

AGNES GRUNWALD-SPIER

CEILALȚI SCHINDLERI

DE CE UNII OAMENI AU ALES SĂ SALVEZE EVREII ÎN TIMPUL HOLOCAUSTULUI

METEOR PUBLISHING

AGNES GRUNWALD-SPIER

CEILALȚI SCHINDLERI

Redactare: *Ioana Bârzeanu*
Tehnoredactare: *Mariana Răbîncă*
Corectură: *Cristian Nica*
Copertă: *Luca Emil Cornel*

Titlul original: The Other Schindlers
© Agnes Grunwald-Spier, 2010
First published 2010 The History Press
www.thehistorypress.co.uk
Traducere autorizată a ediției din limba engleză publicată de *The History Press.*

© 2019 Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii
METEOR PUBLISHING

Contact:
Tel./fax: 021.222.83.80
E-mail: editura@meteorpress.ro

Distribuție la:
Tel./Fax: 021.222.83.80
E-mail: carte@meteorpress.ro
www.meteorpress.ro

ISBN 978-606-910-122-3

Descrierea CIP este disponibilă la Biblioteca Națională a României.

CUPRINS

Biografie Agnes Grunwald-Spier 7
Cuvânt înainte 9
Mulţumiri 11
Introducere 17

1. **Salvatori din motive religioase** 31
2. **Salvatori din motive umanitare** 101
3. **Salvatori din alte motive** 167

Concluzii 241

Anexa I „Drepţi între Popoare" şi Yad Vashem 305
Anexa II Tabele
Tabelul 1 Detalii despre salvatori şi informatori 308
Tabelul 2 „Drepţi între Popoare" şi populaţiile naţionale 312
Tabelul 3 Detalii despre salvatori şi persoanele salvate 314

Note 325
Bibliografie 355
Index 360

BIOGRAFIE AGNES GRUNWALD-SPIER

MBE (Member of the British Empire) –
Membru al Imperiului Britanic
JP – Justice of the Peace
MA – Master (of Arts) – master în litere și filosofie
Hon d'Art – Honorary Doctor of Arts –
doctor onorific în litere și folosofie
Hon. Litt D. – Honorary Doctor of Letters –
doctor onorific în litere

Agnes s-a născut în Budapesta pe 14 iulie 1944, fiind fiica Lonei și a lui Philipp Grunwald. Când era doar un mic copil, Agnes și mama ei au fost salvate de la deportare de un ofițer necunoscut. În noiembrie 1944, acestea au fost trimise în ghetoul din Budapesta, de unde au fost eliberate pe 18 ianuarie 1945. Familia a plecat în Anglia în mai 1947. Tatăl ei, care a fost arestat de fasciștii maghiari și trimis la muncă silnică, s-a sinucis în iunie 1955.

Agnes a studiat politică și istorie la Universitatea Oxford Brookes în perioada 1963-1966; și-a luat diploma de master în Studii despre Holocaust la Universitatea din Sheffield (1996-1998). Au urmat apoi cercetările legate de salvatorii din perioada Holocaustului (1999-2009) și publicarea cărții *Ceilalți Schindleri* în 2010. Lucrarea a fost tradusă în daneză și portugheză braziliană. Cea de-a doua

carte a lui Agnes a avut ca subiect trădarea și a fost publicată în 2016 sub titlul „Who Betrayed The Jews?". Cea de-a treia carte, „Women's Experiences in the Holocaust" a apărut în 2018 și conține povești redate în scrisori, jurnale, memorii, cărți și câteva interviuri.

Agnes a fost funcționar de stat între anii 1967-1975, iar în 1984 a primit titlul de Justice of the Peace (JP). A fost unul dintre membrii fondatori și administratori ai Zilei Comemorării Holocaustului în Marea Britanie (HMDT) între anii 2004-2012 și membru al Architects Registration Board din Marea Britanie (2008-2013). A fost de asemenea aleasă deputat în Consiliul Deputaților Evreilor Britanici (1997-2012). Agnes este membru al Institute of Directors din Marea Britanie, Mensa și al Society of Authors.

Agnes a fost inclusă în lista „femeilor care inspiră" de Ziua Femeii din 2012, de către HMDT, iar în 2019 a fost prezentată de Consiliul Deputaților într-o serie de mesaje. În 2016 a primit ordinul MBE din partea reginei pentru munca depusă ca membru fondator al HMDT, pentru serviciile în folosul comunității evreiești și pentru eforturile privind studierea și comemorarea Holocaustului. În 2018 a primit două doctorate onorifice din partea Universităților din Sheffield și Oxford Brookes, pentru cercetarea ei legată de Holocaust.

Agnes este divorțată și are trei copii majori, precum și trei nepoți, Jamie, Sophie și Ava. Pasiunile sale sunt: teatrul, baletul, pictura și galeriile de artă, porțelanurile și mâncarea bună.

CUVÂNT ÎNAINTE

Îmi face o deosebită plăcere să scriu aceste câteva cuvinte despre cartea lui Agnes Grunwald-Spier. Nimeni nu poate să citească aceste pagini fără a retrăi sentimentul de admirație față de cei care și-au riscat viețile pentru a salva viețile evreilor. Atât poveștile, cât și motivația salvatorilor sunt examinate în această carte incitantă, care este produsul multor ani de cercetare și efort.

Fiecare poveste este valoroasă. Fiecare poveste aduce mai multă lumină în adâncurile acelor timpuri înfiorătoare. Fiecare poveste ne inspiră prin puterea exemplului moral.

Agnes Grunwald-Spier face referire la acele omisiuni importante și inevitabile în recunoașterea faptelor celor „Drepți între Popoare". Au fost sute, poate chiar mii de tentative de salvare care au eșuat, de cele mai multe ori din cauza trădărilor din partea vecinilor sau a colaboratorilor locali, despre care nu a rămas nicio mărturie: indivizi sau chiar familii întregi au fost ucise pentru că au fost prinse salvând evrei. De cele mai multe ori, atunci când erau descoperiți, cei care încercau să salveze și cei pe care încercau să îi salveze erau uciși de forțele brutale de ocupație, pentru care încercarea de a salva un evreu era o crimă care se pedepsea cu moartea. Documentele scrise despre Polonia sub ocupație germană arată cât de răspândite erau aceste represalii prin crimă.

Acolo unde numele nu sunt înregistrate, istoricul nu poate să pună cap la cap ceea ce s-a întâmplat şi nici nu pot fi acordate distincţii – ceea ce, pentru Agnes Grunwald-Spier, este, pe bună dreptate, „un lucru tragic".

Cartea aceasta însă nu este în niciun caz una negativă. Poveştile ei sunt unele care ne inspiră. Există multă suferinţă în aceste pagini, dar există de asemenea şi multă noblețe. Agnes Grunwald-Spier a scris o carte care ne poate oferi o rază de speranţă pentru omenire; un manual modern pentru un cod de conduită care contrastează şi poate compensa impulsurile egoiste, negative şi distructive ce există şi în ziua de azi în mult prea multe zone ale globului.

Sir MARTIN GILBERT
10 martie 2010

MULȚUMIRI

Un simplu „mulțumesc" ar fi prea puțin pentru toți cei care mi-au oferit informații și ale căror povești au făcut posibilă această carte. Totuși, le sunt recunoscătoare mai ales pentru răbdarea și timpul pe care mi le-au acordat, dar și pentru informațiile pe care se bazează această carte. Mi-am început cercetarea în 1999 și, în multe cazuri, ne-am întâlnit de multe ori de-a lungul anilor și am legat o frumoasă prietenie cu ei. Această carte cuprinde poveștile lor extraordinare, pe care nu le-aș fi putut scrie fără ajutorul lor. Din păcate, câțiva dintre povestitorii mei inițiali au murit între timp, dar de cele mai multe ori alți membri ai familiei acestora au preluat rolul lor:

John Paul Abranches din California, pentru informațiile despre tatăl lui, Dr. Aristides de Sousa Mendes, un salvator din Bordeaux. John Paul a murit în februarie 2009, dar nepotul lui, Sebastian Mendes, mi-a oferit informații suplimentare.

Olympia Barczynska din Leeds, pentru informațiile despre unchiul său, Joseph Barczynski, un salvator din Polonia.

Judecătorul Moshe Bejski, pentru informațiile despre Oskar Schindler, el însuși fiind unul de pe lista acestuia, și Gabriele Nissim din Italia, pentru informațiile despre Bejski și Yad Vachem. Judecătorul Bejsky a murit în 2008.

Primavera Boman-Behram din Londra şi New York, pentru informaţiile despre mama ei, Hilde Holger, şi Dr. Margit Granz de la Universitatea din Graz, pentru informaţiile despre salvatorul ei, Charles Petras, şi exilul din India din timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Rudele şi prietenii lui Bertha Bracey – Alma Cureton, Brenda Bailey, Joan Bamford şi Pat Webb – pentru informaţiile despre aceasta.

Regretatul al unsprezecelea Duce de Devonshire (1920-2004), pentru informaţiile despre atitudinea tatălui său faţă de evrei.

Miriam Dunner din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii ei, soţii Jelle şi Elizabeth van Dyk din Olanda. Miriam a murit subit în 2006.

Betty şi David Eppel din Ierusalim, pentru informaţiile despre salvatorii lui Betty, soţii Josephine şi Victor Guicherd din Franţa. David a murit în 2008.

Charles şi April Fawcet din Londra, pentru informaţiile despre activitatea lui Charles ca salvator în Marsilia. Charles a murit în februarie 2008.

Otto Fleming din Sheffield, pentru informaţiile despre Mitzi Saidler, o salvatoare din Viena, şi vizele doctorului Ho pentru Shanghai. Otto a murit în 2007. Văduva lui, Dorothy Fleming, ea însăşi membră a unui transport de copii, a furnizat informaţii suplimentare.

Milton Gendel din Roma, pentru informaţiile despre familia Costaguti, salvatori din Roma.

Lea Goodman din Londra, pentru informaţiile despre Richard Strauch şi alţi salvatori din Polonia.

Rose Marie Guilfoyle din Bruxelles, pentru că l-a vizitat pe salvatorul Robert Maistriau şi a înregistrat

povestea lui, și de asemenea mi-a relatat despre salvarea Giselei Reich – ambii din Belgia.

Gerda Haas din Freiburg, pentru informațiile despre salvatori și pentru că a fost prima care mi-a povestit despre jurnalul lui Else Pintus, despre perioada când a fost ascunsă în Polonia.

Agnes Hirschi din Berna, pentru informațiile despre tatăl ei vitreg, Carl Lutz, un salvator din Budapesta.

Manli Ho din San Francisco, pentru informațiile despre tatăl ei, Dr. Feng Shan Ho, un salvator din Viena.

Henk Huffener din Guildford, pentru informațiile despre rolul familiei lui în salvările din Olanda. Henk a murit în 2006, dar Philip Hardaker mi-a furnizat informații despre viața de după război a acestuia.

Margaret Kagan din Huddersfield, pentru informațiile despre salvatorul ei, Vytautas Rinkevicius, din Lituania.

Claire Keen-Thiryn din Belgia, pentru informațiile despre activitățile familiei acesteia în Rezistență și ca salvatori în Belgia.

Josie Martin-Levy din California, pentru informațiile despre salvatoarea ei, sora Saint Cybard din Franța. Am primit ajutor suplimentar de la Daniel Soupizet din Lesterps, Bernadette Landréa din Confolens și Louis Lacalle, strănepotul surorii Saint-Cybard.

Ron Mower din Hertfordshire, pentru informațiile despre Hermann Maas, care i-a salvat pe Martha, soția sa, și Paul, cumnatul lui, în Germania. Din păcate, Ron a murit în 2004 și Paul în 2009. Îi sunt recunoscătoare fiului lui Ron și al Marthei, Paul, pentru sprijinul pe care mi l-a acordat.

Henri Obstfeld din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii lui, Jacob şi Hendrika Klerk din Olanda, şi Evert Kwaadgras, arhivistul Marii Loje a Olandezilor Francmasoni din Haga, pentru informaţiile despre francmasoni.

Benadetta Origo din Siena, pentru informaţiile despre mama sa, Iris Origo, o salvatoare din Italia, şi pentru că m-a pus în legătură cu Milton Gendel. Frank Auerbach, pentru informaţiile despre felul în care a fost salvat de către Iris Origo, şi Kate Austin de la Galeria de Artă Marlborough pentru detaliile biografice ale lui Frank Auerbach.

Monica Porter din Londra, pentru informaţiile despre mama ei, Vali Rácz, o salvatoare din Budapesta.

Jaap van Proosdij din Pretoria, Africa de Sud, pentru informaţiile despre salvatorii lui din Olanda.

Maria Sanders din Poole, pentru informaţiile despre viaţa în Haga din timpul războiului, mai ales depre „Iarna Foametei" din 1944.

John Schoen din Glamorgan, Ţara Galilor, pentru informaţiile despre părinţii lui, Joost şi Anna, salvatori din Olanda. John a murit în 2007. Sunt recunoscătoare pentru informaţiile suplimentare fiului său, Peter Schoen, nepotului său, Ed van Rijswijk din Amsterdam, şi lui Arleen Kennedy din Massachusetts, a cărei mamă a fost ascunsă de familia Schoen.

Angela Schluter, pentru informaţiile despre salvarea mama ei, Edith Hahn-Beer, din Austria.

Doris şi Ernest Stiefel din Seattle, pentru informaţiile despre Else Pintus şi salvatorii ei din Polonia.

Naomi Szinai din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii ei, în special János Tóth din Ungaria.

Margarita Turkov din Oregon, pentru informațiile despre salvatorul ei plătit, Pani Borciñska din Polonia.

Henry Walton din Worksop, pentru informațiile despre salvatorii părinților lui, Siegmund și Grete Weltinger, din Berlin.

Prof. Irena Veisaite din Vilnius, pentru informațiile despre salvatoarea ei, Stefanija Ladigiené, din Lituania.

În continuare aș vrea să aduc și alte mulțumiri. În mod special acestor trei oameni care m-au încurajat în lunga și dificila perioadă dintre cercetare și publicare: profesorul emerit Aubrey Newman de la Universitatea din Leicester, care mi-a fost un bun consilier și de asemenea m-a ajutat cu corectura; Kevin Patrick, care mi-a fost un sprijin de nădejde, și prietena mea, Brenda Zinober, care a fost alături de mine în perioadele dificile. Toți aceștia au fost mereu alături de mine atunci când am avut nevoie de susținerea lor.

Vreau de asemenea să îi mulțumesc lui Sir Martin Gilbert pentru sprijinul pe care mi l-a oferit de-a lungul multor ani și pentru că, în generozitatea lui, a scris Cuvântul Înainte, într-un moment în care era foarte ocupat cu Raportul Chilcot*.

* Raportul Chilcot, făcut public în iulie 2016, finaliza ancheta privind implicarea Marii Britanii în războiul din Irak. După șapte ani de anchetă, comisia condusă de John Chilcot stabilea, printre altele, că decizia Marii Britanii de a trimite trupe în Irak în 2003 a fost una pripită, bazată pe informații neverificate suficient, motivată de amenințări exagerate și fără a epuiza toate căile de soluționare pașnică a conflictului. Fostul premier laburist Tony Blair, responsabil de intervenția trupelor britanice în Irak a acuzat Raportul Chilcot de „minciună" și „înșelătorie" (n.r.).

Mulțumesc personalului Bibliotecii Britanice, Bibliotecii Francmasonice, Bibliotecii Casei Prietenilor, Bibliotecii Wiener și Yad Vashem-ului* pentru ajutor; și lui Phil Jacobs, Tom Keve, Bernadette Landréa și Hamish Ritchie pentru traducerile din italiană, maghiară, franceză, respectiv germană.

Această carte nu ar fi putut apărea fără sfaturile și încurajarea lui Robert Smith, care m-a ajutat să îmi scriu propunerea de carte și mi-a făcut cunoștință cu Daniel Crewe, cel ce m-a îndrumat în direcția cea bună; editorului meu de la The History Press, Simon Hamlet, și echipei lui formate din Abbie și Christine, împreună cu Hazel, care a ajutat la promovarea cărții – cu toții m-au încurajat în munca mea și au făcut ca procesul de publicare să fie unul foarte plăcut; fiului meu mijlociu, Ben, care m-a ajutat de multe ori în mod practic, de asemenea și celorlalți doi fii ai mei, Dan și Simon – toți trei m-au încurajat când mă simțeam descumpănită. În cele din urmă, o menționez cu afecțiune și recunoștință pe profesoara mea de istorie de la Liceul Sutton, domnișoara Lucy Clarke (1903-1993), care mi-a insuflat dragostea pentru istorie, lucru ce mi-a îmbogățit viața.

Inevitabil, chiar și cu tot ajutorul primit, vor mai exista poate greșeli, pe care mi le asum în totalitate.

AGNES GRUNWALD-SPIER
Sheffield și Londra

* Yad Vashem este denumirea Memorialului Victimelor Holocaustului din Ierusalim. Pe larg despre Yad Vashem în Anexa I.

INTRODUCERE

Budapesta. Într-o dimineață din toamna anului 1944, un funcționar necunoscut, responsabil cu deportarea evreilor maghiari la Auschwitz, a trimis toate femeile însoțite de copii înapoi la casele lor. Mama mea, Leona Grunwald, a fost una dintre acele femei – iar eu, copilul din brațele ei.

Nu am putut afla niciodată cine a fost acel funcționar sau care au fost motivele din spatele acțiunilor sale. Nu am avut cum să îi aflu numele sau care a fost soarta lui, dar îmi dă fiorii gândul că, dacă el nu ar fi acționat astfel, când aș fi ajuns la Auschwitz aș fi fost aruncată în foc, alături de ceilalți copii – ucisă înainte de a ști ce este viața. Gestul lui ne-a ajutat pe amândouă să supraviețuim Holocaustului.

După cum George Eliot scria în fraza de încheiere din Middlemarch:

> Pentru că binele răspândit în lume depinde, în parte, de acte neconsemnate de istorie; și pentru că lucrurile nu sunt atât de rele pentru mine și pentru tine pe cât ar fi putut fi se datorează pe jumătate celor care au trăit cu loialitate o viață ascunsă și se odihnesc în morminte necunoscute.[1]

Acțiunile salvatorilor din perioada Holocaustului sunt cu adevărat raze de lumină într-o mare de întuneric – mulți dintre acești salvatori zac într-adevăr în morminte „necunoscute", nerecunoscute de Yad Vashem sau de

mulţi alţii. Amintirea curajului lor nu va dăinui după moartea celor pe care i-au salvat, din cauza trecerii timpului sau chiar din cauza faptului că încercarea lor de a salva pe cineva a eşuat şi rezultatul a fost tragic pentru toţi cei implicaţi. Această carte îşi propune să consemneze curajul acestora şi să înţeleagă motivele celor care au ştiut să distingă binele de rău şi au avut curajul să o facă, indiferent de riscurile personale.

Multe poveşti ale eroismului salvatorilor au fost spuse în cei 65 de ani de când ororile politicilor naziste au fost făcute publice. Chiar şi acum însă multe dintre ele rămân necunoscute. Avem foarte puţin timp la dispoziţie, pentru că un bebeluş născut în iulie 1944 are acum 65 de ani; orice martor adult al Holocaustului are peste 80 de ani în prezent. Timpul se scurge nemilos: de exemplu, Hilde Holger, în vârstă de 95 de ani, care a răspuns cererii mele de a o intervieva, a murit înainte de a o putea cunoaşte. Am fost ajutată de fiica ei în schimb (vezi p. 225). Totodată, mulţi dintre cei care au oferit informaţii şi relatări nu au trăit să vadă cartea publicată. Mai mult decât atât, atât copiii salvatorilor, cât şi ai supravieţuitorilor îmbătrânesc. Era vital ca această sarcină să fie dusă la bun sfârşit înainte de a fi prea târziu, iar eu, fiind o norocoasă supravieţuitoare, am simţit obligaţia de a îndeplini o parte din ea.

Încurajările au venit din Talmud:

> Rabinul Tarfon a spus: „Ziua este scurtă, lucrul este mult, iar lucrătorii sunt trândavi şi răsplata este mare, iar Domnul casei este grăbit." De asemenea, obişnuia să spună: nu este datoria ta să termini lucrul, dar nici nu eşti liber să te dezici de el.[2]

Se poate naşte întrebarea: care este sensul investigării unor asemenea poveşti vechi de peste 65 de ani? Care este

rostul lor în ziua de azi și pentru secolul XXI? Cu siguranță, povestea salvatorilor este unul dintre puținele aspecte pozitive ale Holocaustului. Interesul meu pentru subiect a fost trezit de disertația mea despre jurnalistul Varian Fry, în cadrul masteratului meu în Studii despre Holocaust, la Universitatea din Sheffield (1996-1998). Am aflat despre Varian Fry accidental, vizionând un documentar BBC despre el în iunie 1997, și am devenit atât de interesată de ceea ce a reușit să facă încât, după terminarea masteratului, am simțit că subiectul motivației salvatorilor este unul pe care ar trebui să îl cercetez mai îndeaproape. Mi-am dorit să analizez ce anume i-a motivat pe salvatori să își asume riscuri imense, care nu îi implicau doar pe ei, ci și pe familiile lor, pentru a salva viața cuiva într-o perioadă în care standardele morale normale ale vieții democratice fuseseră sistate de nazism.

Varian Fry nu era din același aluat din care sunt făcuți în mod normal eroii. Cu toate acestea, a fost, timp de mulți ani, singurul american căruia i s-a acordat titlul de „Drept între Popoare" – pentru alegerea lui de a se implica în suferințele altui continent. A traversat Oceanul Atlantic pentru a se implica în ororile Europei. A fost un om modest care, după căderea Franței din iunie 1940, s-a oferit să meargă la Vichy, pentru a salva refugiați în numele Comitetului de Salvare de Urgență (Emergency Rescue Comittee – ERC). S-a oferit să meargă dacă nu se va găsi nimeni altcineva și, într-adevăr, nu s-a găsit nimeni altcineva. Obiectivul lui era să salveze 200 de artiști și scriitori de pe o listă a ERC, folosind vize obținute de la soția președintelui Roosevelt, Eleanor. În realitate, a salvat probabil în jur de 4000 de refugiați. A scris despre

experienţele sale când s-a întors în America, după 13 luni. După ce cartea sa a fost într-un final publicată în 1945, a explicat de ce a acceptat să plece într-o asemenea aventură periculoasă:

> După câteva săptămâni de căutări fără succes pentru un agent potrivit pentru a fi trimis în Franţa, am fost selectat de Comitet. Nu aveam nicio experienţă în lucrul cu refugiaţii, cu atât mai în mult activitatea clandestină. Dar am acceptat misiunea pentru că, la fel ca şi membrii Comitetului, cred în importanţa solidarităţii democratice.[3]

Pe lângă asta, a avut însă şi alte motive. A scris de asemenea despre sentimentele sale de simpatie faţă de mulţi dintre scriitorii şi artiştii a căror muncă o îndrăgea:

> romancieri ca Franz Werfel şi Lion Feuchtwanger; pictori ca Marc Chagall şi Max Ernst; sculptori ca Jaques Lipchitz. Pe unii dintre aceşti oameni, chiar dacă îi cunoşteam doar prin intermediul muncii lor, îi iubeam pur şi simplu; şi le datoram o recunoştinţă profundă pentru plăcerea pe care mi-au oferit-o. Pentru că acum se aflau în pericol, am simţit obligaţia să îi ajut dacă puteam; la fel cum şi ei mă ajutaseră în trecut fără să ştie.[4]

Fry şi-a arătat simpatia pentru Partidele Socialiste german şi austriac, bazându-se într-o primă fază pe excelentele lor proiecte din anii 1920 privind locuinţele pentru muncitori: „Nu am fost mereu de acord cu ideile sau metodele lor, dar am fost convins de intenţiile lor bune în momentul în care am văzut acele proiecte de locuinţe".[5]

Însă primele sale experienţe ca jurnalist l-au influenţat foarte mult. Fry a vizitat Germania în anii 1930 şi, astfel, a avut o perspectivă a situaţiei împărtăşită doar de câţiva dintre conaţionalii săi:

Într-un final, am aflat din proprie experiență ce a însemnat înfrângerea în fața lui Hitler. În 1935 am vizitat Germania și am simțit atmosfera de opresiune instaurată de regimul lui Hitler. Am vorbit cu mulți antinaziști și evrei, care împărtășeau aceeași anxietate și sentiment de neajutorare, am simțit alături de ei tragica lipsă de speranță a situației lor. Iar când eram în Berlin am fost martor pe Kurfuerstendamm la primul mare pogrom asupra evreilor, am văzut cu ochii mei tineri naziști adunându-se și distrugând cafenelele deținute de evrei, am privit cu oroare cum smulgeau clienții evrei din scaunele lor, cum târau pe stradă femei care plângeau isteric, cum au doborât un bătrânel și au început să îl lovească cu picioarele în față. Fiindcă aceeași opresiune s-a răspândit mai târziu în Franța, nu am putut să rămân indiferent atâta vreme cât aveam măcar o șansă să salvez câteva dintre următoarele victime.[6]

Deși o parte din aceste evenimente au fost relatate în New York Times, pe 17 iulie 1935, sub titlul „Redactor descrie rebeliunea din Berlin", cel mai îngrozitor incident a fost consemnat de americanca Mary Jayne Gold. Mary era o socialistă bogată care l-a întâlnit pe Varian în Marsilia și a finanțat câteva din acțiunile sale de salvare:

La o cafenea, Varian a observat cum o pereche de soldați din trupele de asalt s-a apropiat de masa unui individ cu aspect de evreu. Când bietul om și-a întins cu încordare mâna să își ia berea, cu o lovitură rapidă de cuțit, unul dintre soldați i-a țintuit mâna de masa de lemn. Victima a țipat și s-a chircit de durere, incapabilă să se miște. Ticălosul a strigat ceva despre sângele evreilor pe lamele germanilor, și-a scos cuțitul și a plecat cu aroganță mai departe.Varian l-a auzit spunându-i camaradului său: «Asta este o zi de sărbătoare pentru noi». Varian mi-a spus povestea pe un ton grav, murmurând, așa cum vorbea deseori atunci când era foarte emoționatt. Cred că imaginea din mintea lui cu mâna țintuită de masă cu cuțitul, lângă halba cu bere, a avut ceva de a face cu decizia sa de a pleca.[7]

Studiul meu despre Varian Fry şi colegii săi, cum ar fi Charles Fawcett, mi-a arătat că motivaţiile salvatorilor nu au fost deloc simple aşa cum pretindeau. Deşi câteodată ofereau un singur motiv pentru acţiunile lor, de fapt, contextul de la care plecau era mult mai complex. De asemenea, se cristaliza un adevăr simplu şi evident, care putea conduce la reducerea statisticilor victimelor Holocaustului – o singură persoană poate face diferenţa.

Pe de altă parte, acest lucru subliniază tragedia Holocaustului. Dacă mai mulţi spectatori ar fi devenit salvatori, atunci milioanele de victime ar fi supravieţuit şi prosperat. Oskar Schindler a salvat 1100 de evrei, iar la sfârşitul filmului lui Spielberg, Lista lui Schindler, apar şi descendenţii lor – în jur de 6 000 de persoane. Nu sunt matematician, dar potrivit unui calcul asemănător, dacă cele 6 milioane de evrei ucişi de naziţti ar fi supravieţuit, ar fi avut în prezent aproximativ 32 milioane descendenţi.

Yad Vashem, muzeul şi totodată memorialul israelian al Holocaustului[8], a acordat până în prezent pentru 23 226 de persoane de altă origine decât cea evreiască titlul de „Drept între Popoare"[9] (vezi Tabelul 2). Trebuie remarcat faptul că nu doar cei „Drepţi între Popoare" au ajutat evreii în timpul războiului. Recunoaşteri târzii sunt în prezent acordate evreilor care au ajutat alţi evrei, dar mulţi alţii au dus alte bătălii. Titlul de „Drept între Popoare" a fost special conceput pentru salvatorii non-evrei şi acordat conform unor criterii foarte stricte. Titlul nu recompensează alte forme de curaj, cum este cazul controversei legate de Dietrich Bonhoeffer, căruia Yad Vashem i-a recunoscut rolul de „martir în bătălia contra nazismului", dar care nu a dovedit faptul că „a ajutat în mod particular evreii".[10]

Pe 2 februarie 1996, Varian Fry a devenit primul american decorat de Yad Vachem cu titlul „Drept între Popoare", secretarul de stat american Warren Christopher, luând la cunoștință despre distincția acordată post-mortem lui Varian Fry la aproape 30 de ani de la moartea acestuia, în 1967, a declarat: „Îi datorăm lui Varian Fry recunoștința noastră profundă, dar îi suntem de asemenea datori cu o promisiune – aceea de a nu uita niciodată ororile cărora s-a opus cu atâta eroism și de a face tot ce este necesar pentru a ne asigura că asemenea orori nu se vor mai întâmpla vreodată."[11]

Walter Meyerhof, care a scăpat din Franța împreună cu părinții traversând munții Pirinei cu ajutorul lui Varian, a înființat Fundația Varian Fry în 1997. Scopul ei este acela de a învăța elevii câteva lecții subliniate de Warren Christopher și, după cum mi-a explicat Walter, de a demonstra că „o persoană poate face diferența".[12] Tatăl lui Walter, Otto Meyerhof, a împărțit premiul Nobel pentru Medicină din 1922 cu A.V. Hill, care avea mai târziu să devină secretarul Societății Regale între anii 1935-1945. În 1933, Hill a început să se implice în Consiliul de Asistență Academică (Academic Assistance Council – AAC), care îi ajuta pe savanții și oamenii de știință din străinătate să scape de naziști.

Mulți salvatori au părut surprinși că ceea ce au făcut prezenta interes pentru oricine altcineva. Apar destul de des expresii modeste precum „ceea ce au făcut este normal și oricine ar fi făcut la fel"; de multe ori, motivele implicau prietenii vechi sau angajați buni, precum și opoziția față de politicile naziste, dacă nu neapărat dorința de a salva evrei. Alții vedeau astfel de acțiuni de salvare ca pe o parte

esențială a mișcării de rezistență sau ca o urmare logică a educației primite de la părinți. Există multe cărți care examinează trecutul salvatorilor în încercarea de a găsi tipare de comportament bazate pe clasă socială, educație și alte motive sociologice similare. Printre primii care au studiat acest subiect s-a numărat Perry London, în anii 1960. El a consemnat trei caracteristici principale ale salvatorilor. Sunt specificate spiritul de aventură, sentimentul de marginalizare socială și identificarea cu un părinte care avea principii morale foarte puternice. Această caracterizare este însă nesatisfăcătoare, pentru că există prea multe excepții care nu țin cont de ea. Cele mai comune motive observate sunt convingerile religioase sau sentimentul că este de datoria fiecăruia să ajute o persoană aflată în necaz. Alte motive identificate au fost credința că orice viață este sfântă, dorința de a avea conștiința împăcată sau rușinea de a nu ajuta un vecin.

Examinând motivele câtorva dintre salvatorii despre care nu s-a mai scris anterior, putem stabili de ce unii dintre martorii Holocaustului au devenit salvatori și de ce atât de mulți au rămas simpli martori. Este important să înțelegem ce anume a influențat comportamentul lor, deoarece nevoia de a ne sprijini unii pe alții există încă în societatea noastră, chiar dacă circumstanțele de astăzi sunt, din fericire, diferite,. Desigur, sunt conștientă că, deși evreii au constituit, numeric vorbind, ținta majoră a politicilor rasiale naziste, multe alte grupuri au căzut victime persecuției și crimelor. Atenția mea asupra Holocaustului evreiesc nu are intenția de a diminua sau a ignora suferința celor din urmă.

Am fost de la început determinată să scriu despre salvatorii ale căror experiențe nu sunt cunoscute publicului larg. Fiind o mamă singură din Sheffield, am fost nevoită să găsesc o metodă de a contacta persoane care nu au mai fost abordate anterior. În august 2000, am contactat jurnale și reviste ce ar fi putut fi citite de oameni care să fi avut o experiență personală legată de Holocaust – sau care să cunoască alte persoane care au o poveste de spus – și am solicitat să publice date din cercetările mele. Acestea au fost:

Common Ground – revista Consiliului Creștinilor și Evreilor (CCJ);

Jewish Telegraph – un ziar regional evreiesc publicat în Glasgow, Leeds, Liverpool și Manchester;

Menorah – o revistă pentru membrii evrei ai forțelor regale britanice și mici comunități evreiești;

Information – revista Asociației Refugiaților Evrei.

De asemenea, am participat la două evenimente majore, unde am pregătit pentru fiecare delegat o copie a proiectului meu, în cadrul pachetului conferinței. Evenimentele au fost: Conferința despre Holocaust din Oxford, *Remembering for the Future*, ținută în iulie 2000, și Conferința Consiliului European al Comunităților Evreiești, ținută la Barcelona, în mai 2000. Unul dintre delegații italieni ai celei de-a doua conferințe a scris un articol pentru *Shalom*, jurnalul Comunității Evreiești din Roma.

Mai mult decât atât, am luat legătura cu comunitatea evreiască din Africa de Sud, prin intermediul prietenei mele Brenda Zinober și cu toți membrii stabiliți în Leeds ai Holocaust Survivors Friendship Associaton (HSFA).

În 2002, Centrul Cultural Evreiesc din Londra a organizat o expoziție numită „Vize pentru viață" despre diplomații care împreună au salvat aproximativ 250 000 de evrei din mâinile naziștilor. Gala inaugurală mi-a oferit ocazia de a-l întâlni pe John Paul Abranches, fiul lui Sousa Mendes[13], care locuia în California, și pe Agnes Hirschi, fiica vitregă a lui Carl Lutz,[14] care locuiește în Elveția și cu care am corespondat pentru o vreme.

Alte povești ale salvatorilor au fost obținute prin intermediul presei, mai ales prin intermediul publicației *Jewish Chronicle* și necrologurilor din *The Times*. Unele au fost pur și simplu un rezultat al conversațiilor în diverse contexte sociale sau pure coincidențe. Participând la multe întâlniri, am avut ocazia să le vorbesc oamenilor despre demersul meu de cercetare, atunci când am fost întrebată, și deseori mi s-a întâmplat ca unii dintre ei să îmi ofere numele unor persoane care m-ar putea ajuta. Ultimii ani au fost cu siguranță un efect al „bulgărelui de zăpadă". M-a surprins faptul că am fost criticată pentru că am declarat că aceste povești au fost culese la întâmplare – mi se pare ciudat. A aduna povești despre Holocaust nu este același lucru cu o cercetare despre consumul de crochete de pește. Poveștile extraordinare ies la iveală în cele mai neașteptate moduri.

În iulie 2004, am fost la Bruxelles pentru o întâlnire a UE și mi-am pus întrebarea dacă aș putea găsi oare pe cineva care să vorbească pentru mine cu Robert Maistriau,[15] un salvator care vorbește doar franceză. Unul dintre secretarii UE și-a dat acordul, iar apoi, în cadrul unei conversații, i-a spus șoferului nostru ce va face pentru mine. Șoferul a început să ne povestească în mod spontan

că mama lui, Gizele Reich, care urma să fie deportată la Auschwitz când avea 5 ani (în 1941), a fost salvată pentru că ofițerului nazist de la lagărul de tranzit din Malines (Mechelen) i s-a făcut milă de ea – era un copil bolnăvicios, care suferea de o boală de plămâni. Șoferul nostru nu mai povestise niciodată acest lucru în afara familiei lui, iar povestea nu ar fi fost aflată niciodată dacă nu se întâmpla să cer ajutor și să avem această conversație.

Eforturile mele au condus la crearea unui grup de aproape 30 de salvatori/oameni salvați din diferite țări, cu care aveam contact direct sau prin intermediul copilului lor sau al unui membru al familiei. Acest lucru mi-a permis să mă interesez în mod direct de motivația lor, intervievând persoanele implicate în evenimente sau o persoană foarte apropiată. Unele dintre aceste persoane au scris și cărți despre ce s-a întâmplat, pe care le-am citat în text. În orice caz, informațiile suplimentare specifice au fost obținute prin interviuri (față în față sau telefonice), e-mail sau scrisori, acestea fiind toate detaliate în notele de final.

Cartea este formată din patru părți. Primele trei sunt constituite din povești ale salvatorilor sau ale celor salvați. Poveștile sunt grupate în funcție de motivația din spatele lor: religioasă, umanitară, persoane care au făcut parte din Rezistență, sentimente de loialitate față de cel salvat sau salvări plătite. Ultimul capitol pune în discuție relevanța acestor evenimente în viețile noastre de azi și încearcă să înțeleagă procesul prin care un spectator devine un salvator.

Această carte este o încercare personală de a arăta cititorului obișnuit realitățile Holocaustului. Este cu atât mai important acum, când Holocaustul este negat cu regularitate și gravitatea lui banalizată continuu. Mai mult decât

atât, observăm o ascensiune a politicii de extremă dreaptă. Atunci când vorbesc cu tinerii despre Holocaust, le cer să își amintească patru lucruri:

1 Șase milioane de evrei fără vină au fost persecutați și uciși pur și simplu din ură, dintre care 1,5 milioane erau copii;
2 Au fost uciși în multe feluri și locuri. Holocaustul nu a avut loc doar la Auschwitz, ci a inclus ghetouri, lagăre de muncă și raiduri de împușcare speciale;
3 Supraviețuitorii și familiile lor încă suferă de pe urma Holocaustului chiar și la 65 de ani după evenimente;
4 O simplă schimbare de atitudine sau de comportament poate contribui ca aceste lucruri să nu se mai întâmple vreodată – un simplu act de compasiune și bună-cuviință arată că am învățat de pe urma Holocaustului.

Această carte își propune să înregistreze uimitoarele povești care mi-au fost încredințate. Din păcate, mulți dintre cei care mi le-au relatat au murit între timp. Sper să le reprezint cu demnitate poveștile și, de asemenea, să ofer amănunte despre ce a determinat acest grup remarcabil de oameni să se transforme din spectatori pasivi în salvatori, în una dintre cele mai întunecate perioade ale istoriei umanității.

Pe 10 martie 2010, prim-ministrul Gordon Brown a onorat angajamentul pe care și l-a luat în timpul unei vizite la Auschwitz din anul precedent. A recunoscut 28 de eroi britanici ai Holocaustului, care au fost distinși cu o medalie de argint gravată „în serviciul umanității" deasupra unor mâini împreunate. M-am bucurat să fiu prezentă, întrucât, în urma unui lobby foarte insistent făcut de mine, Bertha Bracey (vezi p. 31) și Henk Huffener (vezi p. 178) au fost incluși pe listă. Strănepoata Berthei, Pat Webb, împreună cu soțul ei, Donn, și fiica, Delia, au primit medalia destinată

Berthei; iar fiicele Clare și Josephine ale lui Hank, pe care le găsisem chiar cu puțin timp înainte, pe 5 martie, au primit medalia destinată lui.

În timp ce îmi revizuiam proiectul pentru a fi publicat, în ultimele luni ale anului 2009, așteptam de asemenea nașterea primului meu nepot și, inevitabil, m-am gândit la părinții mei și experiențele lor din timpul Holocaustului. M-am gândit, totodată, și la bunicul meu din partea mamei, Armin Klein, care a refuzat să își părăsească țara natală și a fost ucis la Auschwitz în preajma nașterii mele. James Harry Spier (Jamie) s-a născut la Londra pe 1 ianuarie 2010 și este stră-strănepotul lui Armin și Rosei Klein, și al lui Eugenie și Malkiel Grunwald, și strănepotul iubiților mei părinți. Dacă acel ofițer necunoscut nu ne-ar fi trimis pe mine și pe mama mea înapoi acasă, neamul nostru ar fi luat sfârșit în 1944. Având acest lucru în minte, îl rog pe cititor să urmeze îndemnul biblic pe care evreii de pretutindeni îl citesc în fiecare an la masa de Paște, care relatează povestea fugii din Egipt. În cartea Exodul (13:18) se spune: „Și îi vei spune fiului tău că în acea zi...". Dacă adevărul despre ororile Holocaustului și despre curajul uimitor al celor persecutați și al salvatorilor lor este amintit și repovestit următoarei generații, nu este oare posibil ca oamenii să își schimbe modul de gândire și atitudinea și, poate, să făurească o lume mult mai bună pentru noi toți?

Tatăl meu, Phillip Grunwald, a fost atât de deprimat de experiențele trăite în lagărele muncă forțată, încât după război nu a mai vrut să aducă un alt copil pe lume și s-a sinucis în 1955, lăsând-o pe mama mea, Leona, să mă crească singură. Pe de altă parte, eu am fost binecuvântată

cu trei fii minunați: Daniel (tatăl lui James), Ben și Simon, și cu o minunată noră, Michelle. Tot ce pot să sper este că lumea în care își vor crește ei copiii nu va mai avea parte de asemenea orori niciodată. Poate că, atunci, milioanele de victime ale naziștilor, printre care și bunicul meu, Armin Klein, nu au murit în van.

1

SALVATORI DIN MOTIVE RELIGIOASE

Quakerii* au fost printre cele mai active grupuri care s-au ocupat de salvarea evreilor în perioada Holocaustului. Eforturile lor umanitare au fost recunoscute în 1947, când organizația britanică de quakeri Friends Service Committee și echivalentul ei american au primit Premiul Nobel pentru Pace.[16] „Quakerii" au fost numiți astfel de judecătorul Bennet din Derby, pentru că tremurau la cuvântului Domnului. Aceștia au o lungă tradiție de implicare în cazurile sociale și de ajutor umanitar. Caută îndrumare spirituală doar la Atotputernic și nu au preoți sau o ierarhie a clerului care să le intermedieze relația cu Dumnezeu:

> În mod fundamental, religia quakerilor exclude orice ierarhie și transcende principiile guvernării politice. Căutarea lor primordială a fost iluminarea divină, și nu libertatea seculară, având convingerea neclintită că Duhul Sfânt îi poate atinge și comunica cu ei, anulând orice separație între individ și Dumnezeu. Neavând predici și slujbe sau intermediere din partea clericilor, în cadrul întâlnirilor fiecare participant vorbește în inima lui cu Dumnezeu și, în același timp, cu vecinul lui. Teologia quakerilor începe și se termină ca experiență personală.[17]

* Membrii unei secte protestante numite și Societatea Religioasă a Prietenilor. Această mișcare creștină a fost înființată de puritanul George Fox la mijlocul secolului al XVII-lea, în perioada revoluției burgheze din Anglia (n.r.).

Religia quakerilor este diferită faţă de celelalte pentru că nu are o structură formată – fiecare credincios este responsabili pentru sine însuşi. Nu vor să li se spună ce să facă sau să fie conduşi de un ierarh, nici să pună pe seama altcuiva rezolvarea problemelor.

Bertha Bracey OBE* (1893-1989) a fost o englezoaică quaker care a avut o influenţă extraordinară în salvarea copiilor evrei în timpul Holocaustului, în ceea ce avea să devină operaţiunea „Transportul Copiilor" (Kindertransport). A fost născută şi crescută în Birmingham, unde a devenit quaker când avea 19 ani.

> Când am intrat în Friends Service Committee am fost profund recunoscătoare pentru minunata descoperire a activităţii lor, care combină în cel mai bun mod virtutea democraţiei, dar este totodată teocratică. Vieţile noastre ca fiinţe umane sunt împărţite în două dimensiuni spirituale. Cea de sus, care tinde spre Dumnezeu, şi cea de afară, spre comunitate şi viaţa din lumea noastră. [18]

A fost a şaptea din cei opt copii ai familiei. Deşi toţi membrii familiei erau oameni capabili, doar Berta a primit educaţie, pentru că în momentul în care aceasta s-a născut, familia a avut la dispoziţie nişte bani puşi deoparte care au servit acestui scop. Mai mult decât atât, toţi copiii, mai puţin unul, au moştenit caracterul tatălui – acesta era un om foarte sincer şi ştia că avea mereu dreptate.[19] Indubitabil, aceste calităţi i-au fost de mare folos Berthei în anii ce-au urmat.

Bertha a studiat la Universitatea din Birmingham şi, timp de cinci ani, a fost profesor. În 1921 a renunţat la

* Order of British Empire – Ordinul Imperiului Britanic (n.tr.)

catedră pentru a merge la Viena alături de quakeri, să îi ajute pe cei care conduceau organizații pentru copiii cu deficiențe. În acea perioadă și-a îmbunătățit cunoștințele de limbă germană, iar în 1924 s-a mutat la Nürnberg, ca tânără muncitoare. În anii 1926-1929 a locuit în Berlin. A fost ulterior chemată înapoi la Casa Prietenilor din Londra pentru a efectua muncă administrativă legată de centrele quakerilor din Europa. Avea să devină punctul central al unei rețele de ajutor pentru evreii persecutați care veneau în Marea Britanie.[20]

Datorită timpului petrecut în Germania, Bertha avea o imagine foarte clară a situației de acolo. Încă din aprilie 1933 relata următoarele: „Pentru moment, forțele liberalismului au fost înfrânte și, în alegerile din martie, 52 la sută din alegători au votat pentru Partidul Național Socialist". A fost probabil mai receptivă decât mulți alți observatori atunci când, la câteva săptămâni după alegerea lui Hitler, a comentat depre tragedia evreilor din Germania, bazându-se pe recenta ei vizită la Frankfurt efectuată pentru Comitetul Executiv al Quakerilor Germani:

> Antisemitismul este o plagă îngrozitoare care își răspândește otrava de zeci de ani în multe dintre țările din Europa Centrală. A ajuns la conducerea Germaniei pe 1 aprilie, moment în care Germania s-a întors la cruzimea psihologiei „ghetoului" din Evul Mediu. Steaua galbenă folosită pentru a indica afacerile și casele evreilor este un vechi simbol medieval. Nu sunt cuvinte suficiente pentru a descrie chinul unora dintre prietenii mei evrei, în mod particular al celora care s-au simțit până acum mai mult germani decât evrei; care, de fapt, aproape au uitat de sângele lor evreu. Ce soartă crudă, care i-a smuls dintr-o dată din pământul german și i-a lăsat îngroziți, traumatizați și dezrădăcinați, fiind încolțiți de ură nejustificată și cruzime calculată! Doctori, profesori și

> muncitori evrei, care și-au dăruit cu generozitate abilitățile și devotamentul, sunt dintr-o dată tratați ca niște paria, împiedicați să acceadă la orice mijloc de trai.[21]

Comentariul ei arată o deplină înțelegere și o foarte mare empatie pentru condiția evreilor persecutați. Prietenia ei apropiată cu familia Friedrich a influențat-o foarte mult. Leonhard Friedrich, din Nürnberg, era căsătorit cu o englezoaică pe nume Mary. S-au întâlnit pe vremea când el lucra în Anglia, înainte de 1914, și s-au căsătorit la Casa de Întâlnire a Prietenilor din Sheffield, pe 3 august 1922. Erau activiști quakeri, implicați într-un centru de ajutor fondat de organizația American Friends Service Committee (AFSC), beneficiind de intervenția președintelui Hoover, el însuși un quaker, care era îngrijorat de impactul despăgubirilor de război asupra Germaniei impuse de Tratatul de la Versailles. Aceste despăgubiri au provocat multe greutăți și penurie de alimente, iar președintele Hoover a rugat AFSC să organizeze o schemă de alimentație pe scară largă în școli, fiind deschise 11 000 de centre. Acest ajutor era foarte necesar și a continuat și în perioada hiperinflației din anii 1920, care a agravat și mai mult situația.[22]

Familia Friedrich suferea foarte mult din cauza credinței lor, iar fiica lor, Brenda Bailey, descrie reacția mamei lor la primele acțiuni antisemite:

> Pe 1 aprilie 1933, Hitler a ordonat un boicot împotriva tuturor afacerilor evreiești. Mama mea, Mary Friedrich, a decis că este ziua în care își va arăta solidaritatea față de patronii evrei. Am mers amândouă în oraș. Era ușor în acea perioadă să recunoști magazinele evreiești, fiind marcate cu cercul galben pe fundalul negru, și un ofițer SA în uniformă maronie stătea de pază

la intrare. Ne-a avertizat de boicot în momentul în care am încercat să intrăm, dar Mary a trecut pe lângă el, spunându-i că trebuie să vorbească cu patronul. În acea seară la cinema au arătat știrile despre boicot, unde eu și Mary am putut fi văzute intrând în magazine, și pe comentator spunând că niște trădători necunoscuți au ales să sfideze boicotul.[23]

A fost un act extrem de curajos din partea lui Mary Friedrich, dar consecințele aveau să apară. Din cauza compasiunii lor pentru evrei încă de la început, din 1933, mulți dintre quakerii germani și-au pierdut locurile de muncă pentru că nu voiau să semneze jurământul de loialitate; printre aceștia s-a numărat și Leonhard Friedrich. A fost creat un fond de ajutor social pentru quakerii care nu mai aveau un loc de muncă, la care au contribuit cei care încă lucrau.

Bertha a fost foarte activă în Europa în anii 1930. „Sarcina Berthei era să traducă ceea ce se petrecea în Germania pentru lumea din afară. Astfel, călătorea de câte trei sau patru ori pe an pentru a asculta și a întări legăturile quakerilor din Germania, Olanda, Franța, Austria, Cehoslovacia, Norvegia și Suedia."[24]

Experiențele sale au împins-o să se implice în crearea remarcabilei rețele de transport al copiilor. Era evident faptul că părinții erau disperați să își trimită copiii în afara Germaniei, dacă aceasta era soluția pentru a-i salva de naziști. Wilfrid Israel, un evreu provenind dintr-o familie bogată care deținea N. Israel, unul dintre cele mai vechi și respectabile magazine universale, a fost implicat în planurile preliminare. Avantajat de faptul că mama lui era englezoaică, a putut să se folosească atât de legăturile de

afaceri, cât şi de contactele lui din Anglia atunci când evreii germani au fost în pericol pentru a-i putea ajuta să plece.[25]

Evreii care încercau să plece puteau apela la Biroul Palestinian al Agenţiei Evreieşti pentru a ajunge în Palestina sau la o organizaţie umbrelă înfiinţată în septembrie 1933, Reprezentarea în Reich a Evreilor Germani (*Reichsvertretung der Deutschen Juden*), care era condusă de rabinul Leo Baeck, ales de comun acord. Cele două mari grupuri erau Comitetul Central pentru Ajutor şi Reconstrucţie şi Organizaţia Pentru Asistenţa Evreilor Germani (*Hilfsverein der Deutschen Juden*). *Hilfsverein* ajuta evreii cu procedurile de emigrare, sfaturi sau vize, contactând rudele din străinătate sau, dacă era necesar, făcând rost de bani pentru bilete etc. Wilfried Israel a fost unul dintre cei mai importanţi membri ai *Hilfsverein*.[26] Nepotul rabinului Leo Baeck, Leo Adam, a fost unul dintre angajaţii lui Wilfrid din magazin. Unul dintre prietenii lui a fost Frank Foley, a cărui slujbă ca ofiţer la controlul paşapoartelor era de fapt una de acoperire pentru rolul său adevărat de conducător al staţiei MI6 din capitala germană. Wilfried şi Frank erau prieteni din anii 1920, când Frank, pe vremea aceea membru în corpul consular, îl ajutase pe tatăl lui Wilfrid, Berthold Israel, să obţină o viză pentru a se alătura soţiei sale în Londra, deoarece fiica lor, Viva (sora lui Wilfrid) era pe moarte. Prietenia lor s-a dovedit a fi ulterior extrem de folositoare evreilor germani care voiau să emigreze, iar în prezent lui Foley i se atribuie salvarea a nu mai puţin de 10 000 de evrei.[27]

Pe 15 noiembrie 1938, Wilfried Israel a trimis o telegramă Consiliului Pentru Evreii Germani din Londra dându-le „detalii despre problemele cu care se confrunta

comunitatea și a propus salvarea imediată a copiilor evreilor germani și a adolescenților cu vârsta până în șaptesprezece ani". În consecință, a fost contactat prim-ministrul Neville Chamberlain, care, deși nu și-a luat niciun angajament, a acceptat ca propunerile acestuia să fie discutate a doua zi în cabinet. Consiliul a decis că cineva trebuia să se întâlnească cu Wilfried Israel și, deoarece era periculos pentru un evreu să călătorească în Germania, cinci quakeri au acceptat în schimb să se întâlnească cu el în Berlin. Ben Greene, unul dintre cei cinci, a acompaniat-o pe Bertha Bracey la întâlnirea cu ministrul afacerilor interne, Samuel Hoare, pe 21 noiembrie 1938. „Greene a confirmat cererea părinților germani și consimțământul lor de a se despărți de copiii lor."[28]

Chiar în acea noapte, în Camera Comunelor, Samuel Hoare a anunțat că guvernul a fost de acord să-i primească pe copiii refugiați, pe baza dovezilor aduse de Greene, și primul lot de 200 de copii a ajuns din Germania pe 2 decembrie 1938. Între timp, Ben Greene s-a întors dintr-o a doua vizită în Germania, raportând că „rata de sinucidere a evreilor este așa de ridicată în acest moment, încât «autoritățile din Meinz au oprit gazul în casele evreiești»".[29]

Și Berta relatează mai modest despre eforturile ei:

> După pogromul din noiembrie 1938, am mers cu lordul Samuel la ministrul afacerilor interne, domnul Samuel Hoare, și am obținut permisiunea să aducem zece mii de copii nearieni în această țară. Când lagărele de concentrare au fost deschise la finalul războiului european, am mers cu domnul Leonard Montefiore la Ministerul de Război și i-am convins să ne pună la dispoziție 10 avioane bombardiere mari care, având locașurile pentru bombe golite, ne-au permis să aducem în Anglia 300 de copii din Theresianstadt, Praga.[30]

Marea Britanie și guvernul său nu puteau pretinde, nici măcar în 1939, înainte de izbucnirea războiului, că nu știau ce se întâmpla în Europa. În 1936, Victor Gollancz publicase deja o carte care detalia „scoaterea în afara legii a jumătate de milion de ființe umane: o colecție de evenimente și documente referitoare la trei ani de persecuții ale evreilor germani, obținute în special din sursele național-socialiste, și puse cap la cap de un grup de investigație". Introducerea a fost scrisă de Hensley Henson, episcopul de Durham. Acesta concluziona în 12 februarie 1936:

> Ca unul care a avut motive speciale să aprecieze Germania, care are o admirație sinceră pentru realizările sale intelectuale, care deseori a vizitat cu încântare orașele istorice și și-a amintit de momentele minunate ale istoriei ei, nu pot să concep că persecuția minorităților, cu precădere a evreilor, care acum pătează numele națiunii, poate fi mai mult decât o aberație trecătoare. Sper ca publicarea acestei cărți să accelereze întoarcerea la normalitate, făcând în mod insistent și mai cunoscut protestul conștiinței civilizate, protest care nu poate fi luat în nume de rău și căruia nici cel mai puternic naționalism nu îi poate rezista.[31]

În 1939, ministrul afacerilor externe a publicat un raport prezentat parlamentului din ordinul suveranului (Command Paper) care includea mai multe documente ce înfățișau ororile din Germania. Introducerea face referire la scuzele pe care guvernul german le-a dat atunci când ambasadorul Majestății Sale la Berlin s-a plâns în 1933 de „violența și brutalitatea naziștilor". Aceștia au declarat că regretă incidentele, dar „le consideră inevitabile în zelul inițial al febrei revoluționare":

> Această pledoarie nu poate scuza evenimentele care au avut loc la cinci ani de la ascensiunea la putere a Partidului Național Socialist. Din documentele publicate, care acoperă doar

perioada din 1938 încoace, reiese în mod evident faptul că nici consolidarea regimului, nici trecerea timpului nu au diminuat în niciun fel brutalitatea lui.[32]

Cu toate acestea, chiar și aceste dovezi nu au fost suficiente pentru a beneficia de susținerea necesară. Ziarul *Daily Express* comenta că „există crime și cruzime între cetățenii fiecărei națiuni", iar publicația săptămânală de extremă dreaptă *Truth*, sugera că totul poate fi doar „o invenție a evreilor".[33]

După 1939, rolul Berthei s-a schimbat, ocupându-se de refugiații care soseau în Marea Britanie și erau internați în lagăre ca cetățeni străini inamici. Politica guvernamentală s-a schimbat odată cu capitularea Franței, Belgiei și Olandei. Teama de o invazie și de ceea ce era cunoscut drept „coloana a cincea" crescuse, fapt care a dus la reținerea a mii de persoane, atât bărbați, cât și femei, unii dintre ei bolnavi. Acest lucru a creat enorme probleme personale refugiaților, motiv pentru care organismele refugiaților au creat împreună un Departament Central pentru Refugiații Deținuți (Central Department for Interned Refugees – CDIR). Bertha Bracey a fost aleasă președinte și s-a confruntat cu diverse departamente guvernamentale pentru a rezolva probleme precum „condițiile necorespunzătoare de detenție din închisorile de drept comun, posibilitatea pentru copii de a se alătura mamelor lor ca cetățeni străini, necesitatea de a asigura cazare pentru cuplurile căsătorite și întreaga problemă a salvării deținuților."[34]

Cel mai important punct era Insula Man, unde erau reținuți majoritatea străinilor – în timpul celui de-al Doilea Război Mondial s-a atins un maximum de 10 000 de

deținuți. Bertha a vizitat ea însuși cele două lagăre de femei pentru a vedea adevărata situație. A observat că erau doar șase angajați care se ocupau de sute de deținute și a sugerat să se folosească voluntari ca o soluție de moment. A aflat de asemenea că cei eliberați nu aveau banii necesari pentru a călători înapoi în Anglia și că cei bătrâni sau infirmi sau cei care vorbeau foarte puțin engleză aveau nevoie de ajutor la sosire. Bertha i-a convins pe cei de la CDIR să ajute și, astfel, a obținut asistență financiară pentru cei cu nevoi speciale.

Bertha Bracey a fost o femeie curajoasă, care, dintr-un instinct infailibil, știa exact ce trebuia făcut. Și-a început cariera în Europa la începutul anilor 1920, când era doar o tânără: „Marea ei provocare a fost aceea de a încuraja tinerii să adopte noi atitudini față de pacea la nivel internațional și față de responsabilitățile personale în noua republică democrată de la Weimar."[35] Credința ei de quaker a făcut-o puternică și vorba ei preferată era „ține-te bine".

Această zicală, „ține-te bine", poate aminti de o poruncă a mamei către copilul său sau de instructajul dat în primele zile de condus; dar Bertha o folosea de asemenea pentru a aminti că există momente în viața noastră când trebuie să ținem strâns de credința noastră. Și, dacă ne gândim la timpurile întunecate pe care aceasta le-a trăit, ne dăm seama că vorbea din experiență.[36]

Cunoștințele sale despre Germania i-au conferit o mare influență în primele zile ale regimului lui Hitler. „Bertha a fost una dintre cei trei sau patru Prieteni britanici care au putut să exercite presiune asupra persoanelor eminente din biserică și stat, atât în Marea Britanie, cât și în Germania, pentru a obține eliberarea oamenilor reținuți

politic". A fost distinsă cu Ordinul Imperiului Britanic (OBE) în 1942, ca recunoaștere a serviciile sale în slujba refugiaților, și i s-au recunoscut meritele în crearea Comitetului de Urgență German (Germany Emergency Comittee – GEC), a cărui secretară a fost din aprilie 1933. Pe 25 aprilie, a fost desemnat un Comitet Pentru Cazuri (Case Committee), care, pe 3 mai, a raportat 18 cazuri aflate în analiză. În septembrie 1939 ajunsese la 22 000.[37]

Munca sa la GEC începând cu aprilie 1933 a fost rezumată astfel:

> Bertha Bracey a purtat principala responsabilitate a creării organizației și conducerii activității acesteia. Viziunea ei creativă, compasiunea ei pentru cei singuri și persecutați, pe care o împărtășea și altora, și cunoașterea aprofundată a problemelor refugiaților au avut o influență care a depășit granițele Casei Prietenilor și Casei Bloomsbury și i-au adus recunoștința unui număr mare de persoane pe care le-a ajutat.[38]

La sfârșitul lungii ei vieți – avea 95 de ani când a murit – s-a confruntat cu boala Parkinson, iar când aceasta devenea deosebit de supărătoare, se referea la ea în glumă: „Am fost vizitată iar de domnul Parkinson".[39] Familia ei nu a știut foarte multe despre activitatea sa. Se menționează în corespondența de familie că Bertha pleca în Polonia după ocuparea nazistă și aducea de acolo mame cu copii. Nepoata sa Alma scria:

> Bertha era foarte reticentă și nu vorbea niciodată despre angajamentele pe care singură și le lua. Acest ultim episod referitor la Polonia nu cred că poate fi verificat, este doar un fel de poveste auzită din om în om. Sigur că Prietenii au susținut-o pe ea și echipa ei de salvare, dar desigur că totul era ținut sub tăcere și familia nu a știut nimic despre activitățile ei... O femeie curajoasă

și cu viziune, care avea abilități de organizare remarcabile. Își impusese standarde foarte înalte.[40]

A fost un model pentru mulți, chiar și spre sfârșitul vieții. Una dintre scrisorile primite de ea, datată 1 aprilie 1988, face referire la cuvintele uneia dintre îngrijitoarele ei din azil: „Este extraordinară, noi ar trebui să avem grijă de ea, în schimb ea pare să aibă grijă de noi. De fiecare dată când mă simt cu moralul la pământ, o vizită la Bertha mă pune pe picioare imediat."[41]

„Vrei să îți aduc ceva?" a întrebat-o un vizitator venit la azil în ultimele sale zile. Bertha s-a deșteptat dintr-odată din picoteală și a devenit activă, așa cum ne-o aminteam toți atât de bine. „Da", a răspuns ea, „aduceți-mi vești bune, pline de mare bucurie".[42]

În iulie 2001, o sculptură ce reprezintă familia a fost instalată în curtea Casei Prietenilor din Londra și dedicată Berthei. Sculptorița este Naomi Blake, una dintre victimele salvate în operațiunea Kindertransport. Pe placă este scris:

În onoarea Berthei Bracey (1893-1989)
care a fost conducătoarea de facto
a operațiunilor quakerilor de salvare și relocare
a mii de victime ale nazismului și copii singuri, între anii 1933-1948.

Charles Fawcett (1919-2008) s-a născut în Virginia, S.U.A., într-o familie înstărită. A avut un start mai puțin norocos în viață, întrucât casa familiei a ars la numai cinci zile de la nașterea sa, iar mama lui a murit atunci când el avea 5 ani, fiind urmată de tatăl lui, doi ani mai târziu. A fost, în consecință, crescut ca membru al Bisericii Episcopale de către mătușa din partea mamei, Lily Shumate, în Greenville, un orășel din Carolina de Sud. Familia lui se

trăgea din hughenoții veniți în Virginia în anii 1660. Ca urmare, a crescut ca un gentleman sudist de modă veche:

> Romantismul său, simțul umorului, atitudinea față de femei, șarmul inegalabil, modestia, manierele de curtoazie de modă veche sunt toate un produs al părții frumoase a vechiului Sud. A păstrat manierele de gentleman din Virginia și s-a supus acestui cod rigid de onoare întreaga viață – fiind total opus bigotismului îngust care îi este de multe ori atribuit Sudului.[43]

Charles, care a locuit mulți ani în Chelsea, mi-a mărturisit că a fost crescut ca să ajute oamenii și să fie un bun samaritean. Spunea că în orașul lui natal era o singură religie și, deși segregarea rasială nu lipsea, negrii erau bine tratați pentru că nu existau plantații. Charlie își amintea că mătușa lui avea doi servitori negri care locuiau în casa familiei, iar atunci când se întorcea de la școală, se ducea întâi să îi vadă pe ei înainte să o vadă pe mătușa lui. Fiecare om din orășelul lui liniștit avea același comportament, iar el a crescut știind că trebuia să facă ceea ce este corect. Locuitorii din Greenville „erau oameni cu adevărat buni, care se ajutau unii pe alții".[44]

April Fawcett, soția lui Charles, a descoperit o scrisoare de la mama acestuia, Helen Hortense. Helen se măritase târziu în viață și a avut patru copii după vârsta de 40 de ani. A suferit de cancer la sân și a fost tratată în Clinica Mayo din Baltimore. Cu o lună înainte de a muri i-a scris surorii sale Lily, pentru a-i încredința creșterea copiilor. În dureroasa scrisoare datată 5 iunie 1922, aceasta scria: „Mulțumesc lui Dumnezeu că îmi pot lăsa copiii pe mâna cuiva care să aibă grijă de ei, să îi iubească și să îi învețe să le pese. Te rog, draga mea, să îi faci mereu să te asculte și astfel,

atunci când vor crește, vor fi bucuroși să își spună că nu i-ai lăsat să fie indiferenți."

Cred că biata Helen ar fi rămas uimită de educația excelentă pe care sora ei Lily i-a dat-o lui Charles. Ar fi fost cu adevărat impresionată câți oameni a ajutat pe parcursul lungii și interesantei lui vieți. Se spune că primele lui experiențe l-ar fi marcat pentru tot restul vieții:

> Nu cred că aș exagera dacă aș sugera că tiparul întregii lui vieți – pasiunea pentru cele mai elegante și elevate femei, fascinația pentru romantismul și farmecul Parisului și Romei, ca și pentru zonele îndepărtate din junglele Amazonului și din Congo – a fost făurit din tristele sale amintiri din copilărie. Luând mereu partea celui asuprit, căutând cu dinadinsul pericolul și greutățile – fără odihnă și aventuros, acesta s-a purtat cu nativii din Sahara cu aceeași curtoazie pe care le-o arăta membrilor din diverse familii regale cu care a devenit prieten de-a lungul anilor – mereu de încredere și admirat de către toți și de fiecare în parte.[45]

Charles avea numai 22 de ani și era student în Paris când germanii au invadat Franța. Și-a croit drum prin Europa folosindu-se de variatele sale talente pentru a se întreține; ca trompetist, se pare că a primit sfaturi de la Louis Armstrong și a învățat wrestling de la un jucător profesionist. S-a alăturat Corpului de Ambulanță American în 1938; mai târziu, în timpul războiului, colegul său de apartament Bill (William Holland) i-a spus că mulți răniți din trupele britanice vor fi trimiși în Germania în câteva zile. Bill era pe jumătate german din partea mamei, o nemțoaică aristocrată înrudită cu comandantul-șef german al Franței ocupate, de aceea știa ce se va întâmpla. Bill și Charles au „împrumutat" o ambulanță din garajul Corpului Ambulanței, au salvat trupele de la spital și au pornit să

elibereze Franța. Se spune că în momentul plecării de la spital Charles le-a spus: „Domnilor, considerați-vă liberi." Un britanic a strigat: „Ești yankeu." Charles i-ar fi răspuns: „Niciodată să nu confunzi un om din Virginia cu un yankeu."[46]

După câteva aventuri, au ajuns în Marsilia, unde Charles și-a amintit că o cunoaște pe o anume contesă Lily Pastré, care locuia cu familia chiar în afara orașului. Aceasta a primit în gazdă prizonierii și l-a trimis pe Charlie în oraș, unde s-a întâlnit cu Varian Fry.[47] Contesa pe care o cunoștea Charlie înființase o organizație numită *Pour que L'Esprit Vive*, care există și astăzi. A fost creată în perioada crizei economice și sociale a anilor 1930, pentru a ajuta artiștii și intelectualii care deseori trăiau în condiții precare. În perioada războiului și a ocupației germane, contesa și-a pus la dispoziție superba casă și averea în serviciul artiștilor exilați, care erau cu precădere evrei. I-a protejat pe harpista Lily Laskine (1893-1988), pianiștii Youra Guller (1895-1981), Monique Haas (1909-1987), iar pictorul ceh Rudolf Kundera (1911-2005) a locuit cu ea timp de trei ani. De asemenea, a plătit pentru tratamentul medical al pianistei evreice de origine română Clara Haskil (1895-1960), iar în 1942 a ajutat-o să fugă în Vevey, Elveția. Începând cu 1963, la fiecare doi ani, în numele Clarei Huskil se acordă un prestigios premiu pentru pian.[48] Se spune că l-a găzduit de asemenea pe violoncelistul spaniol Pablo Casals (1876-1973), care era catolic, și pe faimoasa dansatoare negresă americană, Josephine Baker, care devenise faimoasă în Franța.[49] Josephine a fost decorată după război de către guvernul francez cu cea mai înaltă treaptă a Medaliei Rezistenței (cu rozetă) și a fost numită

Cavaler al Legiunii de Onoare pentru munca depusă pentru Rezistență – care a inclus transmiterea de mesaje secrete scrise pe partiturile sale muzicale.[50]

Charlie mărturisea că atunci când era tânăr nu știa nimic depre evrei, pentru că nu a întâlnit niciunul până la vârsta studenției, când studia Artele la Paris. Într-o zi, a văzut niște studenți evrei implicați într-un conflict și, pentru a-i ajuta, a răsturnat o masă. La mult timp după acest eveniment, s-a întâlnit din nou cu ei, în Marsilia, iar ei i-au povestit despre Varian Fry și acțiunile lui în favoarea refugiaților. Charlie a rămas impresionat de activitatea lui Fry, așa că i s-a alăturat. I-a spus lui Fry cât se șocat a fost când a aflat de antisemitismul german. Deși ceea ce a văzut el nu se compară cu experiența dramatică a lui Fry din Berlin în 1936, a fost evident șocat. Era într-o cafenea unde se aflau și evrei care beau cafea. Atunci când aceștia au plecat, a văzut doi ofițeri germani care au arătat spre ceștile de cafea și i-au spus chelnerului: „Ia astea și sterilizează-le."[51]

Varian a scris cu multă afecțiune despre Charlie:

> Charlie era un tânăr din Sud – cred că din Georgia – care se ocupase cu „arta" în Paris până la începerea războiului. Am pus cuvântul în ghilimele pentru că, din câte mi-am dat seama, concepția lui Charlie despre artă era aceea de a desena fete drăguțe, de preferat nuduri. Avea multe admiratoare în rândul femeilor și exista întotdeauna măcar una în birou pe parcursul perioadei în care a lucrat pentru noi...
>
> Ca portar, Charlie avea un mare defect. Nu vorbea nicio altă limbă în afară de engleză, iar majoritatea refugiaților nu vorbeau deloc engleză. Dar uniforma lui de șofer de ambulanță îi punea la punct pe cei mai insistenți, iar caracterul lui binevoitor îi înveselea pe cei triști. Chiar dacă puțini înțelegeau ce spune, nimeni nu îl displăcea. De fapt, cred că era probabil cel mai popular membru din echipă.[52]

Charlie făcea impresie în uniforma lui de armată. Mary Jane Gold, tânăra moștenitoare americană care a sponsorizat multe dintre acțiunile lui Varian Fry, descrie prima întâlnire cu el la Hotel Continental în timp ce cobora scările spre lobby-ul hotelului într-o după-amiază târzie:

> sus pe scări flutura o uniformă kaki cu croială militară. Posesorul era un tânăr cu părul de culoarea nisipului, la fel ca și haina. Un alt coleg, cu statură și ținută normale, îl urma. Instinctiv, m-am tras înapoi câțiva pași. Cel înalt s-a prezentat ca fiind Charles Fawcett, apoi mi-a făcut cunoștință cu prietenul lui, Dick Ball. S-a uitat pe furiș să vadă dacă trage cineva cu urechea și m-a făcut să mă mai dau câțiva pași în spate, până ce m-am lipit de perete. Aplecându-se spre mine, de parcă deja ne ascundeam de poliție, mi-a spus că a aflat că am un avion, așa că a venit direct să mă caute. M-am uitat la trăsăturile lui bine definite de băiețandru și la părul lui creț, deschis la culoare, în timp ce el îmi dezvăluia, cu un ușor accent de american din Georgia, că el și prietenul lui voiau să zboare în Gibraltar. A fost vizibil dezamăgit când i-am spus că mi-am lăsat avionul la Paris.[53]

Mary Jane Gold l-a descris ca fiind „portar și recepționist" la noul birou de pe Rue Grignan. Charlie i-a spus că se ocupa cu menținerea ordinii atunci când oamenii deveneau „agitați", apoi s-a aplecat și i-a șoptit: „Sunt un fel de paznic care îi oprește să intre pe cei care nu au ce căuta acolo." Apoi s-a îndreptat și și-a strâns paltonul pe lângă el: «Vezi? Se pare că impresionează oamenii. A trebuit să îi tai nasturii arămii, dar chiar și așa arată oficial... aproape.»" Mary a răspuns: „Chiar arată."[54]

Situația trebuia să fie fluidă, așa că Charlie nu era doar un paznic. În septembrie, el și prietenul său Dick Ball escortau atât grupuri de tineri, cât și lucrători cu experiență ai Rezistenței peste munții de mică altitudine de lângă

granița franco-spaniolă. Aceasta a devenit ruta obișnuită de scăpare, de cele mai multe ori sub îndrumarea Lisei și a lui Hans Fittko. Conform celor spuse de Varian, se estimează că cel puțin 100 de oameni au folosit acea rută pentru a fugi în următoarele șase luni.[55]

> În decembrie 1940, Charlie a plecat din Marsilia, în timp ce Varian era în Vichy, încercând să îi ajute pe cei de pe lista sa care erau captivi în lagăre. Regimul de la Vichy avea 120 de lagăre de concentrare, unde erau internați aproximativ 60 000 de civili și aproape 25-35 000 de condamnați la muncă silnică și muncitori străini, care trăiau de cele mai multe ori în condiții îngrozitoare. „Părea că toată zona neocupată era o mare și înfiorătoare închisoare."[56]

Charlie a devenit conștient de faptul că poliția aflase despre activitatea lui pentru Rezistența Franceză, așa că a plecat, din motive de securitate. Varian a descris ulterior pregătirile pentru plecarea lui Charlie:

> Charlie a fost încărcat cu hârtii secrete și rapoarte, inclusiv câteva destinate britanicilor. Fiindcă acesta era sculptor, pur și simplu au băgat unele dintre rapoarte în capetele sculpturilor realizate de el, iar Charlie le sigila cu ipsos. Unul dintre rapoartele secrete cele mai importante, lista cu refugiații spanioli republicani care se ascundeau în Franța, împreună cu vizele pentru aceștia, au fost băgate în al treilea piston al trompetei lui Charlie. El strânsese toate pistoanele cu o cheie acoperită cu o cârpă și învățase câteva acorduri pe care le putea cânta fără a se folosi de al treilea piston, în cazul în care se puneau întrebări. Alte rapoarte au fost ascunse în rama valizei.[57]

Charlie a reușit să treacă peste graniță, dar a fost interogat la sânge de poliția franceză. Mereu inspiratul student la arte, Chalie a văzut o prostituată odihnindu-se în stația de tren și a avut ideea de a desena câteva schițe

pornografice cu ea, pe care le-a împrăștiat prin valiză. În momentul în care polițiștii francezi au început să caute prin valiză, au fost distrași de aceste schițe și, amuzându-se de descoperire, nu au mai cotrobăit și după alte lucruri, dându-i drumul. În tot acest timp, Charlie nu era sigur cum ar fi trebuit să se comporte:

> Am început să mă gândesc ce rol ar fi mai potrivit să joc – poate cel al unui câine cu coada între picioare – așa că m-am prefăcut rușinat. Dar tot ce îmi doream să fac era să plec de acolo sărind și lovindu-mi călcâiele. Când am ajuns la poarta către Spania, m-am uitat în spate în timp ce ei treceau schița din mână în mână, hohotind de râs.[58]

Deși a ajuns cu bine la hotelul rezervat în Barcelona, a fost arestat mai târziu de poliția secretă spaniolă, care l-a dus înapoi în Franța și l-a predat Gestapo-ului din Biarritz – „Charlie Fawcet, în vârstă de 21 de ani, contrabandă cu documente secrete ale Rezistenței."[59]

În orele în care aștepta pe coridor să fie interogat, Charlie era îngrijorat că documentele pe care le purta asupra sa îi puteau aduce condamnarea la moarte. Ușa s-a deschis dintr-o dată și un ofițer german de rang înalt, urmat de o persoană care era în mod evident un informator francez, au început să se apropie cu pași rapizi. Charlie a văzut imediat oportunitatea: „Nemții erau atât de aroganți, că nici măcar nu se sinchiseau să se uite la oamenii cu care colaborau." Așa că i-a deschis ușa ofițerului german care, după cum era de așteptat, l-a ignorat. Charlie s-a alăturat celor doi, cu valiza și trompeta după el, pretinzând că face parte din grupul lor și, astfel, a ieșit în stradă. A mers la gară, a luat un tren spre Madrid, iar ziua următoare a livrat documentele atașatului militar al Ambasadei Britanice,

colonelul William Wyndham Torre, cunoscut şi sub porecla „Bunny".[60]

Mary Jane scrie şi ea despre această întâmplare: „A fost arestat în Spania şi eliberat, probabil din cauză faptului că, la fel ca şi mine, avea un aer inocent şi a cântat aşa de fermecător câteva melodii compuse în grabă, că niciun muzician profesionist nu şi-ar fi dat seama că nu apasă a treia clapă."[61]

Câteva zile mai târziu, în timp ce aştepta un vapor pentru a ajunge în Marea Britanie, a cunoscut-o pe una dintre viitoarele sale soţii, Lilian Fawcett. Căsătoria era una dintre metodele unice ale lui Charlie de a salva femei evreice internate în lagăre:

> În timp ce trecea de Hotel Ritz, sediul central nazist din Paris, a întâlnit o femeie pe care o bănuia a fi colaboratoare. Aceasta l-a întrebat dacă este necăsătorit, fapt care i s-a părut puţin bizar. Când acesta a răspuns că da, ea l-a rugat să se însoare cu o fată dintr-un lagăr, prin intermediul unui avocat francez. De fapt, a ajuns ca în decursul a 10 zile să se căsătorească cu 5 fete din lagăre franceze sau olandeze. Avocatul făcea parte din mişcarea de rezistenţă. Două dintre soţii au fost unguroaice, una poloneză şi una bulgăroaică.
>
> Charles Fawcett spunea că oamenii se bucurau că Hitler nu a construit bomba atomică: „Eu mă bucur că nu a prins nici computerul, ca să poată urmări cine cu cine se căsătoreşte. Dacă s-ar fi întâmplat asta, Gestapo-ul ar fi dat buzna la a doua mea căsătorie – şi nu în calitate de «cavaleri de onoare»!"[62]

Tânărul avocat care îl ajuta pe Varian Fry în activitatea de salvare era Gaston Deferre. În anii 1980, a devenit ministrul de interne al lui François Mitterand, până atunci însă, una dintre misiunile cele mai ciudate din viaţa lui a fost să întocmească hârtiile care i-au permis lui Charlie să

se însoare cu șase femei evreice din lagărele de concentrare. În momentul în care acestea erau căsătorite cu un american aveau în mod automat dreptul să părăsească Franța cu viză americană. Charlie s-a căsătorit cu cele șase femei în decurs de trei luni. După război, Charlie a întâlnit pe cineva care lucrase la consulatul din Lisabona și care se mira de șirul nesfârșit de „doamne Fawcett"![63]

Lillian Fawcett a fost o cântăreață de operă, fiica faimosului dirijor ungur Dr. Alfred Sendrey. Charlie a văzut un poster cu numele ei în Lisabona:

> Charles s-a întrebat dacă nu cumva era una dintre numeroasele sale verișoare din Sud, deși părea puțin probabil. Seara următoare la teatru a văzut o femeie frumoasă cu o voce superbă, cântând arii de operă cunoscute. Charles a mers în culise să „își încerce norocul". În momentul în care l-a văzut, această frumoasă ființă a suspinat de emoție – era una dintre femeile cu care acesta se căsătorise pentru a o salva din lagăr, acum însănătoșită complet și cu părul crescut. Întâlnirea s-a soldat cu singura lună de miere pe care a avut-o cu vreuna dintre ele – consumată în vagonul cu ferestre mari al unui tren care gonea spre Oporto, într-o noapte furtunoasă.[64]

Charlie s-a întâlnit personal doar cu două dintre „soțiile lui", pentru că erau doar căsătorii pe hârtie. Pe cealaltă a întâlnit-o mai târziu, în Israel, când se afla acolo în calitate de invitat al lui Shimon Perez. Totuși, a auzit că două dintre ele au apărut în același timp la Lisabona, iar soția ambasadorului în Portugalia, doamna Herbert Pell, l-a ajutat la acea vreme. „I s-a părut că este foarte romantic."[65]

Charlie a susținut mereu că Varian Fry a fost cel care l-a inspirat: „Varian Fry era foarte idealist și curajos – ne inspira pe toți."[66] În aprilie 1991, Varian Fry a fost onorat

de către Consiliul Memorialului Holocaustului din Statele Unite şi i-a fost dedicată o carte scrisă de colegii săi din Marsilia. Charles Fawcett a scris despre felul în care acesta i-a inspirat pe toţi, uneori chiar făcându-i pe unii dintre agenţii Gestapo să închidă ochii. Poetul Walter Mehring, care a scris poezii antinaziste şi ale cărui opere au fost arse în public, s-a alăturat grupului lui Varian Fry şi a declarat: „Prinzi speranţă... curaj... doar să fii în preajma lui. Jumătate din timp eu am fost speriat de moarte. Pot recunoaşte cinstit că nu am făcut nimic dintr-un impuls curajos. Ceea ce am făcut a fost doar pentru a nu-l dezamăgi pe Fry."[67] Charlie, care a spus mereu despre sine că a fost doar un lacheu, concluziona: „Un om curajos este cel care realizează pericolul, se teme de el, dar nu îl lasă să-i stea în cale. Varian ştia. Şi totuşi făcea ceea ce avea de făcut."[68] După moartea lui Charlie, April Fawcett dezvăluia: „Varian şi Fry au fost îngroziţi pe tot parcursul şederii lor în Marsillia, pentru că era extrem de periculos pentru ei, chiar dacă nu erau evrei – îşi riscau vieţile permanent."[69]

Charles Fawcett a salvat şi ajutat alţi oameni întreaga sa viaţă. În 1945 a luptat pentru Legiunea Străină Franceză în Alsacia şi a fost decorat cu *Croix de Guerre**; a luptat alături de ţăranii greci împotriva invaziei comuniste din 1947-1948; în 1956 a ajutat refugiaţi unguri să fugă în Austria; patru ani mai târziu salva refugiaţi din regiunea belgiană din Congo, împreună cu un prieten care deţinea un avion[70]; iar în 1979 a mers în Afghanistan pentru a-i ajuta pe afghani să lupte cu invadatorii sovietici.[71] A fost implicat în această acţiune pe parcursul anilor 1980, iar

* Crucea de Război Franceză (n.tr.).

când a murit, lordul Salisbury i-a scris lui April, lăudând influența lui Charlie în evenimentele internaționale din acea perioadă.[72]

Charlia e suferit toată viața sa de tuberculoză, ceea ce l-a făcut să petreacă destul de mult timp în spital. Nu a lăsat însă niciodată ca boala să îl oprească din acțiunile sale curajoase, care se îmbinau cu cariera de actor. A realizat 100 de filme în decurs de 25 de ani, jucând de două ori alături de Sophia Loren; i-a cunoscut pe Orson Welles și William Holden, iar în Roma – unde era cunoscut drept „Primar al Via Veneto" – se spune că ar fi fost amantul lui Hedy Lamarr.[73]

În ianuarie 2006, Charles și April au fost prezenți în Cardiff la Ziua Națională a Comemorării Holocaustului, unde curajul lui Charlie a fost onorat, și au fost prezentați prim-ministrului Tony Blair și soției sale, Cherie (vezi foto 3). Tony Blair i-a scris de asemenea lui April la moartea lui Charlie, lăudându-i curajul și spunându-i că a fost o onoare să îl întâlnească.[74]

Mama lui Charlie, Helen Hortese, ar fi fost mândră să vadă cât de bine a fost îndeplinită cererea către sora sa. Charlie a fost cu siguranță crescut ca „să-i pese" și a făcut asta toată viața sa, preocupat de lumea din jurul lui. A murit în februarie 2008, la vârsta de 92 de ani, după o viață plină și cu totul remarcabilă. Șarmul nu l-a părăsit până la finalul vieții și mă simt mândră că am avut ocazia să îl cunosc.

Carl Lutz (1895-1975) s-a născut pe 30 martie 1895, fiind al nouălea copil al lui Johannes și Ursulei Lutz. Botezat Karl Friedrich, acesta se recomanda Charles în America,

iar mai târziu în Palestina a devenit Carl. Tatăl lui deţinea o carieră de gresie mai jos de locuinţa lor din Walzenhausen, în nord-estul Elveţiei. A fost crescut ca metodist. Mama lui era o persoană foarte pioasă şi o profesoară activă a şcolii de duminică. A avut o influenţă foarte puternică asupra lui toată viaţa. Când s-a trezit în dilema de a salva evreii din Budapesta, s-a rugat la Dumnezeu şi şi-a dat seama că El a fost cel care l-a trimis în această misiune.[75] Deşi şi-a crescut fiica vitregă, Agnes, tot ca metodistă, aceasta mărturiseşte că el şi-a pierdut pe parcurs credinţa şi s-a îndepărtat de religie. Se spune că mama lui nu ar fi fost o habotnică:

> A insistat ca ei să termine şcoala şi să înveţe o meserie, pentru a nu depinde de alţii. Văzând sărăcia din regiunea deluroasă Appenzell, şi-a sfătuit copiii că este mai important să îi ajute pe cei aflaţi la ananghie decât să participe la întâlnirile de rugăciuni. Pietatea sa era combinată cu un spirit de protest social împotriva „mai-marilor" care permiteau nedreptăţilor să se infiltreze în ceea ce ar fi trebuit să fie o viaţă democratică.[76]

Johannes a murit de tuberculoză în 1909, când Carl avea 14 ani. Carl nu era un copil studios, aşa că a abandonat şcoala la vârsta de 15 ani, pentru a deveni ucenic la o fabrică de textile din satul vecin. La vârsta de 18 ani, în 1913, Carl Lutz a emigrat în America. Patru ani mai târziu, când America se mobiliza pentru Primul Război Mondial, nu a vrut să fie recrutat, devenind fugar timp de trei luni. „A scris mai târziu că atunci când a privit feţele evreilor din Budapesta treizeci de ani mai târziu, ştia ce înseamnă să fii prins în capcană."[77]

În anii 1918-1920, a studiat la Facultatea metodistă Central Wesleyan din centrul oraşului Missouri, dar în curând s-a plictisit de scopul limitat al „facultăţii de prerie",

părăsind-o în 1920 pentru a se alătura legației elvețiene din Washington DC. Din acel moment s-a dedicat carierei diplomatice. La 29 de ani era dornic să de întoarcă în Europa, dar soarta l-a reținut în continuare în America, iar în 1934 a întâlnit-o pe prima sa soție, Gertrud. După o curte traumatizantă, cei doi s-ai căsătorit în 1935 și trebuiau să se stabilească în Londra, însă a fost trimis în Jaffa (Palestina) de Ministerul Extern al Elveției pentru a rezolva o situație de urgență, chiar în seara nunții lor:

> În mod curios, cu puțin timp înainte de a de despărți, la sfârșitul petrecerii, Ursula a băgat pe furiș o bucățică de hârtie în mâna fiului său. La acea vreme avea deja optzeci și ceva de ani și scrisul de mână era tremurat. Îi scrisese un pasaj din profetul Isaia: „Și va fi tată pentru locuitorii din Ierusalim și pentru casa lui Iuda." E posibil ca mama lui să fi avut un presentiment.[78]

Gertrud și Carl s-au bucurat de timpul petrecut în Țara Sfântă și au călătorit foarte mult în primul an. Din nefericire, în mijlocul tulburărilor apărute în zona preponderent arabă din Jaffa, acolo unde locuiau, erau deseori luați drept evrei. În una din zile se aflau în apartamentul lor și au văzut un muncitor evreu neînarmat cum era linșat de o mulțime de arabi. Au fost prea îngroziți să iasă și să încerce să îl salveze. S-au simțit traumatizați de faptul că nu au putut să îl salveze și de brutalitatea atacului: „Cam în aceeași perioadă, Lutz a auzit de ororile comise de naziști de la evreii germani nou veniți. De ce oare iluminatul secol XX cădea pradă unor asemenea brutalități? Compasiunea lui s-a îndreptat înspre evrei."[79]

Cel care l-a convins inițial pe viceconsulul Carl Lutz să emită documente de protecție, sau *Schutzpass* (vezi foto 8) a fost Moshe Krausz, director al Biroului Palestina din

Budapesta şi responsabilul pentru distribuirea „câtorva certificate legale pentru Palestina pe care JA [Agenţia Evreiască] a reuşit să le trimită în Budapesta înaintea ocupaţiei germane."[80] Tot Krausz a utilizat 7 800 de permise de ieşire individuale pentru a salva 7 800 de familii – aproximativ 40 000 de persoane. Aceste documente au fost mai târziu copiate de Raoul Wallenberg pentru suedezi şi de alte ţări neutre pentru un număr mai mic de evrei. De fapt, nu era vorba de emigrare, dar ideea de a emite paşapoarte de protecţie a fost recunoscută ca o metodă de a salva un mare număr de evrei din Budapesta.[81] Totuşi, trebuie amintit faptul că cel care a iniţiat această practică în Budapesta a fost Carl Lutz.

Fiind un creştin devotat, a fost foarte tulburat de situaţia pe care a găsit-o în Budapesta. Guvernul ungar avea deja propriile legi antisemite înainte de invazia nazistă din martie 1944. Oameni ca tatăl meu, de exemplu, erau trimişi la muncă silnică începând cu martie 1942. Încă din 1920, guvernul introdusese Legea a XXV-a, care impunea universităţilor „numerus clausus", restricţionându-le numărul de studenţi evrei la şase procente din totalul de studenţi. Este menţionat în necrologul regretatului profesor Tibor Barna, care a venit în Manchester în 1937, că „unul dintre avantajele universităţilor străine era şansa de a scăpa de antisemitismul instituţionalizat de dinainte de război din Ungaria, prin care se impunea un anumit procent de evrei cărora li se permitea să intre în universitate."[82]

Nici protestanţii din zonă nu gândeau altfel. Laszlo Ravasz de exemplu, era un episcop al Bisericii Reformate Ungare şi un naţionalist maghiar convins. În 1938, când

era membru al Senatului, a votat pentru măsurile antisemite. Predicile sale erau difuzate săptămânal și conțineau mereu ori câte o remarcă antisemită, ori făceau referire la faptul că evreii au persecutat creștinii, ori că au refuzat să îl accepte pe Mesia:

> Mai mult decât atât, episcopul trâmbița la radio că evreii sunt străini în societatea maghiară și că domină economia națională și profesiile liberale, exagerând cifrele. Nimic din ceea ce spunea nu era inedit. Cu toate acestea, predicile radiofonice ale lui Ravasz, care erau difuzate săptămână de săptămână, an de an, au ajutat la transformarea prejudecății populare comune antievreiești într-un antisemitism teologic și intelectual acceptat.[83]

Influența lui nu a fost doar mare, ci chiar catastrofală, întrucât Horthy, regentul Ungariei, era un membru al parohiei sale:

> Fără a conștientiza acest lucru, în anii fatidici de dinainte de război, Ravasz a contribuit la înlăturarea barierelor intelectuale împotriva exterminării fizice a evreilor. Daca Razasz și alți lideri ai diferitelor biserici ar fi urmat exemplul Bisericii Confesionale Germane și al altor forme de rezistență religioasă din părțile dominate de nazism ale Europei, istoria creștinătății maghiare și, probabil, a națiunii maghiare din timpul celui de-al Doilea Război Mondial ar fi fost cu totul alta.[84]

În aceste circumstanțe, apelurile radiofonice venite din Anglia în mai 1944, și altele din primăvara și vara aceluiași an, prin care William Temple, arhiepiscopul de Canterbury, ruga Ungaria să ajute și susțină evreii, au rămas cel mai probabil fără ecou. Ungurii au fost amenințați că vor fi tratați drept criminali de război dacă vor permite atrocitățile de genul celor comise în Germania și erau

încurajați să urmeze exemplul danezilor, care i-au ajutat pe cei 7000 de evrei ai lor să scape.[85]

Mulți dintre protestanți au privit ziua numirii lui Hitler în funcția de cancelar ca pe una eliberatoare, dar impunerea politicilor naționaliste și încercarea de a subordona independența bisericilor unei biserici centralizate a Reichului au condus la tensiuni care au dezbinat protestanții germani. Biserica Confesională Germană a luat naștere în 1933, din „Liga de Urgență a Pastorilor" a dr. Martin Niemöller, care fusese creată special pentru a apăra dogma ortodoxă protestantă.[86]

Biserica Catolică a avut o reacție divizată. Nunțiul papal Angelo Rotta a protestat față de ministrul de externe maghiar în 27 aprilie 1944:

> Sfântul Părinte, a spus el, a fost foarte întristat, pentru că a văzut Ungaria, o națiune creștină, acționând împotriva învățăturilor din Evanghelie. Pe 15 mai a protestat din nou împotriva deportărilor care tocmai începuseră. Însă nu a putut să îl convingă pe cardinalul primat Justinian Seredi care, dimpotrivă, a scris o pastorală în care era de acord cu măsurile antisemite și promitea să protejeze de deportare doar evreii convertiți la creștinism. Deși pastorala a fost interzisă de guvern, totuși ea a fost citită în câteva biserici, mai târziu, pe 1 iulie.[87]

Lui Carl Lutz i se atribuie meritul de a fi salvat 62 000 de evrei în perioada în care a fost consul al Elveției în Budapesta. Situația de acolo i-a zdruncinat credința și l-a traumatizat. La sfârșitul primăverii lui 1944, când a conștientizat ce se întâmpla cu evreii, toate cărămizile care stăteau la baza credințelor lui s-au dărâmat, iar existența Auschwitz-ului i-a răsturnat concepția despre viață:

> Universul cel plin de sens și ordonat dispăruse și nimic altceva nu îi lua locul. În viziunea pietistă/umanistă la lui Carl Lutz, fiecare eveniment, nesemnificativ așa cum era el, făcea parte dintr-un puzzle plin de sens, o mișcare a istoriei, care urma să fie completă la finele veacurilor, când Iisus Hristos se va întoarce.[88]

Carl Lutz nu a scris prea multe despre experiențele sale în Budapesta din perioada războiului, dar în 1961 a scris un articol pentru principalul cotidian elvețian, *Neue Zuercher Zeitung*, cunoscut și ca *NZZ*.[89] A descris o situație în care s-a aflat spre finalul anului 1944:

> Cinci mii dintre acești nefericiți stăteau aliniați, înghețând și tremurând, înfometați, cărând niște mici pachete pe umeri și întinzându-și scrisorile către mine. Niciodată, absolut niciodată nu o să uit fețele lor înspăimântate și disperate. Poliția a trebuit să intervină din nou și din nou pentru ca hainele să nu îmi fie smulse de pe mine. Pentru acești oameni, era ultimul licăr de speranță; pentru noi, această triere era cea mai înfiorătoare formă de tortură spirituală. Am văzut oameni biciuiți, zăcând în noroi și mocirlă, cu fețele însângerate. De fiecare dară când încercam să îi ajutăm, eram la rândul nostru amenințați cu armele. De fiecare dată când aveam posibilitatea, obișnuiam să merg cu mașina pe lângă oamenii care erau duși la lagărele de concentrare, încercând să le arăt că încă mai este speranță, până când calea îmi era blocată de către gardieni.[90]

În ciuda precauțiilor, eforturile lui Lutz au început să iasă la iveală într-o oarecare măsură. Fasciștii din Partidul Crucilor cu Săgeți au început să își dea seama că mulți evrei aveau documente false, așa că, la finalul lunii noiembrie 1944, „guvernul a declarat că nu le va mai recunoaște". Într-una din zile chiar i-au forțat pe Lutz și soția sa să meargă la un punct de concentrare în care evreii erau

adunați pentru un marș forțat, unde documentele false au fost separate de cele originale.[91]

Ca nu cumva să se creadă că diplomații erau feriți de pericol, Lutz descrie ultimele săptămâni de ocupație germană. A fost forțat să rămână în Budapesta întrucât naziștii unguri promiseseră că nu vor ataca casele elvețiene protejate, atâta vreme cât el va rămâne în oraș. El și soția lui locuiau în clădirea legației britanice, pe dealul Buda:

> Mai multe săptămâni am fost nevoiți să trăim într-o pivniță umedă și neîncălzită, în mijlocul iernii, fără lumânări sau apă și cu foarte puțină mâncare. Am îndurat atacuri aeriene crunte timp de ore întregi în acea perioadă. Am primit nouăsprezece lovituri directe din partea artileriei și aviației. În unul dintre atacuri două bombe au incendiat clădirea în care ne aflam, iar focul a ars timp de două zile și nopți, noi aflându-ne în pivniță. Iar în timp ce ardea, douăzeci de naziști înarmați au pătruns în casă și ne-au furat majoritatea lucrurilor personale.

Când au ieșit în Budapesta ocupată de ruși, aceasta „era ca un oraș fantomă". Unul din angajații legației elvețiene a fost deportat în Rusia, iar Carl era cât pe-aci să fie împușcat, dar s-a salvat sărind pe fereastră.[92]

Fiica vitregă a lui Carl a rezumat motivația lui Carl Lutz astfel:

> Legile vieții sunt mai puternice decât legile făcute de către om. Tatăl meu a fost crescut într-o familie metodistă din estul Elveției, și a fost penultimul dintre cei zece copii. Mama lui, care era o femeie foarte puternică, ghidată de valori morale și implicată în plan social, a fost principalul exemplu pe parcursul întregii lui vieți. Mai târziu, când s-a aflat în Budapesta, fiind un creștin practicant, nu a putut să tolereze persecuția și uciderea evreilor, nu a putut să tolereze injustiția. Era un om profund religios și a simțit că trebuia să protejeze și să ajute acei oameni. Nu s-a născut un erou, era

mai degrabă timid și introvertit. S-a implicat în această misiune de salvare a evreilor din convingerile sale religioase și morale. Și-a riscat viața și cariera; și-a slăbit sănătatea lucrând și zbătându-se zi și noapte pentru soarta celor care au scăpat prin intermediul documentelor Schutzbrief. Tatăl meu a considerat mereu timpul petrecut în Budapesta și salvarea evreilor nevinovați ca pe cea mai importantă parte a vieții lui.[93]

Agnes Hirschi susține că, deși a observat că tatăl ei era supărat pe faptul că autoritățile elvețiene nu i-au recunoscut meritele pentru activitățile din timpul războiului, acesta nu a regretat niciodată acțiunile sale. „Era un creștin convins și a simțit că a fost trimis în Budapesta cu un scop."[94]

Hermann Maas (1877-1970) a fost un pastor din Heidelberg care a ajutat mulți evrei să fugă din Germania în perioada Holocaustului. Faptele lui l-au determinat pe rabinul Leo Baeck să îl numească „cel mai credincios prieten al nostru creștin din întreaga perioadă Hitler".

Hermann Maas provenea dintr-o familie de pastori luterani, însă prietenii lui cei mai buni din copilărie au fost niște băieți evrei. În vara anului 1903, pe când era un tânăr vicar aflat în vacanță în Elveția, a văzut „un grup de evrei bărboși, îmbrăcați în gabardină, care vorbeau într-un dialect străin, în timp ce mergeau pe străzile din Basel". Din curiozitate, acesta i-a urmat și s-a trezit la Al Șaselea Congres Mondial Sionist, unde a fost martor la un moment de cotitură al istoriei sioniste. Este vorba de așa-numitul „Congres Uganda", în care Theodore Herzl a încercat în mod disperat să îi îndemne pe adepții săi să accepte oferta Marii Britanii de a primi pământ în Africa de Est. Cu toate acestea, Haim Weizmann s-a opus vehement acestui

proiect şi a convins Congresul să adere la planul original, acela de a revendica Palestina ca teritoriu naţional, patrie istorică. „Dr. Mass încă îşi aminteşte scena memorabilă în care Herlz, ridicându-şi mâna dreaptă şi recitând cuvintele nemuritoare: «Dacă te uit, o, Ierusalime...» s-a recunoscut înfrânt şi a jurat credinţă Sionului."[95]

Hermann Maas a plecat din Basel transformat într-un sionist convins şi a participat la fiecare congres ulterior, în măsura în care a putut. A devenit prieten cu intelectualii evrei şi a vizitat în 1933 Palestina, unde a fost primit de familia Weizmann şi l-a cunoscut pe poetul Bialik. În acelaşi an, fiica lui cea mare, Brigitte, de profesie ţesătoare, a mers în Ierusalim unde, alături de Ahuva Pickard, fiica lui David Yellin, scriitorul şi profesorul, au deschis un magazin de ţesături care a rezistat până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, moment în care a fost deportată din cauza naţionalităţii sale germane.

Deşi fusese invitat să rămână în Palestina, Hermann era conştient că avea multe de făcut acasă şi s-a întors în Heidelberg, unde trupele de asalt au încercat să îl împiedice să intre la el în biserică. A reuşit să îşi păstreze parohia doar cu ajutorul unor prieteni englezi influenţi, însă în cei şase ani care au urmat lucrurile nu au fost deloc uşoare.

Încă din 1935, Hermann a fost văzut ca un disident convins în problema protestanţilor care nu erau arieni (evrei care se convertiseră la creştinism). Ambele facţiuni protestante importante din Germania aleseseră să nu susţină evreii convertiţi şi „din acest motiv, cazurile de disidenţă individuală în rândul clerului sunt şi mai memorabile".[96] Dintre „Bisericile libere" doar quakerii şi martorii lui Iehova au susţinut aceste suflete nefericite:

„Baptiștii au adoptat legea excluderii evreilor din societate, mormonii au afișat mesajul „evreii nu sunt doriți" pe ușile bisericilor lor, metodiștii au fost de acord că evreii reprezintă un pericol pentru societatea germană, iar adventiștii s-au ferit de membrii stigmatizați din cauza originii lor evreiești".[97]

Martorii lui Yehova au suferit foarte mult în urma acestei politici. Însă simțeau că nu se pot subordona cererilor naziste din cauza credinței lor. Au fost proscriși în iulie 1933, după refuzul lor de a se alătura Partidului Nazist, și în 1935, din cauza refuzului de a presta serviciul militar. Martorii lui Yehova refuzau de asemenea să „folosească salutul lui Hitler, pentru că religia lor îi învățase că o asemenea formă de salut îi este rezervată doar lui Dumnezeu", și asta a motivat de asemenea la refuzul lor de a purta arme.[98] În consecință, bărbații au fost trimiși în lagăre de concentrare și marcați cu triunghiuri violet, iar 5 000 de oameni, care reprezentau o treime din totalul de membri, au fost uciși:

> Dacă ne îndreptăm atenția către alte minorități creștine și grupuri seculare din cel de-al Treilea Reich, vom vedea, în general , o revoluție ideologică destul de rapidă. Unii membri ai grupărilor religioase minore l-au aclamat pe Hitler ca pe Mesia, iar alții au înlăturat din slujbele lor referințele la orice avea legătură cu evreii. Astfel, din cântările și slujbele lor au fost eliminate cuvintele „Sabat" și „Ierusalim". Alții au fost dispuși să dea pe mâna naziștilor pe oricare dintre membrii lor care avea sânge evreiesc.[99]

Comportamentul lor este singular printre protestanții germani, care i-au abandonat pe evreii convertiți:

> Un fizician evreu convertit la protestantism în 1916 spunea mai târziu, în 1933: „[Copii mei] au pierdut protecția pe care evreismul o oferise membrilor săi oriunde și oricând. Nu au primit nicio protecție din partea bisericii creștine și, presupun, nu se pot aștepta la altceva. Sunt proscriși pentru creștinătate, sunt proscriși ca germani. Își poate imagina cineva o soartă mai crudă pentru niște inocenți?[100]

Din păcate, exact aceasta a fost, de exemplu, soarta lui Paul Rosenzweig, a mamei și surorii lui – ocoliți atât de creștini, cât și de evrei. Pastorul Maas a fost unul dintre puținii care i-a ajutat pe non-arienii nevoiași din fondurile creștinilor, iar unul dintre cei pe care i-a ajutat a fost Paul Rosenzweig, cunoscut acum sub numele Reginald Pringle.

Paul Rosenzweig s-a născut pe 18 februarie 1920 în Altleiningen, din Renania-Palatinat. Sora sa, Martha, s-a născut în 1927. Mama lor se născuse evreică, dar ea și copiii au fost botezați în Biserica Evanghelică.[101] Și-a crescut copiii ca adevărați creștini, deși trăiau împreună cu tatăl ei, Heinrich Rosenzweig, care era un evreu practicant. Cu toate acestea, „după 1933 cu toții au fost considerați a fi evrei. Singura familie evreiască din localitate".[102]

După Noaptea de Cristal (Kristallnacht), din noiembrie 1938, un grup de oameni a atacat casa patronului evreu pentru care lucra Paul; în acel moment a realizat că avea să vină în curând și rândul lui.[103] Chiar în acea seară, doi polițiști masivi au venit să îl ridice, în timp ce îl asigurau că „vei veni înapoi într-o zi, două. Este doar o investigație."[104] După 48 de ore traumatizante, s-a trezit în lagărul de concentrare Dachau. A fost încarcerat pentru 3 luni și jumătate și eliberat abia pe 23 februarie 1939, la cinci zile după ce împlinise 19 ani. A fost supus unor privațiuni îngrozitoare

și a văzut comise cruzimi de neînchipuit pe care le-a păstrat în amintire. La eliberare a fost forțat să semneze că nu va divulga nimic din cele văzute în Dachau. În perioada în care acesta a fost încarcerat, sora lui, Martha, „a fost dată afară din școală și nu a mai primit niciun fel de educație oficială în Germania".[105]

Mama și sora lui Paul s-au bucurat enorm să îl revadă. Despre mama lui a declarat:

> Am fost eliberat pentru că ea, la îndemnul unei alte persoane, a declarat autorităților că am toate documentele pregătite să părăsesc Germania. Am întrebat-o dacă știe ceva ce eu nu știu și mi-a mărturisit că inventase totul, doar ca să fiu eliberat. Mă întreb cât timp va trece până când cineva va întreba de ce încă mă mai aflu aici.[106]

Pe măsură ce timpul trecea, și-a dat seama că mama lui avusese dreptate și trebuia să plece. Casa familiei fusese „arianizată" – adică fusese vândută fără voia lor, iar noul proprietar, Herr Frank, voia să scape de ei:

> În fiecare săptămână, fără pauză, soția lui venea la noi la ușă, cu copilul de mână, întrebându-ne când avem de gând să plecăm. În una dintre dăți mi-am pierdut cumpătul și am țipat la ea: „Curând, sper. Nu numai de aici, ci din țară!" Băiețelul care venea de mâna mamei, Otwin Frank, este acum primar în Altleiningen.[107]

Paul a încercat să găsească o cale prin care să plece toți trei. A mers la Centrul Comunității Evreiești din localitate, unde i s-a spus că, din moment ce el nu e evreu, nu îl pot ajuta în mod direct, dar i-au dat niște nume și adrese. Două dintre aceste persoane se aflau în Berlin, iar cea de-a treia era Hermann Maas, din Heidelberg. A scris celor doi din Berlin și s-a hotărât ca a doua zi să plece la Heidelberg, pentru a-l găsi pe Hermann Maas.

Am mers la el acasă şi ne-am întâlnit pentru prima oară. Avea o faţă tristă. Comportamentul său era unul direct şi am simţit că este genul de om în care pot avea încredere. Am mers în camera de studiu şi, de îndată ce ne-am aşezat, m-a întrebat direct: „Cu ce te pot ajuta?". I-am spus povestea mea, fără rezerve. Când am terminat, s-a uitat fix în ochii mei. Acele puţine vorbe pe care mi le-a spus mi-au rămas întipărite în memorie: „Grijile tale s-au terminat. Cazul tău şi al surorii tale este acum în mâinile mele. Voi încerca să vă trimit departe de aici cât mai curând posibil." A fost un moment incredibil. Am simţit ca şi cum greutatea întregii lumi mi-a fost luată de pe umeri."[108]

Maas le-a sugerat că Marea Britanie ar fi cel mai potrivit loc pentru ei şi că mergea la Londra în fiecare lună pentru a se întâlni cu quakerii, cu care făcea aranjamentele necesare pentru persoanele aflate în situaţia lui Paul şi a surorii sale. Cu toate acestea, când Paul a întrebat dacă mama lor poate fi inclusă pe listă, Maas i-a răspuns că prioritatea sunt copiii şi persoanele tinere. Maas l-a întrebat cum se descurcă cu banii, iar când Paul i-a răspuns că nu prea bine, acesta i-a pus pe masă 15 mărci germane şi i-a spus că, dacă mai avea nevoie şi de alţi bani până putea să plece, era suficient să îi trimită o carte poştală şi să îi spună de cât avea nevoie. „Când am plecat mi-a spus că mă va contacta prin poştă de îndată ce va avea informaţii. Mi-am exprimat sincerele mulţumiri şi am plecat cu profunda impresie că am dat de un înger deghizat în om."[109]

Ţinându-se de cuvânt, Pastorul Maas i-a informat că Martha va pleca pe 12 iunie 1939 din Frankfurt, cu unul dintre transporturile de copii. În mai puţin de o săptămână au aflat că se instalase la o anumită doamnă Kennedy, o văduvă din Ayrshire. Între timp, Paul avea toate actele pregătite, mai puţin cel mai important document: permisul

de ieşire. Pentru că devenise nerăbdător, s-a întors la Centrul Comunităţii Evreieşti, pentru a căuta ajutor. Felul în care oficialii au rezolvat problema l-a lăsat pe Paul fără cuvinte:

> A dat un telefon chiar la sediul central Gestapo: „Ce puneţi la cale?" L-am auzit spunând: „Aici se află un inamic al Statului, un tânăr de care încercaţi să scăpaţi, care face tot posibilul să facă aşa cum îi spuneţi, iar voi îl ţineţi aici să aştepte după permisul de ieşire!" A pus telefonul jos. „Ar trebui să vină în câteva zile", mi-a spus. Şi a avut dreptate.[110]

Paul a trebuit să o abandoneze pe mama lui cu speranţa că o va putea scoate din ţară mai târziu – din păcate, aceasta a fost deportată la Auschwitz în 1942. În momentul în care pleca din staţia de tren, a văzut la chioşcul de ziare ceea ce el descrie ca fiind un „rămas bun tipic nazist: «Suntem bucuroşi să anunţăm plecarea din ţară a evreului Rosenzweig. Ce bine! O gură în minus de hrănit.»"[111]

Unul dintre lucrurile cu adevărat remarcabile şi curajoase pe care Hermann Maas le-a făcut a fost acela de a pune o mezuză[112] pe tocul uşii, pentru a le indica tuturor evreilor că sunt în siguranţă la el. Scria despre acele timpuri: „Pe atunci, total conştient fiind de ceea ce fac, îmi împleteam propria viaţă cu teribila soartă a evreilor".[113] A fost peste măsură de curajos şi:

> extraordinar, în sensul în care nu făcea nicio distincţie între cei botezaţi şi cei nebotezaţi, şi-a demonstrat punctul de vedere umblând ostentativ printre victimele Nopţii de Cristal şi cu bucurie a riscat să fie arestat şi chiar ucis, pentru a-şi putea lua rămas bun şi a ura câteva cuvinte de consolare prietenilor săi evrei din copilărie în faţa trupelor S.S.[114]

Pastorul Hermann Maas făcea parte dintr-o rețea de creştini care, cu riscuri imense, au ajutat persoanele proscrise de naziști. Rețeaua era condusă de Heinrich Grüber, unul dintre liderii Bisericii Confesionale – partea Bisericii Creştine Germane care a luptat împotriva încercărilor lui Hitler de a le submina credința. „Hitler părea, pentru mulți din bisericile creştine, un salvator al națiunii amenințate de bolșevismul ateu și erodată de guvernarea proastă, economia evreiască internațională și dorința foștilor inamici de a o ține subjugată." Acești creştini au adoptat cu bucurie clauza ariană în biserică. „Acea clauză, introdusă pentru a exclude din serviciile civile toți evreii sau parțial descendenții evrei, putea fi acum folosită pentru a elimina toți miniștrii creştini care aveau vreun strop de sânge evreu. Acestui lucru i s-a împotrivit Dietrich Bonhoeffer prima dată."[115]

Pastorul Grüber s-a născut în Renania, mama lui fiind olandeză. În 1938, când a depus jurământul personal de credință față de Hitler – care era cerut, începând cu acel moment, și din partea clerului – a adăugat următoarele: „atâta vreme cât nu intră în conflict cu voința evidentă a lui Dumnezeu". Treptat, s-a implicat în ajutorarea creştinilor non-arieni, urmând ca după Noaptea de Cristal să se dedice cu totul acestei cauze – pe parcurs a angajat 35 de oameni la biroul său, Büro Grüber. În 1933, Bonhoeffer l-a întâlnit pe George Bell, arhiepiscopul de Chichester (1883-1958), pe care a ajuns să îl numească „unchiul George". Ca urmare a prieteniei și respectului reciproc, și în ciuda diferenței de vârstă de 20 de ani, Bonhoeffer l-a considerat pe George Bell ca pe unul dintre modelele cele mai importante din viața sa și „lui George Bell din Chichester i-a trimis

Bonhoeffer ultimul mesaj înainte de a fi condus spre locul de execuție", în 9 aprilie 1945.[116]

Tot datorită relației dintre cei doi, George Bell a devenit unul dintre oamenii cu cea mai mare influență asupra opiniei publice britanice și, în consecință, în 1937, cumnata sa a plecat să lupte în Berlin pentru cauza creștinilor non-arieni, ajungând să lucreze în biroul lui Grüber. Aceasta a scris despre acele vremuri și a concluzionat că pogromul din noiembrie 1938 – așa cum a descris ea Noaptea de Cristal – a avut repercusiuni teribile pentru evrei:

> Surprinzător, acest eveniment a contribuit mult la influențarea opiniei publice din străinătate și, în consecință, au apărut peste noapte oportunități de emigrare pentru copii și adulți. Cu câteva luni înainte, Biserica Confesională, care devenise din ce în ce mai conștientă de poziția ei, a decis să acționeze și să îl numească pe preotul (acum protopopul) Grueber să se îngrijească de soarta creștinilor non-arieni din Germania. Preotul Grueber și-a asumat această sarcină dificilă și periculoasă cu cel mai mare entuziasm, investindu-și cu devotament toată energia pentru această cauză, beneficiind de sprijinul loial din partea altor pastori și de colaborarea inimoasă a quakerilor germani.[117]

Au colaborat foarte strâns cu quakerii și, după spusele Brendei Bailey, „principalul partener britanic era Bertha Bracey".[118] De asemenea, unul dintre colaboratorii pastorului Grüber în Germania era Hermann Maas. În 1938, acesta avertiza adunarea clericilor Bisericii Confesionale asupra faptului că „în Germania, creștinismul a devenit la fel de străin ca și evreii".

Pe 19 decembrie 1940, pastorul Grüber a fost arestat și internat în lagărul de concentrare Sachsenhausen timp de doi ani și jumătate. A avut noroc, spre deosebire de

asistentul său, pastorul Sylten, care a fost închis în februarie 1941 la Dachau și a murit în 1942; tot acolo au murit alți șapte membri din echipa lui Grüber.[119] Heinrich Grüber a supraviețuit războiului și a fost în 1961 martor la procesul lui Eichmann din Ierusalim.[120] Nici Maas nu a fost trecut cu vederea de autorități. I s-a interzis activitatea în parohie pe parcursul războiului și nu avea voie nici măcar să viziteze școli, spitale sau închisori.

În 1944, naziștii i-au trimis pe pastorul de 67 de ani, împreună cu soția și fiica cea mică, într-un lagăr de concentrare din Franța aflată sub ocupație. A fost eliberat în 1945 și și-a menținut devotamentul față de cauza evreiască, participând la marile sărbători în sinagoga din Heidelberg și chiar ținând post în Ziua Ispășirii (Iom Kipur).[121] Atât Hermann Maas, cât și pastorul Grüber au fost implicați activ în primii ani de după crearea Consiliului Creștinilor și Evreilor (Council of Christians and Jews – CCJ) și au participat la prima conferință internațională din Oxford, în 1946, a cărei tematică a fost „Libertate, Dreptate și Responsabilitate". Au fost 150 de participanți de pe toate cele cinci continente, iar „printre ei au fost doi pastori din Germania, protopopul Grüber, din Berlin, și Hermann Maas, din Heidelberg. Mulți ani mai târziu, unul dintre participanții evrei la întâlnire a scris despre prezența lor ca fiind una «profund impresionantă – unii ar putea-o numi chiar traumatizantă» ".[122]

CCJ-ul s-a dezvoltat din Consiliul Creștinilor și Evreilor Britanici, care la rândul lui a luat naștere din cooperarea dintre creștinii și evreii din Marea Britanie, pentru salvarea victimelor persecuției naziste.[123] Era mai mult decât logic că acești doi oameni curajoși să facă parte

din această grupare inovatoare, împreună cu vechiul lor prieten, rabinul Leo Baeck, care se stabilise la Londra. În 1947, Maas i-a scris Marthei, exprimându-și bucuria pentru reușita ei și a lui Paul de a emigra în Anglia. Își încheia scrisoarea:

> Ce păcat că nu am putut să merg cu voi prin Londra în autobuzele cu etaj sau să mă plimb alături de voi de-a lungul Tamisei. Cât de multe am fi avut să ne spunem! Tot ce faceți să fie sub următorul îndemn: „Oamenii încearcă să facă răul, dar Dumnezeu a făcut binele." Și El a făcut pe fiecare dintre voi, inclusiv pe tine, drag copil, oameni buni. Astfel, ai regăsit-o pe scumpa ta mamă în femeia ta care îți este și soție, și prieten. Transmite-i adânci mulțumiri de la un neamț care nu a încetat nicio secundă să urască nebunia lui Hitler.[124]

Hermann Maas a fost primul german invitat să viziteze noul stat Israel, în 1949, iar în 1953 o mică dumbravă cu copaci a fost plantată în onoarea lui pe Muntele Gilboa, gest ce l-a bucurat în mod special.[125] Hermann a murit în septembrie 1970.

Martha, împreună cu fratele ei, Paul, și soțul, Ron Mower, au fost prezenți în 1988 la inaugurarea Fundației Hermann Maas, care a fost creată de patru persoane private în Heidelberg. Martha și-a exprimat sentimentele legate de acesta astfel: „Am venit în Heidelberg pentru a-mi arăta respectul față de acest om care ne-a fost prieten atunci când am avut disperată nevoie de unul."[126]

Statutul fundației are specificat ca scop „ocrotirea relației de cooperare dintre creștini și evrei la nivel internațional". Una dintre metode a fost aceea de a oferi unui student german la teologie oportunitatea de a studia la o universitate din Israel. Dr. Maister, unul dintre fondatori,

l-a descris pe Maas ca fiind „o persoană admirabilă, cu un șarm incredibil".[127]

S-a decis ulterior ca, prin ajutorul fundației, să se acorde Medalia Hermann Maas o dată la patru ani, în Gengenbach, locul de naștere al lui Maas. Cei premiați urmau să fie persoane care s-au evidențiat în promovarea înțelegerii dintre creștini și germani.

În 1995, în orașul înfrățit cu Heidelberg Rehovot, din Israel, o stradă a fost denumită cu numele lui Hermann Maas.

Din păcate, Ron Mower, principala mea sursă de informație, a murit în 2004, iar Paul (fratele Marthei), ale cărui memorii nepublicate s-au dovedit a fi neprețuite, a murit în 2009. Cu toate acestea, am reușit să îl contactez pe fiul lui Paul, care a fost încântat să audă că povestea lor va fi cunoscută.

Hermann a fost întotdeauna un om modest și, mai mult ca sigur, ar fi fost șocat de toată atenția și onorurile pe care le-a primit post-mortem. Atunci când, în 1948, Alfred Werner l-a întrebat ce să mai adauge în biografia lui, i-a răspuns printr-o notă care s-ar traduce: „Chiar crezi că merit atâta efort?"

Valérie Rácz (1911-1997), cunoscută drept Vali, a fost o cântăreață catolică, a cărei carieră s-a intersectat toată viața cu comunitatea evreiască. A fost de asemenea o actriță extrem de atrăgătoare, realizând 20 de filme între anii 1936 și 1956, și care emana pur și simplu farmec. Era cunoscută drept „Marlene Dietrich a Ungariei". Tatăl său, Ferenc Rácz, a fost directorul unei școli de provincie, dar era țăran la origine, iar mama ei, Gizella Sohonyay, făcea

parte din vechea boierime maghiară. După ce s-au căsătorit în 1910, cei doi s-au mutat în Gölle, un sat de fermieri din sud-vestul Ungariei.

Ferenc fugise de la casa părinților la vârsta de 14 ani. Era cel mai mic dintre cei 12 copii ai familiei și singurul care nu își dorea să fie țăran. A fost primit de un preot dintr-un sat vecin, care a început să îl educe și, într-un final, părinții lui au cedat și au fost de acord să îl plătească pe preot pentru a avea grijă de el și a continua educația tânărului. După ce s-au mutat în Gölle, a devenit nu numai profesor, ci și dascăl al parohiei. „Era un om foarte religios, parțial și datorită faptului că a crescut în cadrul Bisericii, iar preotul care i-a fost mentor i-a oferit șansa de a scăpa de viața de țăran, alternativă pe care o căuta cu atâta disperare."[128]

Cariera lui Vali de cântăreață a fost foarte mult influențată de evrei. Deși era o pianistă talentată, vocea ei era de fapt cea care îi captiva pe oameni. Foarte curând după absolvire a fost chemată să cânte pentru un musafir în casa părinților săi. Oaspetele era Géza Wéhner, profesor la Academia de Muzică Franz Liszt din Budapesta și organist șef la sinagoga de pe strada Dohány din Budapesta. A fost atât de impresionat de ea, încât a invitat-o pentru o audiție la Academia de Muzică din Budapesta, iar în 1932 aceasta părăsea satul natal pentru a se lansa într-o remarcabilă carieră. Géza Wéhner a fost primul dintre personalitățile evreiești care i-au influențat cariera lui Vali. Un alt evreu a fost Paul Ábrahám, un compozitor de operete și muzică de film de succes. Prin intermediul lui a avut prima apariție la faimosul local Negrescó café din Budapesta, care era frecventat de înalta societate. Acest debut i-a adus un

contract pe doi ani cu teatrul de revistă Terézkörúti din Budapesta. În cadrul acestuia, Vali era unul dintre puținii actori care nu avea origine evreiască și a lucrat cu unii dintre cei mai talentați artiști ai momentului. Această perioadă cu siguranță a fost definitorie pentru atitudinea ei față de evrei.[129]

La începutul carierei sale, faimosul designer vestimentar Sándor Gergely s-a oferit să îi facă o rochie cu condiția ca, în cazul în care îi plăcea, să își comande toate rochiile de scenă la atelierul lui. Aceasta a acceptat, iar rochia a creat o adevărată senzație, fiind cu totul aparte față de ce purtau cântărețiii în mod normal pe scenă. Gergely a luat-o sub aripa sa și „a îmbrăcat-o ca pe unul dintre modelele sale, în creații la fel de fabuloase și măgulitoare la fel ca cele care puteau fi găsite la Paris". Aceste rochii au fost o sursă de amintiri multe decenii la rând.[130]

Gergely a perceput mai bine decât mulți dintre coreligionarii săi esența introducerii celei de-a Treia Legi Iudaice, din 1941:

> nu a împărtășit același optimism naiv al majorității evreilor maghiari, care încercau să se convingă singuri că lucrurile erau suportabile și nu se vor înrăutăți și că, dacă se vor ține pe poziții, vor putea răzbate prin furtuna nazistă. Instinctul lui Gergely i-a spus că lucrurile pot fi și vor fi mai rele. Din 1940 fuseseră date o serie de legi și decrete privind serviciul de muncă* pentru evrei care, pentru majoritatea celor care cădeau sub incidența lor, fuseseră echivalente cu condamnarea la moarte. La sfârșitul

* Reichsarbeitsdienst (RAD) – organizație înființată în Germania nazistă pentru a diminua efectele șomajului, a militariza forța de muncă și a o îndoctrina cu ideologia nazistă. Începând cu 1935, serviciul devine obligatoriu pentru bărbați, iar din 1939 și pentru femei (n.r.)

anului 1942 și acesta a primit actele de mobilizare în serviciul de muncă. Și-a închis atelierul și i-a dat lui Vali o rochie de catifea neagră pe care tocmai o terminase, drept cadou de despărțire. La puțin timp după aceea s-a otrăvit singur.[131]

Moartea lui nu a fost doar un eveniment extrem de nefericit pentru Vali, dar și un exemplu de cât de disperată era situația pentru evreii din Budapesta, chiar dacă mulți dintre ei nu realizau încă. Le fusese indus un fals sentiment de securitate în urma refuzului prim-ministrului Miklós Kállay de a implementa multe dintre cererile naziștilor și de a-i obliga pe evrei să poarte steaua galbenă. Inevitabil, această situație nu putea să continue pentru mult timp și s-a descoperit că premierul Kállay încerca de fapt să negocieze o pace separată cu Aliații, în același timp anunțând într-un discurs din mai 1943 că: „Ungaria nu va devia niciodată de la principiile sale umanitare, care au fost menținute de-a lungul istoriei în probleme legate de rasă și religie." Era doar o chestiune de timp până când naziștii s-au hotărât să controleze acest „stat de influență evreiască", iar acest lucru s-a întâmplat în martie 1944.[132]

În mod ironic, Vali a înregistrat cel mai mare succes în perioada războiului, când a devenit vedetă pentru trupele maghiare care luptau pe Frontul de Est. Mai mult decât atât, cânta permanent la Hangli Kiosk. Localul era unul dintre cluburile de noapte faimoase din Budapesta, cu vedere la Dunăre, și era deținut de frații Rónay, respectiv tatăl și unchiul criticului culinar Egon Rónay.[133]

În mai 1944, Vali a fost telefonată de un vechi prieten, Bandi Schreiber, în al cărui hotel cunoscuse un mare succes în verile anilor 1940 și 1941. Bandi era evreu, dar era căsătorit cu o creștină. I-a descris panica instalată în

Budapesta la auzul veștilor că deportările în masă ale evreilor din zona rurală se apropiau acum de oraș. Se făceau eforturi disperate de a obține acte de identitate false:

> Dar opinia publică fusese otrăvită ani întregi de propaganda sistematică și înverșunată condusă de extrema dreaptă minoritară din Ungaria. Iar acum evreii erau ocoliți de prietenii și vecinii lor non-evrei, iar cei care aveau certificate de creștini erau denunțați. Non-evreii omenoși care încercau să îi ajute erau catalogați drept trădători.[134]

Bandi voia ca Vali să îi ascundă pe vărul și soția acestuia care fuseseră denunțați și erau disperați să găsească o ascunzătoare. Cunoscând riscurile, Vali i-a spus că avea nevoie de o zi sau două de gândire. S-a consultat cu fostul ei iubit, acum prieten și confident, Paul Barabás, un scenarist de film și antinazist înfocat. El a fost cel care a făurit un plan pentru ascunderea evreilor. Acesta s-a folosit de jumătatea din spate a unei garderobe enorme, unde a construit un perete fals în mijloc, cu un compartiment secret, unde aceștia se puteau ascunde de raidurile naziștilor. În restul timpului, erau ascunși în subsol.

Soții Mandel erau un cuplu liniștit, de vârstă mijlocie. Imediat ce au sosit, Vali a discutat câteva măsuri de precauție esențiale cu ei – puteau ieși în grădină ca să ia aer doar după lăsarea întunericului, trebuiau să stea departe de ferestre, iar în cazul în care veneau musafiri, trebuiau să aștepte în liniște în subsol până când aceștia plecau. Nimeni nu trebuia să descopere că erau acolo.

Soții Mandel erau evrei ortodocși și credința lor fermă i-a salvat de la deznădejde. În ciuda diferențelor culturale și religioase, cei doi soți și Vali se înțelegeau foarte bine. Vali a încercat să facă șederea lor cât mai confortabilă în camerele

din subsol, unde, în fiecare vineri seara, aprindea lumânări pentru a sărbători Sabatul.[135] La scurt timp li s-a alăturat una dintre prietenele lui Vali, Margit Herzog, împreună cu fiica ei Marietta, în vârstă de 14 ani. Odată, biata Marietta a fost nevoită să stea ascunsă ore întregi în spatele unei biblioteci enorme cât timp Gestapo-ul percheziționa casa (vezi foto 12). Familia Herzog era numeroasă și foarte înstărită, iar soțul lui Margit, Dezsõ, suferise cumplit în timpul celor 18 luni de muncă forțată petrecute pe Frontul de Est. Casa familiei se afla pe Bulevardul Andrássy, cea mai importată stradă din Budapesta, și dețineau de asemenea ferme și podgorii care produceau unele dintre cele mai faimoase vinuri din Ungaria. Fratele cel mare al lui Margit, Sándor, i-a cerut mâna lui Vali, dar deși aceasta îl îndrăgea foarte mult, l-a refuzat.[136]

Familia Herzog a fost prima la care Vali s-a gândit atunci când germanii au ocupat Ungaria. Nimeni din familie nu se gândise să ia măsuri pentru a preveni pericolele ocupației naziste. Ca mulți alți evrei, bogați sau nu, au preferat să creadă că, în ciuda traumelor politice trecătoare, conducerea aristocrată din Ungaria, care era tolerantă, într-un final îi va proteja. Mai mult decât atât, erau strâns legați de pământul și averile lor. Pur și simplu nu le puteau abandona. S-a dovedit însă a fi o greșeală fatală.[137]

Fratele lui Margit, Imre, a fost un erou al Primul Război Mondial, pierzând unul dintre brațe pe frontul rusesc în 1915. Reputația lui eroică i-a permis să nu fie hărțuit, chiar și în regimul post-ocupație. Era cunoscut drept „Imre ciungul", însă libertatea lui a fost de scurtă durată și, ca și în cazul celorlalți deținători ai Crucii de Fier germane, imunitatea lui de erou de război nu avea să îi ofere protecție

pentru mult timp. Una dintre primele măsuri luate de guvernul Szálasi, care a ajuns la putere pe 15 octombrie 1944, a fost aceea de a revoca toate scutirile și facilitățile oferite evreilor, chiar și pe cele ale eroilor de război; în consecință, „Imre ciungul" a trebuit să se ascundă.[138]

Fiica lui Vali, Monica Porter, a scris despre salvatorii asemenea mamei ei:

> Pur și simplu făceau ceea ce considerau că trebuiau să facă din punctul lor de vedere și nu era vorba despre „eroism" deloc... După cum bine știa, pedeapsa pentru ascunderea unui evreu era execuția. Dar cum putea să nu-i ajute, când evreii din oraș erau luați de pe străzi pentru a fi deportați, torturați și împușcați?[139]

Cu siguranță, motivația lui Vali era una complexă. Era o femeie sofisticată, care fusese prezentă în industria divertismentului toată viața ei de adult. Lumea teatrului din Budapesta era plină de evrei și, astfel, cunoscuse și lucrase cu evrei în tot acest timp, chiar fiind atașată față de unii dintre ei. În momentul când aceștia au fost amenințați, nu a putut face altceva decât să îi ajute. Fusese crescută în spirit catolic, iar tatăl ei era foarte credincios. Părinții ei o trimiseseră la o mânăstire pentru a fi educată, de la vârsta de 10 ani. Acolo a învățat trei lucruri: „o disciplină de fier, determinare pentru a-și atinge scopurile, și stăpânirea de sine – care nu numai că i-au asigurat succesul de mai apoi în cariera muzicală și actoricească, dar i-au salvat chiar viața".[140] Fiica sa consideră că o influență majoră a reprezentat-o și relația sa profesională și mai apoi romantică cu Paul Barabás, iubitul ei începând cu 1938. Barabás lucra pentru Rezistență și a fost cel care a proiectat garderoba pentru scumpa lui „Valikó". El a fost cel care a reușit să faciliteze aranjamentele, cel mai probabil fără el nu ar fi

reușit cu succes să își ascundă „oaspeții" evrei.[141] Casa cu numărul 47 de pe Bulevardul Budakeszi, în care a locuit Vali în perioada în care i-a ascuns pe evrei, a devenit mai târziu ambasada guvernului Columbiei.[142]

Aceste acte de curaj nu au fost lipsite de stres și pericole. Devenind suspectă, a fost arestată de Gestapo și închisă timp de două săptămâni pentru interogatoriu, dar nerecunoscând nimic, a fost eliberată. După ce rușii au eliberat Budapesta, un grup de partizani evrei au acuzat-o de colaborare și au condamnat-o la moarte. Se spune că un colonel al Armatei Roșii, cu care avusese o aventură, a intervenit și a salvat-o cu câteva ore înainte de a fi împușcată.[143]

Toți oamenii pe care ea i-a ascuns au supraviețuit războiului, unii dintre ei emigrând în Israel. Vali s-a căsătorit în 1946 cu scriitorul Peter Halász. Au avut doi copii, pe Valér, în 1950, și pe Mónika, în 1952. Când revoluția ungară din 1956 a eșuat, cei doi au reușit să fugă împreună cu copiii în S.U.A. S-au mutat în Londra în 1970, apoi ea și soțul ei s-au stabilit în München, în 1975, unde a și murit, în februarie 1997.

Lui Vali i s-a acordat distincția de „Drept între Popoare" în 1991. Când Monica a vizitat Ierusalimul împreună cu mama ei, s-au întâlnit cu unii dintre oamenii salvați cu ajutorul garderobei, și cu familiile lor, care nu ar fi existat dacă nu ar fi fost ajutați de Vali.[144] Despre salvările din perioada războiului, ea spunea doar atât: „Am făcut ceea ce a trebuit să fac" În prezent există un website dedicat ei: www.valiracz.com.[145] Fiica sa, Monica Porter, jurnalist independent, trăiește în prezent în Londra, având-l ca partener de viață pe Nick Winton, fiul lui Nicholas Winton,

care de asemenea a salvat 669 de copii evrei din Cehoslovacia, în 1939.

Sora Saint-Cybard (1885-1968). Josie Martin s-a născut în 1938 ca Josephine Levy în Alsacia-Lorena, unde familia sa trăise timp de generaţii. După capitularea Franţei, mica familie s-a mutat într-un sat din Statul francez Vichy, unde au fost acceptaţi de comunitate şi Josie a mers la grădiniţă. Însă începând cu 1944, au început să aibă loc raiduri naziste. Deşi acestea erau suficient de traumatizante, pericolul şi mai mare venea din partea poliţiei franceze, care încerca din răsputeri să le demonstreze germanilor loialitatea lor, trădându-i pe francezii care ajutau evrei.[146]

Au fugit la o fermă din apropiere pentru a se ascunde, iar fermierul şi soţia lui, cu care erau prieteni de familie, s-au oferit să o adopte pe Josie, care avea la acea vreme cinci ani, însă părinţii ei nu s-au îndurat să o dea. Au aflat că în apropierea lor, la 50 km distanţă, exista o călugăriţă, sora Saint-Cybard, care avea în grijă o şcoală de fete. Au contactat-o şi aceasta a fost de acord să o primească pe Josie. Şcoala era una de zi, iar Josie avea să fie singura elevă internă. A petrecut acolo şapte luni, sub numele de Josie L'Or, fiind sfătuită la plecare de părinţii ei să nu dezvăluie niciodată numele ei adevărat. A trăit la mânăstire până la eliberarea Parisului din august 1944, când a revenit la părinţii ei, care se ascundeau în altă parte la ţară.[147]

Acum zece ani Josie îşi amintea:

> Călugăriţa era serioasă şi practică, o femeie importantă în micul sat. Era foarte implicată politic şi angajată în ajutorarea sătenilor. De exemplu, ea era cea care scria pe front şi întreba despre fiii dispăruţi ai sătenilor. În anumite aspecte, se comporta aproape

ca un asistent social. Am admirat-o enorm pe această femeie care era puternică, importantă și foarte diferită față de franțuzoaicele de la fermele din zonă. Chiar și eu mă simțeam importantă doar pentru faptul că eram „copilul ei".[148]

Spre norocul tuturor, nimeni nu a știut că Josie era evreică, pentru că sora căreia îi fusese dată în grijă inițial era o colaboratoare a naziștilor. Josie și aceasta nu s-au plăcut de la început:

Ea nu știa că eu sunt evreică. Am avut noroc, pentru că s-a dovedit a fi colaboratoare cu naziștii – un lucru pe care părinții mei nu l-au aflat decât după aceea. După tot efortul lor de a mă duce într-un loc în care să fiu în siguranță! Desigur, nici călugărița nu știa că aceasta este colaboratoare. În momentul în care a realizat acest lucru, din păcate nu a putut să facă nimic în această privință, din cauza propriei vulnerabilități.[149]

Călugărița era o femeie cu adevărat remarcabilă. Josie scria:

Nu pot presupune decât că sora Saint-Cybard era o ființă credincioasă și sinceră, ale cărei convingeri religioase nu se opreau la ordinele superiorilor săi. Înainte de asta fusese directoarea unei școli de fete din Angoulême, fiind mai apoi trimisă în mijlocul pustiului, în Lesterps. În acea perioadă s-a angajat în niște activități clandestine pentru a ajuta Rezistența Franceză. La începutul anilor 1940 se pare că se afla în pericol și a fost trimisă în consecință în interior, și pentru propria siguranță, dar și foarte posibil pentru a fi dată la o parte. Știm că nu toți catolicii erau dispuși să își asume riscuri sau să facă valuri.[150]

Deși Josie nu a mai întâlnit-o niciodată pe salvatoarea ei, sora a fost foarte activă până la sfârșitul vieții, în 1968. Se născuse ca Marie-Elizabeth Lacalle, pe 14 ianuarie 1885, la Marsous, în sud, aproape de Lourdes și de granița cu Spania.

S-a călugărit foarte devreme, la vârsta de 14 ani, luând numele de sora Saint-Cybard, în 1899. Începând cu 1901 a devenit o profesoară dedicată, la Abzac, în Gironde. În 1918 preda la Institutul Saint-André din Angoulême. În 1942, a fost numită directoare a Școlii St. Bernadette din Lesterps, unde a rămas până în 1958. Aceasta a fost perioada când a avut-o în grijă pe Josie:

> La Lesterps nu se limitează doar la conducerea școlii, ci se dedică cu totul comunității locale. În fiecare joi și duminică merge în sat să ajute oamenii nevoiași, fiind pe rând asistent medical, consilier, secretară, terapeut; luptă împotriva sărăciei. Neobosită, deschide un atelier de cusut pentru realizarea ornamentelor sacerdotale și a pânzeturilor pentru Biserică, dar și a articolelor pentru ceremoniile religioase din școli.
>
> În afară de asta, organizează grupuri de teatru compuse din părinții copiilor și, de asemenea, un cor pentru tineretul din parohie; ea însăși se ocupă de repetițiile corului, care cântă la Liturghiile de duminică și la festivaluri religioase.[151]

Josie a participat la ceremonia de onorare a surorii Saint-Cybard din 1999 în Lesterps, când a fost plantat un copac în amintirea ei. De asemenea, Josie a fost numită cetățean de onoare al satului. A fost încântată să se afle acolo, dar și-a exprimat îngrijorarea: „M-am temut că prin onoarea care mi se acorda mie, și prin mine faptelor unei călugărițe curajoase aș putea să șterg cu buretele istoria sumbră a complicității generale și a colaborării franceze cu naziștii din cel de-al Doilea Război Mondial."[152] Pe parcursul vizitei din Lesterps a întâlnit și alți oameni care au cunoscut-o pe sora Saint-Cybard, iar aceste întâlniri au condus-o la concluzia că măicuța era „în mod clar o femeie foarte puternică și independentă, care considera că rolul ei este mai presus de felul în care se presupunea că trebuie să

facă o călugăriță. Era de asemenea descrisă ca fiind foarte inteligentă și progresistă pentru acele timpuri."[153] Josie a aflat că în zonă aceasta este purtată în amintire cu dragoste și respect:

> Mă întreb uneori dacă și eu aș fi putut fi unul dintre salvatori. Când mă gândesc la asta, sunt mereu uimită cât de curajoasă a fost această călugăriță – nu doar prin faptul că și-a riscat viața pentru a adăposti dușmanul sau, mai degrabă, pe cel perceput ca dușman. Mă gândesc și ce schimbare radicală a fost pentru această femeie să accepte să ia un copil![154]

Josie se întreabă de ce părinții ei nu au ținut legătura cu sora. Scrie despre cum s-a simțit ca o străină la întoarcerea acasă:

> tăcută, extrem de politicoasă, rezervată. Nu îmi amintesc dacă îmi lipsea sora. Dar oare eu îi lipseam surorii Saint-Cybard? Părinții mei nu au păstrat legătura cu ea după război. Se temeau oare de atașamentul meu față de ea? Se temeau oare că am devenit un copil catolic în momentul în care mă vedeau rugându-mă la un înger păzitor necunoscut?[155]

Nu se știe nimic despre părinții surorii Saint-Cybard; a avut însă o soră care a murit cu mulți ani în urmă. A fost găsit strănepotul ei, Louis Lacalle, care își amintește că mătușa lui venea să petreacă sărbătorile cu familia: „În amintirile lui din copilărie, sora apare mai degrabă ca un personaj sever, care îi punea să facă teme de sărbători."[156] În mod surprinzător, până să primească scrisoarea mea în 2003, prin bunăvoința doamnei Landréa care a tradus-o, nu știa nimic despre actele de curaj ale mătușii sale, și crede că nici ceilalți din familie nu știau.[157] El povestește că situația familiei ei de fermieri în care se născuse era una foarte grea, având încă patru frați și trei surori:

> Viața de zi cu zi a acestor fermieri era compusă doar din foarte multă muncă pentru un venit mic, astfel încât munceau din greu și erau foarte modești, dar în același timp erau solidari cu comunitatea din care făceau parte. Ajutorul reciproc era un lucru natural pentru ei, indiferent de caz: pentru un părinte, un vecin și așa mai departe... sau când aveau nevoie temporar.[158]

Louis scrie despre convingerile lor religioase profunde care erau exprimate în viața religioasă a satului. „Oricât de multe greutăți ar fi avut în viața de zi cu zi, bunicul meu nu ar fi uitat niciodată să meargă la slujba de duminică sau la alte evenimente religioase importante de-a lungul anului."

O scrisoare tradusă nu este o sursă suficientă pentru a emite o teorie, dar din păcate este tot ce am. Concluzia pe care o putem trage este aceea că sora Saint-Cybard a învățat două lucruri acasă, în copilărie: faptul că suntem dependenți unii de ceilalți și importanța unei vieți religioase. Bernadette Landréa a fost foarte incitată de faptul că niciunul dintre membrii familiei nu știa despre curajul surorii Saint-Cybard până când, în urma cercetărilor mele, i-am scris lui Louis. Se pare că a fost foarte emoționat și onorat când a auzit despre realizările ei. Bernadette mi-a scris: „Nu este minunat că un om de 55 de ani [Louis Lacalle] a aflat prin intermediul tezei tale despre viața impresionantă a mătușii sale?"[159]

Josie a plecat în 1947 cu părinții săi în America și, odată cu trecerea anilor, mama sa a încercat să-i alunge amintirea celor întâmplate: „Haide să uităm despre asta... nu s-a întâmplat nimic". În comparație cu ororile suferite de alte persoane, așa era, dar trauma lui Josie și-a găsit alinare abia pe la 30 de ani, când aceasta a devenit „un psiholog care a ales această profesie probabil pentru a se vindeca pe sine însăși".[160] Războiul și copilăria ei au fost

perioade care s-au suprapus, iar amintirea războiului era mereu prezentă:

> Pe nesimțite, războiul a devenit o unitate de măsură pentru toate lucrurile „îngrozitoare". Dar în același timp a stabilit și un punct de referință pentru bunătate. Oricât de devastator a fost, prin intermediul surorii Saint-Cybard, războiul a reprezentat de asemenea pentru mine experiența unei conduite morale căreia nu am putut niciodată să îi găsesc echivalent...
>
> Tind să cred că ceea ce a făcut sora Saint-Cybard nu a fost doar să mă salveze, ci și să îmi ofere un exemplu de bunătate extraordinară, pe care rar îl întâlnești. Forța exemplului persistă până în prezent. Trăiește prin acea mână de salvatori, puținii non-evrei integri care au riscat totul ca să salveze evrei și alți fugari de naziști, de Holocaust.
>
> Aceste exemple de „lumini care străpung întunericul", repere de moralitate, ancore de bunătate... sunt cele de care trebuie să ne agățăm atunci când totul în jur se prăbușește.[161]

După trei ani de corespondență, Josie a fost informată de Yad Vashem pe 23 noiembrie 2009 că sora Saint-Cybard va fi recunoscută ca „Drept între Popoare" pentru salvarea unui copil de naziști. La întrebarea mea dacă sora a mai salvat și alte persoane, Josie a răspuns:

> Nu am văzut documentul, dar sunt destul de sigură că se referă doar la salvarea mea.
>
> Știu că au fost puse multe întrebări legate de activitățile sale din timpul războiului, dar nu s-au putut descoperi prea multe. Era un om modest, discret (o condiție necesară pentru activitățile clandestine) și cu siguranță nu considera că ceea ce face este un lucru eroic. Chiar și povestea pe care o știam de la părinții mei, cum că aceasta a fost mutată în comuna Lesterps după ce a lucrat la mult mai prestigioasa școală St. Andre din Angoulême (sub presupunerea că ar fi fost implicată în activitățile Rezistenței) nu poate fi verificată.

Şi-a continuat misiunea de a avea grijă de copiii cu probleme şi după război, de exemplu a insistat ca un copil infirm care era ţinut mereu în casă să primească educaţie aşa cum se cuvine... genul acesta de lucruri. Acest copil, care e o femeie adultă acum, încă locuieşte în Lesterps. Mulţi dintre foştii săi elevi vorbesc despre integritatea şi curajul ei, de asemenea şi despre severitatea ei, deseori acompaniată de exclamaţia „O-la-la" şi de agitarea pumnului, pentru a o accentua.

O personalitate complexă. Mi-aş fi dorit aşa de mult să fi ţinut legătura.[162]

Josie afirmă că succesul obţinut cu Yad Vashem se datorează în parte eforturilor editorului său francez, Francois Julien Labruyere şi că „Acum numele şi curajul ei nu vor fi uitate."[163]

Aristides de Sousa Mendes (1885-1954) a fost un diplomat cu preocupări religioase profunde, care a salvat mii de evrei. A fost consul general portughez în Bordeaux, din august 1938 până în iunie-iulie 1940, când a fost rechemat la Lisabona. A ajutat mai mult de 10 000 de evrei să scape din mâinile naziştilor. La fel ca şi Carl Lutz, a avut de suferit de pe urma acţiunilor sale, doar că acesta a fost acuzat de delict de către dictatorul Salazar, care s-a aflat în fruntea Portugaliei din 1933 până în 1968. Atât Aristides, cât şi soţia lui Angelina au murit prematur, în sărăcie, ca o consecinţă directă a acţiunilor sale umanitare curajoase. Abia după 50 de ani a reuşit familia lui să-i facă dreptate.

Aristides era un catolic devotat, cu strămoşi evrei, care se convertiseră la creştinism cu 400 de ani în urmă. Era un om extrem de empatic, mereu dispus să-i ajute pe alţii. Fiul lui, John Paul Abranches, scrie:

> Tatăl meu era un om plin de compasiune, întotdeauna gata să ajute oamenii aflați la ananghie. A ajutat oameni să își găsească o slujbă sau a dat bani celor care nu aveau. Pentru părinții mei era un lucru obișnuit să primească oameni nevoiași o dată pe săptămână în bucătăria noastră de la țară, unde ne duceam în fiecare an în vacanță. Când locuiam în Belgia, studenții portughezi erau mereu bineveniți în casa noastră duminica, pentru o masă tradițională portugheză, acompaniată de cântece, dansuri și conversație.[164]

În 1940 a fost numit consul general în Bordeaux, fiind reprezentant al președintelui Salazar, care susținea că Portugalia era neutră, dar aflată într-o poziție dificilă. Anglia putea pretinde sprijinul lui, întrucât alianța anglo-portugheză era cea mai durabilă uniune diplomatică, datând din 1374, când a fost semnat Tratatul de la Windsor ca urmare a negocierilor duse de John de Gaunt, a cărui fiică, Phillipa, s-a căsătorit ulterior cu Regele João I. Dar Salazar era legat totodată prin Tratatul de Prietenie din martie 1939 de generalul Franco. Salazar era îngrijorat de faptul că orice acțiune pro-Axă a Spaniei ar fi atras Portugalia de partea Germaniei, lucru pe care se străduia să-l evite: „Principala preocupare a lui Salazar era aceea de a contrabalansa înclinațiile dictatorului spaniol pro-Axă, prin afișarea unei solidarități iberice. În acest sens s-a folosit de diplomație, suplimentată cu daruri constând în grâu și porumb. Foarte curând a aderat la politica de neimplicare a lui Franco legată de refugiații care încercau să scape de agresiunea lui Hitler."[165]

Dictatorul a gestionat situația în care mii de refugiați doreau să intre în Portugalia prin intermediul a ceea ce a devenit cunoscută drept Circulara a 14-a. Pe 13 noiembrie 1939, toți diplomații portughezi au primit o circulară de la

Ministerul de Externe din Lisabona care „punea la îndoială în mod radical tradiționala ospitalitate portugheză, veche de secole, și introducea în mod oficial un criteriu necunoscut până atunci de segregare rasială și religioasă în problema imigrației."[166]

Circulara făcea referire în mod special la trei categorii de indivizi în cazul cărora consulii nu puteau emite pașapoarte sau vize fără a avea acordul Ministerului de Externe din Lisabona:

- străinii cu naționalitate necunoscută, persoane apatride sau posesori ai „pașapoartelor Nansen"*;
- străinii care nu puteau oferi un motiv bine întemeiat, în opinia consulilor, pentru a solicita intrarea pe teritoriul Portugaliei;
- evreii expulzați din țările lor sau cărora li s-a retras cetățenia.

Sousa Mendes a fost debusolat în momentul în care și-a dat seama că instrucțiunile guvernului erau neconforme cu constituția Portugaliei, care respecta drepturile tuturor, indiferent de religie. Acest lucru i-a provocat un profund conflict interior, măcinându-l. Era un om vulnerabil, având o familie numeroasă, dintre care zece copii erau încă în

* Documente de călătorie pentru refugiații apatrizi, emise între 1922 și 1938. Au devenit cunoscute ca „pașapoartele Nansen" datorită promotorului lor, norvegianul Fridtjof Nansen, explorator, om de știință, diplomat și laureat al Premiului Nobel pentru Pace pentru activitatea sa în favoarea persoanelor dislocate în urma Primului Război Mondial. Printre inițiativele dale s-a numărat și „pașaportul Nansen" pentru apatrizi, eliberat prima dată de Liga Națiunilor și recunoscut în peste 50 de țări (n.r.)

perioada şcolarizării; nu îşi putea asuma riscul de a-şi compromite cariera şi veniturile:

> A fost atât de epuizat şi supărat, încât a stat trei zile în pat. În cea de-a treia zi s-a ridicat revigorat, spunând că a auzit o „Voce" care îi spunea să dea vize tuturor celor care îi cer una, indiferent de naţionalitate şi religie, şi că trebuie să facă asta fără să fie plătit. Fiind întrebat de ce ar face asta, a spus: „Mai bine să fiu cu Dumnezeu împotriva omului decât cu omul împotriva lui Dumnezeu.[167]

A fost influenţat de un rabin belgian, Haim Kruger, a cărui comunitate se afla în Antwerp, deşi el era originar din Polonia. Rabinul Kruger îşi luase familia cu cei cinci copii în mijlocul lunii mai şi o încărcase într-un tren plin de refugiaţi germani. Când au ajuns în Bordeaux, Kruger şi de Sousa Mendes s-au întâlnit întâmplător, iar cel din urmă l-a invitat imediat să stea la el peste noapte. Rabinul povesteşte:

> Copiii noştri aveau atunci între doi şi zece ani. Consulul general mi-a spus că el are treisprezece copii. Ne-a spus să ne simţim ca acasă în apartamentul lui, dar i-am spus că nu am cum. Nu puteam să mă separ de marea comunitate de evrei care se învârte în jurul graniţei. De asemenea, casa lui era plină de statuete [creştine], care i-au şocat atât de tare pe copii, încât nu au vrut să mănânce nimic. I-am mulţumit pentru generozitate. A doua zi dimineaţă ne-am întors la fraţii noştri, iar după aceea m-am întors să vorbesc cu el, explicându-i că singura modalitate prin care ne putea salva era aceea de a ne da vize de intrare în Portugalia.[168]

Rabinul a continuat discuţia cu de Sousa Mendes, dar au fost întreruptă de viceconsul, care a tras cu urechea la discuţie şi „l-a sfătuit să nu cadă în plasa mea. Toate eforturile lui au fost în zadar. Domnul Mendes mi-a spus

că eu şi familia mea vom primi vize." Cu toate acestea, cererea lui de Sousa Medes de a elibera aceste vize, împreună cu alte 13, a fost refuzată de Lisabona pe 13 iunie:

> Sousa Mendes i-a promis prietenului său că va face tot ce îi stă în putere pentru a obține vizele care îl vor ajuta să plece din Franța împreună cu familia sa. Rabinul i-a spus atunci lui Sousa Mendes un lucru care a avut un mare impact asupra lui: „Nu numai eu am nevoie de ajutor, dar şi toți ceilalți frați ai mei evrei, a căror viață este în pericol".[169]

Dar Sousa Mendes avea deja probleme mari cu autoritățile după ce fusese contactat de un mare profesor austriac în vârstă, pe nume Arnold Wiznitzer, şi îi eliberase viza. Din păcate pentru el, de Sousa Mendes scrisese pe 27 noiembrie şi 6 decembrie 1939 la Lisabona, cerând permisiunea pentru a emite viza.[170] Când acțiunile sale au fost chestionate ulterior de autoritățile din Lisabona, acesta a declarat: „El [Wiznitzer] m-a informat că, dacă nu va părăsi Franța chiar în acea zi, va fi trimis într-un lagăr de concentrare, lăsându-i pe soția şi copilul lui minor abandonați, aşa că am considerat a fi o datorie umană elementară să previn o asemenea situație."[171]

Au fost, de asemenea, şi alte cazuri, cum ar fi cel a dr. Laporte, care fusese profesor în Barcelona şi încerca să ajungă în Bolivia cu familia lui; în aprilie 1940, Sousa Mendes a primit o mustrare oficială severă. În mai 1940, acesta îi scria nepotului său Cesar:

> Ministerul îmi dă multe bătăi de cap... Omul [dr. Laporte] şi familia lui nu ar fi putut niciodată să plece de aici dacă nu aş fi făcut asta [să îi acorde viza]. Într-un final, totul a decurs normal, dar Stalin de Portugalia a decis să se năpustească asupra mea ca

o fiară sălbatică. Sper că acesta va fi finalul conflictului, dar nu pot exclude un alt atac. Eu, unul, nu am mustrări de conștiință.[172]

În consecință, de Sousa Mendes se confrunta deja cu aceste probleme înainte de 10 mai 1940, când nepotul lui, Cesar Mendes, fiul fratelui său geamăn, scria:

Înainte de 10 mai 1940, guvernul portughez acorda sau refuza vise, acest proces fiind unul lent; dar după aceea refugiații au continuat să vină și nu mai era suficient să se scrie, s-a trecut la telegrame, dar guvernul a încetat să mai răspundă. În consecință, activitatea cancelariei care se ocupa de pașapoarte și vize a fost înghețată. În acest fel, numărul de refugiați a continuat să crească în mod înfricoșător, situația ajungând într-un punct dramatic. Acesta a fost momentul în care unchiul meu a decis să ajute toți refugiații.[173]

În iunie, când căderea Franței părea iminentă, refugiații au împânzit Bordeaux-ul, unde Sousa Mendes îi găzduia pe mulți dintre cei mai disperați în propria casă. Nepotul lui descrie atmosfera:

Sufrageria, salonul și birourile consulului erau puse la dispoziția refugiaților, care erau cu zecile, de ambele sexe, de toate vârstele, dar mai ales oameni bătrâni sau bolnavi. Veneau și plecau, femei însărcinate care nu se simțeau bine, oameni care văzuseră neputincioși cum rudele lor mor pe drum împușcate de mitraliere din avioane. Dormeau pe scaune, pe podea, pe covoare; nu mai exista nicio ordine. Chiar și birourile consulului erau ticsite de zeci de refugiați epuizați, morți de oboseală, pentru că așteptaseră multe zile și nopți pe străzi, pe scări și într-un final în birouri. Nu puteau să își facă necesitățile, nu mâncaseră și nici nu băuseră nimic de frică să nu-și piardă locul la rând, ceea ce se întâmpla oricum și se producea dezordine [sic]. În consecință, refugiații arătau jalnic, nu aveau unde să se spele, să se pieptene, să își schimbe hainele, să se bărbierească. Mulți dintre ei nu aveau decât hainele de pe ei.[174]

Presiunea de a avea grijă de toți acei oameni disperați, împreună cu neputința autorităților de la Lisabona de a înțelege sau de a le păsa au șubrezit grav sănătatea lui Aristides. Cele trei zile pe care l-a petrecut la pat au fost 13, 14 și 15 iunie 1940. În timp ce Aristides era măcinat de ce se petrecea în sufletul lui, situația a fost preluată de soția lui, Angelina. „A devenit ca o stâncă, făcând față presiunii și susținându-l pe soțul ei, în timp ce acesta zăcea în chinuri. Unul dintre fii, Sebastian, l-a auzit ulterior pe tatăl lui vorbind că una dintre nopți a petrecut-o rugându-se neîncetat împreună cu soția lui. Într-una dintre acele zile tatăl său a albit, a scris Sebastian."[175]

Dar după aceea i-a fost clar ce trebuia să facă. S-a ridicat, s-a spălat, s-a bărbierit, s-a îmbrăcat și s-a dus la biroul lui, anunțând că va acorda tuturor vizele. A adăugat:

> Nu pot să vă las, oameni buni, să muriți. Mulți dintre voi sunteți evrei și constituția spune clar că nici religia, nici opiniile politice ale străinilor nu pot fi folosite ca pretext pentru a refuza cuiva să stea în Portugalia. Am decis să urmez acest principiu și nu mă voi da în lături. Singurul mod în care pot să respect credința mea de creștin este acela de a face așa cum îmi dictează conștiința.[176]

Așadar, începând cu 16 iunie, timp de trei zile a eliberat documentele necesare. A fost creată o linie de producție cu pașapoartele colectate de către rabinul Kruger, iar de Sousa Mendes le-a semnat pe toate – fără alte întrebări. Fiul rabinului a fost uluit de cât de mult și-a luat tatăl său rolul în serios și relatează că, în entuziasmul lui de a salva oamenii, „a ieșit în stradă fără jacheta lui neagră, pălărie sau chiar și fără tichie – ceva ce nu îl mai văzusem făcând până atunci."[177]

În noaptea de 19 iunie, Bordeaux a fost bombardat de avioanele germane, așa că refugiații au fugit disperați aproape de granița spaniolă, în Bayonne și Hendaye. De Sousa Mendes și-a părăsit familia și și-a făcut loc prin mulțime până la Bayonne, unde în jur de 25.000 de oameni asediau consulatul portughez în care se baricadase consulul. Aristides s-a folosit de poziția lui ierarhică și i-a cerut consulului Machado să se ocupe de emiterea vizelor, așa că s-a format o nouă „linie de producere a vizelor". Pe parcursul următoarelor 48 de ore au fost eliberate mii de vize, dar între timp, consulul raportase situația autorităților din Lisabona și ambasadorului portughez din Madrid.

Pe 22 iunie, Aristide a plecat pe urmele mulțimii frenetice la Hendaye, care se află pe malul francez al râului Bidassoa. Acolo a distribuit, de asemenea, vize pentru intrarea în Portugalia, de multe ori acestea fiind scrise pe resturi de hârtie. Cu toate acestea, granița era închisă, așa că Aristides a mers să vorbească personal cu paznicii. Într-ul final, a reușit să deschidă porțile către Irun – orașul de pe partea spaniolă – ca oamenii să poată lua trenul spre Portugalia. Mai târziu povestea că au fost oameni pe care nu a putut să îi ajute și care s-au sinucis chiar în fața lui. Aceste scene au fost cele cu care a fost întâmpinat ambasadorul Pereira atunci când a ajuns în Irun și pe care le-a descris mai apoi în scrisoarea lui către prim-ministrul Salazar.

Semnarea vizelor, numită de Yehuda Bauer „cea mai mare operațiune de salvare condusă de o singură persoană în perioada Holocaustului", a continuat alte trei-patru zile, mulți oameni cunoscuți fiind salvați în acest timp, de exemplu Otto von Hapsburg și familia lui, care a fugit în Portugalia și apoi în S.U.A. Otto însuși a salvat mulți dintre

compatrioţii săi, afirmând că „eu doar mi-am făcut datoria, în schimb ce a reuşit Sousa Mendes să facă este cu adevărat remarcabil."[178]

Cu toate acestea, a fost rechemat înapoi în Lisabona şi dizgraţiat. La câtva timp după întoarcerea la Lisabona, s-a întâlnit din nou cu rabinul Kruger, care l-a întrebat:

> „Prietene, de ce ai renunţat la carieră pentru a ne ajuta pe noi, evreii?" Tatăl meu a răspuns: „Dacă atât de mulţi evrei trebuie să sufere din cauza unui catolic (referindu-se la Hitler), atunci este drept ca un catolic să sufere pentru atâţia evrei şi privesc această ocazie cu dragoste, nu cu regret."[179]

După ce Sousa Mendes s-a întors la Lisabona, pe 10 august 1940 a fost citat în cadrul unei audieri legate de acţiunile lui, unde au fost formulate 15 acuzaţii diferite; tribunalul a decis pe 29 octombrie 1940 că va fi retrogradat, lucru ce îi permitea să îşi continue munca. Pedeapsa i s-a părut prea blândă lui Salazar care, în mod neconstituţional, l-a forţat să iasă din serviciul diplomatic, fapt care a condus la ruinarea lui pe plan financiar, casa fiindu-i ipotecată. Încă avea o familie numeroasă de întreţinut, aşa că a încercat în continuare să se lupte cu autorităţile. Cererile lui pentru asistenţă financiară au fost ignorate şi a fost ajutat doar de comunitatea evreiască din Lisabona, care îi oferea o mică sumă lunară şi îi oferea hrană pentru familie în cantina lor. Între timp, pe parcursul anului 1941, acesta s-a străduit să îşi justifice acţiunile ca fiind „imperative pentru solidaritatea între oameni".[180] În 1945 a prezentat un document de protest preşedintelui Adunării Naţionale. John Paul mi-a trimis o traducere în limba engleză, în care Aristides încerca să se apere din nou, cerând totodată compensaţii financiare. Concluziona:

Reclamantul nu poate să accepte nedreptatea evidentă și absurdă pe care a suferit-o și solicită ca aceasta să înceteze rapid, cu atât mai mult cu cât Administrația a fost lăudată în Portugalia și în plan internațional pentru o acțiune căreia i s-a opus vehement și al cărei merit aparține țării și oamenilor ale căror sentimente altruiste și umanitare au fost, pe bună dreptate, elogiate, în urma unui incident creat de nesupunere din partea reclamantului.

Pe scurt, atitudinea guvernului portughez a fost neconstituțională, antineutralitate și contrară tuturor sentimentelor umanitare – în consecință, în mod clar împotriva națiunii portugheze.[181]

Nu a primit niciun răspuns. Dar valabilitatea acțiunilor sale a fost confirmată în momentul în care întreaga Europă liberă a dezvăluit pe de-a-ntregul ororile Holocaustului și soarta unui om curajos, care a salvat atâția oameni. Angelina a murit în sărăcie, în 1948, fiind urmată de Aristides, în aprilie 1954.

După moartea sa, copiii lui au plecat unul câte unul din Portugalia, mutându-se în alte țări, iar casa lui din Cabanas de Vriato, care era oricum ipotecată, a fost vândută pentru a plăti datoriile. În 2007, nepotul lui, Antonius, a anunțat că are planuri de a readuce la viață casa care se afla în ruine, sub forma unei biblioteci și a unui centru pentru Fundația Aristides de Sousa Mendes, cu ajutorul Ambasadei Israelului.

Potrivit lui John Paul Abranches, Cavaco Silva, prim-ministru al Portugaliei între 1985-1995 și președintele acesteia începând cu 2006, i-a spus surorii lui, Joana, în 1986: „Draga mea, dacă vreunul dintre miniștrii mei mi-ar fi încălcat ordinele, și eu i-aș fi dat afară."[182]

Am aflat un alt lucru pe parcursul cercetării mele despre Sousa Mendes: Henrie Zvi Deutsch, unul dintre cei care a beneficiat de vizele emise de acesta, explica:

> Ceea ce nu se spune este faptul că aceste vize nu au fost acordate individual, ci pe familie; în cazul nostru, atât tatăl meu, cât şi unchiul meu, Paul, care erau refugiaţi belgieni stabiliţi în apropiere de Bordeaux, au primit o singură viză pentru nouă oameni. Numărul de oameni salvaţi de Medes depăşeşte cu mult 30 000 de oameni şi va rămâne necunoscut.[183]

Chiar şi după ce Portugalia a devenit democratică, în 1974, lui Aristides nu i-au fost recunoscute meritele de către stat. Abia în 1986, în urma unei petiţii trimise de John Paul, preşedintele de atunci al Portugaliei, Mario Soares, l-a reabilitat şi i-a recunoscut meritul. El însuşi fusese exilat de dictatorul Salazar, aşa că cel mai probabil simpatiza cu cauza rebelilor.

În martie 1995, preşedintele Mario Soares şi soţia lui au găzduit un eveniment pentru 50 de membri ai familiei Mendes, împreună cu susţinătorii din America. Henrie Zvi a fost singurul dintre cei care beneficiaseră de vize prezent la eveniment, notând sarcastic: „Din păcate, buna intenţie a fostului preşedinte şi a soţiei acestuia nu a influenţat atitudinea oficială faţă de Mendes; prim-ministrul portughez l-a informat pe Pedro Nuno, unul dintre cei doi fii care au ajutat la emiterea vizelor, că dacă tatăl lor ar fi încălcat ordinele guvernului de azi, ar fi fost la fel de aspru pedepsit."[184]

Au fost aduşi de multe ori în discuţie strămoşii evrei ai lui Sousa Mendes ca motiv pentru acţiunile lui salvatoare. David Shpiro, un cercetător de la Universitatea din Tel Aviv, a respins această teorie:

> Nu se considera în niciun caz evreu, ci un bun catolic. Era un catolic devotat și se comporta ca atare. Știa că într-un trecut îndepărtat se afla cineva care fusese evreu, dar la fel ca pe mii de oameni din Peninsula Iberică, acest lucru nu îl făcea evreu. El se considera creștin și patriot portughez.[185]

John Paul Abranches, împreună cu alți membri ai familiei, au fondat în 1986 Comitetul Internațional pentru Comemorarea lui Aristides de Sousa Mendes. M-am întâlnit cu el în aprilie 2002 la Centrul Cultural Evreiesc din Londra, la vernisajul expoziției numite „Vize pentru viață", despre diplomații care au salvat aproximativ 250 000 de evrei din mâinile naziștilor. John mi-a trimis ulterior mai multe informații personale despre tatăl său. Din păcate, acesta a murit pe 5 februarie 2009, fiind ultimul copil al lui Aristides de Sousa Mendes care mai era în viață. Nepotul lui, Sebastian Mendes, profesor de artă în Washington, mi-a mărturisit că acum vorbește despre bunicul său peste tot în lume și că tatăl lui, Sebastião Miguel Darte de Sousa Mendes, a fost primul care a scris o carte despre bunicul său, în 1952.[186] Familia s-a luptat din răsputeri pentru a-l reabilita pe Aristides și pentru a face cunoscute lumii întregi faptele sale. John Paul și-a încheiat scrisoarea către mine spunând: „Mereu când țin o prezentare, amintesc celor din public că și ei vor avea în viață parte de «un moment al adevărului». Nu va fi timp de gândit, ci doar de acționat. Să sperăm că ajutorarea aproapelui va fi a doua voastră natură."[187]

Jelle (1912-1993) și Elizabeth (1912-1992) van Dyk. Miriam Dunner (1941-2006) s-a născut în Rotterdam ca Miriam Cohen, părinții ei fiind Arthur și Rosetta. Când aceasta avea 16 luni, părinții ei au fost nevoiți să se ascundă

și au lăsat-o în grija unui cuplu protestant. Cuplul, care nu avea copii, era format din Jelle van Dyk, brutar, și soția sa, Elizabeth. Miriam nu vorbea încă – la acea vârstă, copiii erau mult mai ușor de ascuns deoarece nu puteau trăda vreun secret. I-au dat numele Anke.[188]

Cuplul se afla într-o poziție riscantă, pentru că deținea o brutărie și avea angajați care puteau pune întrebări despre Miriam. Au spus tuturor că Miriam a fost abandonată la ușa lor și au făcut demersurile pentru a o adopta legal, așa că aceasta a avut două certificate de naștere. Tatăl lui Miriam și Jelle activau amândoi în mișcarea clandestină – în acest context Jelle a fost de acord să aibă grijă de Miriam. Nu a fost ușor pentru ei – în 1944, Jelle a fost prins pentru că deținea cartele de rație false, parte a activității lui clandestine, și a fost trimis într-un lagăr, unde a fost nevoit să stea până la sfârșitul războiului. Elizabeth a avut din acel moment grijă singură de Miriam, cele două devenind foarte apropiate. La sfârșitul războiului, fetița avea patru ani jumate. Părinții ei s-au întors în Rotterdam și au luat-o înapoi în septembrie 1945, fără vreun avertisment sau explicație. Practic, a fost pusă într-o mașină și trimisă la părinții ei, unde i s-a spus că este un copil evreu și că are alți părinți și alt nume. În consecință, neavând parte de consiliere, a fost complet traumatizată și nu a putut niciodată să refacă legătura cu mama ei naturală. Miriam o descrie ca fiind o femeie rece și geloasă, care nu putea accepta relația pe care Miriam o avusese cu Elizabeth.

Din păcate, deși familia van Dyk a salvat viața lui Miriam, experiența traumatizantă prin care a trecut după război și incapacitatea de a se reabilita i-au provocat grave probleme emoționale. S-a căsătorit în 1960 și a plecat în

Anglia. A ținut legătura cu familia van Dyk și știa că Elizabeth era foarte bolnavă ultima oară când a vizitat-o, înainte de moartea ei din noiembrie 1992. A mers la înmormântare împreună cu soțul ei, dar a fost atât de afectată, că i-a venit rău. A vorbit cu Jelle la telefon în fiecare duminică, până la moartea lui, câteva luni mai târziu. Era, practic, sfârșitul unei epoci pentru ea și simțea că și-a pierdut identitatea. Mai târziu, și-a vizitat fratele vitreg în America.

Părinții ei naturali au murit la cinci săptămâni diferență unul de altul, în noiembrie și decembrie 2000. Mama ei a fost invalidă timp de patru ani înainte de a muri. Tatăl ei fusese întotdeauna foarte legat de soția lui, luându-i mereu apărarea. Miriam nu și-a iertat părinții pentru felul în care se purtaseră cu ea. A consultat un psiholog britanic, dar acesta nu înțelegea traumele „copiilor ascunși". Mai târziu, a mers la un alt psiholog, de data acesta olandez, și a participat la o conferință cu alți 700 de oameni care trecuseră prin accesași experiență când erau copii, lucru ce s-a dovedit foarte util. Mi-a spus: „Copiii ascunși au senzația că nimeni nu îi place și că trebuie mereu să fie buni și să se facă plăcuți". Mi-a mărturisit că și ea a avut un astfel de comportament. În ciuda tuturor celor întâmplate, a crescut fără a ști prea multe despre Holocaust, până a citit în 1960 cartea *Exodus.**

În ciuda traumelor suferite de Miriam, familia van Dyk a tratat-o cu multă afecțiune, riscându-și cu siguranță viața având grijă de ea. Puteau să fie trădați de către angajații lor în orice moment. Erau niște persoane foarte credincioase, mai

---

* Roman istoric scris de autorul american Leon Uris, despre înființarea statului Israel. A fost publicat în 1958 și începe cu călătoria vasului *Exodus 47*, care a transportat 4500 de imigranți evrei din Franța în Palestina (n.tr.)

ales Elizabeth, care era și o fire foarte puternică, și își doreau cu adevărat să o salveze. Erau, de asemenea, antinaziști convinși. Miriam a simțit că ei și-ar fi dorit să o păstreze dacă părinții ei naturali nu supraviețuiau războiului. De fapt, după război, familia van Dyk a mai adoptat un băiețel.

Miriam a devenit mai târziu profesor pentru copii cu deficiențe. A avut cinci copii, patru băieți și o fată. Din păcate, Miriam Dunner a murit în mod neașteptat în 2006, când ea și soțul ei aveau deja 34 de nepoți.[189]

Am descoperit, după întâlnirea mea cu doamna Dunner în 2001, că fenomenul întoarcerii „copiilor ascunși" la familiile lor a fost un subiect de legislație în Olanda. Se pare că grupurile unite ale Rezistenței olandeze au propus guvernului olandez, care în 1944 se afla în exil în Londra, ca toți copiii evrei din Olanda care fuseseră ascunși de naziști să rămână la familiile lor adoptive după război. Această legislație a fost implementată în mai 1945 și a cauzat probleme imense. Părinții evrei trebuiau să își susțină cauza în fața unui comitet și să demonstreze că își puteau crește copiii așa cum trebuie, că aveau capacitatea financiară de a face asta, că dețineau o casă și că erau evrei practicanți.

Îi sunt recunoscătoare lui Max Arpel Lezer pentru articolul și informațiile oferite pe această temă.[190] În 2002, acesta era președintele Asociației Copiilor Ascunși (*Het Ondergedoken Kind*), care militase activ pentru ca legea să fie abrogată. Max însuși se aflase sub incidența acestei legi, iar tatăl lui a luptat mult pentru a-l lua înapoi. Părinții care nu reușiseră să câștige procesul au fost decăzuți din drepturi și, în consecință, copiii lor au fost adoptați legal fără consimțământul lor.

2

SALVATORI DIN MOTIVE UMANITARE

Józef Robert Barczynski (1900-1980) a salvat 250 de evrei din Polonia. Era al șaptelea copil al unei familii poloneze bogate, cu mari latifundiari din partea mamei și nobili din partea tatălui. Tatăl lui, Józef Kazimierz, a fost un activist politic și un membru al Partidului Socialist Polonez, care a luptat pentru independența Poloniei de sub Rusia țaristă. A fost arestat pentru prima oară în 1901 și reținut timp de patru luni. În 1906 a fost din nou arestat și trimis în Siberia, la muncă silnică într-o mină de cărbune. A fost eliberat după doi ani, dar i s-a impus domiciliu forțat în Siberia, într-un sat numit Kustanai (care aparține acum de Kazahstan), după Munții Urali. Soției și familiei li s-a permis să i se alăture în 1908; au putut să se întoarcă abia în 1921 în Polonia, după obținerea independenței.[191]

Anii de formare ai lui Józef, de la 8 la 21, au fost petrecuți în exil, dar în perioada copilăriei a avut mereu exemplul părinților lui care îi ajutau pe cei aflați la ananghie. Obișnuia să vorbească despre oamenii deportați care veneau la ei acasă sau de la serviciu să ceară ajutor, de muncă sau chiar mâncare:

> Se pare că, deseori, străinii deportați erau invitați să vină la ei la masă și erau tratați ca egali. (Nu știu dacă vreunul dintre aceștia avea origini evreiești). Bunicul meu crescuse într-o familie cu convingeri social-democrate. Acest lucru a influențat toți

> copiii care au crescut în casa Barczynski. Iar din partea bunicii mele, Paulina, avusesem parte de o foarte puternică influenţă religioasă. Principiile cu care am fost crescuţi noi, copiii, pot fi găsite în Biblie. Eram educaţi să iubim, nu să urâm. Eram educaţi să aducem pace, nu război. Eram educaţi să ne iubim vecinii şi pe noi înşine, să avem grijă de cei oprimaţi, să întindem o mână celor îndureraţi. Principiile din Scripturi, cum ar fi cele din Isaia sau Cartea Proverbelor nu erau doar în teorie, ci şi în practică în casa familiei lui Józef.[192]

Având aceste exemple, Józef a devenit un om foarte empatic: „în Siberia vedea cum părinţii lui aveau grijă de străini fără să aibă vreo obligaţie faţă de ei"[193] Cu toate acestea, nu putea fi descris neapărat ca fiind un om curajos. Nepoata lui, Olympia, povesteşte că în familia ei se spunea că unchiul nu ar fi făcut rău nici măcar unei muşte. De fapt, era un om destul de timid şi Olympia îşi aminteşte că în copilărie, atunci când acesta vedea un cocoşel mergând mai ţanţoş prin ogradă, fugea înapoi în casă, plângându-se mamei sale că bietul animal se zgâia la el.[194]

Józef a fost conştient de impactul pe care l-a avut Revoluţia Rusă din 1917 asupra părinţilor lui. Atunci când Armata Roşia a pătruns în Kustanai, afacerea tatălui său de cherestea a fost confiscată, acesta a ajuns paznic de noapte la propria sa fabrică. Familia a pierdut de asemenea casa şi servitorii, fiind nevoiţi să trăiască la fel ca muncitorii de rând. Cu toate acestea, tatăl lui Józef fusese prevăzător şi transformase multe dintre bunurile sale în monede de aur, pe care le ţinea ascunse. Deşi Polonia devenise independentă în 1918, familiei i s-a permis să se întoarcă abia în 1921, când tatăl său strânsese deja o mică avere şi o luase cu el. A continuat munca filantropică sponsorizând Universitatea Poporului, care a fost prima universitate

poloneză accesibilă oamenilor de rând. Așadar, Józef Robert „a crescut într-un mediu în care oamenii mai puțin norocoși decât ei erau mereu ajutați și ceea ce aveau era folosit și în beneficiul celorlalți".[195]

Experiența de la fabrica de cherestea a tatălui său din Siberia l-a ajutat, atunci când s-a întors în Polonia, să devină director al unei antreprize de cherestea și silvicultură. La sfârșitul anilor 1930 a fost angajat de un ceh pe nume Cezar Andrieu să conducă fabrica de produse din cherestea din Cracovia, care se afla la câteva minute de fabrica de vase emailate a lui Oskar Schindler. Olympia nu știe cum au ajuns cei doi să lucreze împreună, dar presupune că s-au întâlnit prin intermediul serviciului, deoarece „Schindler a produs vase emailate, iar apoi muniție. Fabrica unchiului meu producea lăzi în care era transportată muniția."[196]

Ca rezultat al implicării sale în „eforturile de război", Barczynski putea acționa relativ nestingherit. Astfel, a salvat personal patru familii de evrei din ghetoul din Cracovia. Avea un camion în care montase un fund fals, cu care mergea în ghetou regulat. Schindler îi dădea banii cu care să îi mituiască pe paznicii germani. Atât el, cât și fratele lui făceau parte din Rezistența poloneză, fiind numit „Curierul Alb" (în poloneză *Biaty Kurier*). Transporta oamenii afară din teritoriul ocupat, chiar și până la Munții Pirinei. Se pare că „a salvat personal peste 250 de evreii, ducându-i în locuri sigure, și i se atribuie meritul de a le fi salvat viețile".

La un moment dat a fost arestat și trimis într-un convoi de prizonieri care mergea la Auschwitz. A reușit să scape cerând să meargă să își facă nevoile. Dar fratele lui Wladyslaw, celălalt unchi al Olympiei, nu a fost la fel de

norocos. Se pare că a fost arestat în Varşovia, fiind trădat de nişte copii. A petrecut şase săptămâni la Auschwitz ca deţinut politic, fiind interogat, torturat şi împuşcat. Familia lui a primit o telegramă care descria cele întâmplate chiar în Ajunul Crăciunului din anul 1941. Olympia scria: „Îmi amintesc cum se povestea frecvent despre durerea care i-a cuprins pe toţi în acea zi, chiar când una dintre surorile lui aşeza masa de Crăciun."[197]

Józef Barczynski s-a solidarizat cu soarta evreilor atunci când aceştia au început să fie persecutaţi de nazişti:

> Erau oameni deportaţi, aşa cum fusese şi familia lui odinioară, într-un teritoriu ocupat de inamici. Empatiza cu ei pentru că şi familia lui fusese aruncată într-un loc necunoscut şi pierduse tot ce avea. A avut un sentiment puternic de nedreptate, mai ales că acum mulţi dintre evreii pe care îi cunoştea şi cu care lucra erau arestaţi şi pierdeau tot ce aveau. Acest sentiment a fost cu atât mai puternic când naziştii au început campania de exterminare.[198]

Józef a primit post-mortem titlul de „Drept între Popoare", după ce îl refuzase în timpul vieţii, spunând că „doar şi-a făcut datoria faţă de ceilalţi oameni din jurul lui". După moartea sa, văduva lui şi-a dat acordul şi meritul i-a fost acordat pe 7 noiembrie 1993, de către Yad Vashem. Nepoata lui, Olympia, a auzit din întâmplare despre acest lucru atunci când şi-a vizitat mătuşa în 1998, pentru că acţiunile lui de salvare a evreilor persecutaţi nu fuseseră menţionate înainte.

În cele scrise mai jos putem vedea cum a reuşit să salveze atât evrei cât şi polonezi de la moarte prin intermediul slujbei sale. Este descrisă salvarea uneia dintre familiile de evrei, formată din Arthur, Lola Frim şi fiica lor, Bronislawa. Aceştia erau originari din Przemysl şi se

mutaseră în Liov la izbucnirea războiului. Când naziștii au ocupat orașul, aceștia au fost internați în ghetou:

> Au rămas în ghetou și, pe parcursul șederii lor acolo, până în toamna lui 1942, au primit ajutor din partea lui Józef Barczynski, care era o cunoștință îndepărtată a lui Arthur de dinainte de război. Înainte de lichidarea ghetoului, Józef a reușit să o sustragă pe copila lor de șapte ani, Bronislawa Frim, și să o trimită la o familie de polonezi, prezentând-o drept nepoata lui, ai cărei părinți fuseseră exilați. Arthur și soția lui au fost scoși de asemenea în timp util, iar Barczynski le-a găsit de lucru la fabrică și un loc în care să stea. A făcut toate acestea fără să primească ceva în schimb. După ce cuplul s-a stabilit în satul în care lucrau, Barczynski le-a adus-o personal înapoi pe Bronislawa. Familia Frim a supraviețuit și a emigrat în Israel după război.[199]

Bronislawa a continuat să corespondeze cu văduva lui Józef după război, așa cum s-a întâmplat de multe ori între salvatori și cei salvați. Olympia de asemenea a continuat să o viziteze pe văduva unchiului ei până la moartea acesteia, în 2007.[200]

Achille Belloso Afan și Guilia Afan de Rivera Costaguti. Familia Costaguti locuia foarte aproape de ghetoul din Roma. Capul familiei era Achille Belloso Afan de Rivera Costaguti, iar soția lui era Guilia Afan de Rivera Costaguti. Cei doi aveau cinci copii. Unul dintre ei este Clotilde, care a fost principala mea sursă de informații, iar altul este Costanza, care a confirmat în 2002 poveștile celor salvați de aceștia investigatorului de la Yad Vashem.[201]

Pe peretele casei cu numărul 29 de pe Via della Reginella este amplasat un monument din piatră, comemorând deportarea evreilor din zonă, din data de 16 octombrie 1943. Iar în casa cu numărul 27, familia Costaguti

a primit în acea perioadă 18 evrei din patru familii înrudite prin căsătorie, „fapt care, sub ocupație nazistă, putea să îi coste viața".[202] Cei 18 evrei au stat, se pare, ascunși aici timp de două luni:

> În decembrie 1943, fasciștii au pătruns prin forță în clădire dar, din fericire, nu s-a întâmplat nimic rău. Doamna Giulia îi mutase pe cei aflați în grija ei, șaisprezece cu totul, în casa unuia dintre servitori. Cu toate acestea, și această ascunzătoare a fost descoperită de fasciști care, prin amenințări cu deportarea, au obținut de la doamna Giulia suma de 50 000 de lire italienești, care a obiectat personal împotriva arestării evreilor ascunși de ea. După acest incident însă au fost nevoiți să abandoneze acest adăpost, iar doamna Giulia a aranjat transferul lor în diferite locuri care se aflau sub supravegherea sa, unde au și rămas, până la eliberarea Romei.[203]

Toți cei 18 evrei au supraviețuit războiului, însă niciunul nu mai trăiește în prezent. Acțiunea de salvare se datorează în parte și faptului că vila familiei Costagutis se afla în apropierea casei cu numărul 27, o casă evreiască din zona fostului ghetou evreiesc. Fata lor, Constanza, născută în 1950, confirmă cele spuse de una dintre persoanele salvate, Nicla Fiorentino, în mărturia oferită pentru Yad Vashem:

> Pentru că fereastra de pe scara clădirii era în fața balconului casei, părinții ei au pus plăci între fereastră și balcon și lăsau mereu unul dintre geamuri deschis, ca în timpul raziilor naziste oamenii să poată fugi la casele lor. Puteau rămâne acolo sau fugi prin clădire pe o altă stradă, unde nu erau în pericol.[204]

Constanza menționează faptul că o familie evreiască, originară din Polonia, care locuia pe proprietatea părinților ei, și-a schimbat numele în Kellner, pentru a-i duce în

eroare pe naziști. De asemenea, spune că părinții ei „nu s-au lăudat niciodată cu faptele lor și întotdeauna au spus că orice altă persoană ar fi făcut la fel în acea situație". Nicla Fiorentino evidențiază faptul că doamna Giulia a fost o femeie extraordinară, care și-a pus viața în pericol fără a aștepta recunoștință sau vreo recompensă. După război, aceasta a „înapoiat proprietarilor toate bunurile depozitate la ea în casă, inclusiv aur și mărfuri". Salvatorii și cei salvați au păstrat relații apropiate după război. Constanza povestea că, „atunci când părinții ei au murit, evreii și-au închis magazinele în timpul înmormântării și au participat la slujbă în biserică".[205]

Cele două fiice ale lui Nicla au repetat povestea, dar mărturia lor se baza doar pe relatările altora întrucât s-au născut după război. Cu toate acestea, au adăugat un detaliu interesant legat de doamna Giulia, și anume că aceasta ar fi ajutat-o pe mătușa lor, Renata, să dea naștere fiului ei, Mario, în pivniță. Din cauza pericolului, a fost circumcis abia opt luni mai târziu.[206]

Cealaltă fiică a familiei Costaguti, Clotilde Capece Galeota, susținea: „Ce vă pot spune este faptul că tot ce a făcut mama mea a fost din sentimente umanitare. Locuiam chiar la marginea ghetoului evreiesc, așa că îi știa pe oamenii aceștia și nu s-a gândit de două ori să le dea o mână de ajutor – a făcut asta fără a pune vreo întrebare și riscându-și propria viață".[207]

Istoricul care mi-a vorbit inițial de familia Costagudi, Milton Gendel, a declarat că „părinții ei, de mult răposați, aveau viziuni politice de dreapta. Mă îndoiesc că erau în general proevrei. Oamenii pe care i-au ajutat le erau vecini

și mi s-a spus că unii dintre ei fuseseră membri ai Partidului Fascist la începuturi."[208]

În decembrie 2002, doamnei Giulia și soțului ei li s-a acordat post-mortem meritul de „Drept Între Popoare" în Roma, în prezența fiicei lor, Constanza, și a câtorva membri din cele patru familii, care nu s-ar fi aflat acolo dacă nu ar fi fost curajul salvatorilor lor. Evenimentul a avut loc la Palazzo Valentino, în prezența ambasadorului Israelului și al rabinului șef. În timpul ceremoniei, Silvano Moffa (președintele Provinciei Roma) a ținut să evidențieze rolul doamnei Giulia, declarând că „prin simplitate și demnitate profundă, care izvorăște doar din iubirea față de aproapele tău, lăsând la o parte retorica, aceasta se distinge ca o mamă a celor care aveau nevoie de ajutor și mângâiere." Președintele concluziona:

> Nu s-au dat bătuți niciodată. După război nu au vorbit niciodată despre faptele lor ca fiind eroice, ci ca despre ceva ce era normal să facă; ne-au învățat să fim de partea celor slabi și să privim spre viitor cu încredere, căutând să făurim o lume mai bună prin fiecare faptă a vieții noastre de zi cu zi.[209]

Scria:

> Din păcate, au fost puțini oameni în Europa care s-au comportat ca această familie și care, lăsând la o parte apartenențele politice (Achille era voluntar în miliția fascistă), au simțit că este de datoria lor morală să își urmeze instinctul natural al justiției și nu au acceptat tacit legile rasiste și deportarea.[210]

Unul dintre cei prezenți la ceremonia din 2002, Giovanni Terracina, fiul uneia dintre familiile salvate, își amintește că în urmă cu un an, când se simțea o accentuare evidentă a antisemitismului, a întrebat-o în glumă pe Constanza dacă pivnița ei mai este liberă.

Christine (Christl) Denner (1922-1992). Edith Hahn-Beer s-a născut în 1914 în Viena. A intrat ca studentă la Drept, dar a fost forțată să abandoneze studiile în 1938, ca și ceilalți studenți evrei, după anexarea Austriei (Anschluss). După ce a prestat muncă silnică într-o zonă rurală, a fost trimisă înapoi la Viena, de unde trebuia să fie deportată. A decis să ignore decretele naziste și, deși se urcase în tren purtând steaua galbenă obligatorie, la Viena s-a dat jos fără ea. A avut noroc că o nazistă pe care o cunoștea drept „Frau Doktor" i-a permis să viziteze un alt nazist care se ocupa de identitatea rasială – un Sippenforscher* pe nume Johann Plattner. A fost sfătuită să îi spună adevărul, iar acesta, chiar în casa lui și „purtând uniforma maro nazistă și svastica pe braț", a învățat-o exact cum să obțină documente care să ateste că este ariană – dar pentru asta avea nevoie de ajutorul unui prietene ariane.[211] I-a explicat că, dacă prietena ei obținuse anterior o cartelă cu rația pentru vacanță, aceasta putea să pretindă că și-a pierdut actele în vacanță. Ar fi obținut unele noi, iar Edith ar fi putut să le folosească pe cele originale pentru a pretinde că este ariană. Plattner a sfătuit-o chiar că ar fi bine să nu facă cerere pentru o *Kleiderkarte* – cartelă cu rație pentru haine – pentru că acestea erau distribuite printr-o listă națională, iar autoritățile și-ar fi dat seama că sunt două persoane cu aceleași acte de identitate. Rolul lui Plattner

* Cercetător în domeniul genealogiei și membru al Reichsstelle für Sippenforschung (Biroul pentru Cercetări Genealogice) din cadrul Germaniei naziste, însărcinat cu cercetarea originii evreiești sau non-evreiești a cetățenilor. Acest birou determina cine era arian pur și cine nu, descendența în cazurile controversate și influența decizia de deportare a evreilor în lagărele de concentrare (n.tr.).

este unul remarcabil, având în vedere că a primit-o chiar acasă la el și copii lui de 10 și 12 ani i-au deschis ușa.

Instrucțiunile sale au fost foarte precise, așa că avea nevoie de cineva care să fie cam de aceeași vârstă și să arate ca ea. Edith avea o prietenă pe nume Christl Denner, care avea 18 ani, fiind cu opt ani mai mică, dar a putut să îi fie de folos. Locuiseră în aceeași clădire înainte de război, iar administratorul o recomandase pe Edith să le fie tutore celor două fete ale familiei Denner. Clădirea era Palais Salvator, un vechi palat habsburgic. Când naziștii au creat ghetoul, habsburgii au fost forțați să dea afară toți evreii. Fiica lui Edith încă mai are scrisoarea apologetică trimisă familiei[212] și în care i se spunea planul:

> Christl nu a ezitat nicio secundă. „Sigur că poți să te folosești de documentele mele", a spus ea. „Voi depune chiar mâine cererea pentru cartela cu rația pentru vacanță." Și asta a fost. Înțelegi ce s-ar fi putut întâmpla dacă s-ar fi descoperit că Christl Denner mă protejează în acest fel? Ar fi putut fi trimisă într-un lagăr de concentrare și chiar ucisă. Amintește-ți asta. Amintește-ți cât de rapid a fost de acord, lipsa ei totală de îndoială sau de frică.[213]

Cu toate acestea, frica era prezentă. Știa cât de periculos este ceea ce face, pentru că nu a spus nimănui despre asta până după război – nici măcar surorii sale, Elsa, cu care era foarte apropiată, din frica de a nu fi denunțată Gestapoului. Avusese dreptate – într-un final, când după război i-a spus Elsei, aceasta a reacționat: „Cum ai putut să faci așa ceva? Cum ai putut să îmi pui viața în pericol în acest fel?" Din comentariile fiicei lui Edith am dedus că Elsa nu a recunoscut niciodată că Christl a făcut un lucru bun, sau că este mândră de sora ei.

Edith a folosit documentele pentru a pleca la München, departe de Christl, pentru că acum aveau același nume. De asemenea, trebuia să pretindă că are cu 10 ani mai puțin decât avea de fapt. În München, în timp ce cosea pentru a putea plăti chiria și lucra ca asistentă pentru Crucea Roșie, a întâlnit un german, Werner Vetter, care s-a îndrăgostit de ea și voia să o ia de soție. S-a simțit datoare să îi spună că e evreică, iar acesta nu a avut nimic împotrivă, cei doi căsătorindu-se în 1943. În 1944, Edith a dat naștere fiicei lor, Angela. În mod ironic, Chistl nu a putut să se căsătorească în timpul războiului cu iubitul său din copilărie, Hans Beran, deoarece Edith, care îi folosea numele, se căsătorise deja. Abia după război, când aceasta și-a recuperat identitatea, Christl și Hans au putut să se căsătorească.[214]

La sfârșitul războiului, Werner a fost trimis în Siberia. Edith și-a terminat studiile și a devenit judecător în dreptul familiei, în Brandenburg. În 2007, pe noua clădire a Curții din oraș a fost inaugurată o placă în onoarea ei.[215] Soțul ei s-a întors în 1947, dar nu a putut să accepte ideea că soția lui era acum judecătoare, și nu casnică, așa cum o lăsase. Au divorțat și acesta s-a întors la prima soție. După mulți ani în care a locuit în Israel, în 1997, la vârsta de 83 de ani, aceasta a fost nevoită să vândă documentele ei din perioada războiului la licitație prin casa Sotheby, pentru a-și plăti operația de cataractă. Abia atunci trecutul ei a devenit cunoscut. În 1999, povestea sa a fost publicată într-o carte al cărei coautor a fost, *The Nazi Officer's Wife.*

Diferența de reacție dintre cele două surori Denner față de situația lui Edith contrazice teoria conform căreia felul în care familiile își creșteau copiii le imprima trăsăturile caracteristice de salvatori. Christl și Edith au rămas

în continuare prietene foarte apropiate, până la moartea lui Christl, în decembrie 1992.[216] Lui Christl i s-a acordat meritul de „Drept între Popoare" de către Yad Vashem în 1985, pe numele de Christa Beran. Edith a murit în martie 2009, la vârsta de 95 de ani. Un film bazat pe povestea remarcabilă a lui Edith urmează să fie realizat. Ironia sorții este aceea că, deși Vetter a fost căsătorit de șapte ori, i-a spus Angelei că „timpul petrecut cu mama ta au fost cei mai fericiți doi ani din viața mea."[217]

Josephine și Victor Guicherd.[218] Berthe (Betty) și Jacques Lewkowitz au fost ascunși timp de trei ani de către familia Guicherd în satul Dullin, din Munții Savoie din Franța. Mama Berthei, Perla, împreună cu fratele ei de doi ani, Michael, au fost mai puțin norocoși. Aceștia s-au aflat în transportul cu numărul 84 care a plecat din Valenciennes, orașul lor natal, pe 15 septembrie 1942, ducând cu el 1054 de evrei, dintre care 264 erau copii. Trenul a avut traseul prin Belgia, în lagărul de tranzit din Malines, apoi spre Auschwitz, de unde mama lui Betty și fratele ei nu s-au mai întors niciodată.[219]

Părinții lui Betty erau amândoi polonezi, iar tatăl ei, Schmuel Lewkowitz, a încercat să ajungă în Lisabona în jurul anului 1932, dar a rămas fără bani în Valenciennes, așa că s-a stabilit acolo, devenind cojocar. Casa familiei era în aceeași clădire cu magazinul și avea două intrări, una în față, care dădea în stradă, și una în spate. Betty s-a născut pe 19 aprilie 1935.

Și-o amintește pe mama ei ca fiind o femeie foarte blândă, care avea o voce plăcută și cânta mult. Părinții își vorbeau în idiș, dar cu copiii vorbeau în franceză, chiar

dacă nu stăpâneau prea bine limba. Părinții ei nu prea respectau tradițiile și nu își amintește ca mama ei să fi aprins lumânări de Sabat vineri seara sau să sărbătorească Pesah (Paștele ebraic) cu cina pascală, Seder. De fapt, mama ei nici nu prea era o bucătăreasă bună.

În iunie-iulie 1940, când Franța a fost ocupată de germani, Betty avea cinci ani, iar fratele ei, Jacques, avea trei. Mama lui era însărcinată din nou și tatăl ei a aranjat plecarea lor cu un camion. Nu aveau cum să ia multe cu ei, așa că Betty a trebuit să renunțe la păpușa ei care mergea și vorbea. Erau mulți oameni care mergeau în nord, spre Normandia, nu doar evrei. Fratele lor cel mic s-a născut în Donfront. Mai târziu, s-au întors acasă și au găsit locuința jefuită și goală. Nu știau dacă lucrurile lor au fuseseră luate de nemți sau de francezi, dar tatăl lui Betty a trebuit să se ducă la o casă de licitație din localitate pentru a o remobila.

Când Betty avea șase ani, a fost înscrisă la școala catolică din localitate și, deși era singura evreică din școală, călugărițele au fost foarte îngăduitoare cu ea. Trebuia să poarte steaua galbenă pe partea stângă a hainelor, așa cum era specificat de către germani; copiii de șase ani și mai mari trebuiau și ei să se supună acestei reguli. Una dintre călugărițe i-o fixase cu capse, ca să o poată da jos în interiorul școlii. Cu toate acestea, în fiecare zi în mânăstire se spunea o rugăciune despre evreii care l-au omorât pe Iisus.

În vara anului 1942, tatăl ei a început să-și facă griji cu privire la copii, așa că Betty și Jacques au fost trimiși să locuiască cu un cuplu tânăr din orașul alăturat. Pe 7 septembrie era ziua de naștere a lui Jacques, așa că părinții au venit în vizită împreună cu fratele cel mic, aducând un tort. Tatăl lui Betty i-a spus mamei acesteia să rămână cu ei, dar

femeia a vrut să se întoarcă împreună cu el. Pe 11 septembrie, la ora cinci după amiaza, Gestapo a venit la ei acasă, împreună cu poliția franceză. Au bătut la ușă, dar fiindcă nimeni nu răspundea, unul dintre vecini a ieșit și le-a spus că nu erau acasă. Schmuel a scăpat pe ușa din spate, dar Gestapo i-a luat pe Perla și pe cel mic. Aceștia nu s-au mai înapoiat niciodată acasă.

Betty și Jacques au fost salvați pentru că între ziua de naștere a lui Jacques și venirea Gestapo-ului, tatăl lor îi mutase în altă casă, unde i-a lăsat în grija unei mătuși. Le-a spus că vor folosi alt nume de familie – Leroy. A fost foarte dur cu ei, țipând mai tot timpul. Mai târziu a venit să îi ia și au plecat într-o lungă călătorie; o parte din drum l-au parcurs într-o barjă pe râul Lescaux. Au fost nevoiți să călătorească în locul unde se ținea cărbunele, iar lui Betty nu îi plăcea mirosul, dar tatăl ei doar a țipat la ea și a împins-o înăuntru. În timpul călătoriei aceasta l-a întrebat despre mama lor. Inițial, tatăl i-a spus că va veni când vor ajunge în Lyon, dar apoi a început să plângă și le-a mărturisit că a fost luată de germani, dar se va întoarce după război.

La sfârșitul lunii septembrie, aceștia, împreună cu mătușa lor, au fost luați la Dullin de către un domn Nicolai. A fost o călătorie lungă, la capătul căreia au trebuit să meargă trei kilometri, ajungând epuizați la ferma familiei Guicherd. Se pare că domnul Nicolai era un membru al comunității clandestine evreiești și, când îl observase pe Victor Guicherd lucrând pe terenurile lui, l-a întrebat dacă era dispus să aibă grijă de câțiva copii. Victor i-a spus că el și soția lui sunt foarte săraci și că nu le pot oferi *confort*. Cu toate acestea, s-a învoit, dar trebuia să se consulte cu soția

lui, Josephine. Familia Guicherd nu avea copii, așa că Josephine a fost de acord. Betty a aflat această poveste mult mai târziu.

Betty descrie viața ei la ferma Guicherd ca pe un paradis și susține că cei trei ani petrecuți acolo au fost cei mai fericiți din viața ei, cel puțin până în momentul când ea însăși a avut copii. Descrie cu o imensă plăcere găinile, vacile și munții. Nu aveau apă curentă sau baie, prin urmare, copiii nu trebuiau să se spele decât duminica, înainte de a pleca la biserică. Îi plăcea să meargă la biserică și se ruga în fața statuii cu Fecioara Maria să i-o aducă pe mama ei înapoi. Îi plăcea de asemenea să meargă la școală, unde a fost educată de niște maici care, mai mult ca sigur, știau că ei erau evrei, dar nu au spus niciodată nimic. De asemenea, a învățat să cânte la pian, pentru că îi plăcea să le asculte pe maici cântând la orgă.

A avut o relație foarte frumoasă cu Victor, care era foarte înțelept și știa multe despre munca la țară și anotimpuri. A învățat-o atât de multe lucruri despre păsări, flori și copaci, despre vreme și stele. Obișnuia să mănânce micul dejun pe câmp, iar ea i-l aducea într-un coș. În timp ce mânca, o învăța ce însemna viața la țară. Aveau 11 sau 12 vaci, fiecare cu numele ei, iar ea îi ajuta să aibă grijă de ele după ce venea de la școală. A învățat cum să facă unt, smântână și brânză de capră. Josephine lucrase înainte de a se căsători și era o bucătăreasă foarte bună, așa că a învățat-o și pe Betty.

În video, Betty descrie cele trei sărbători de Crăciun petrecute la familia Guicherd, când a văzut pe toată lumea mergând la slujba de la miezul nopții. Toți sătenii aveau

lumânări cu care mergeau la biserică și arătau ca într-un tablou de Bruegel.

Mai exista o familie de evrei ascunsă în sat – care era de fapt mai mult un fel de cătun, având doar 90 de săteni. Erau și câțiva colaboratori, dar majoritatea oamenilor îi urau pe germani și acceptau evreii. Din cauza bombardamentelor, la fel ca și în Marea Britanie, mulți dintre copiii non-evrei fuseseră evacuați la țară.

Familia Guicherd a riscat foarte mult având grijă de acești copii. Infamul Klaus Barbie* își avea sediul în Lyon în acea perioadă și a supravegheat personal deportarea la Auschwitz a 41 de copii evrei cu vârste între 3 și 14 ani. Aceștia fuseseră ascunși într-o casă mare de la țară, în Izieu, la doar cinci kilometri de Dullin. Colaboratorii le-au spus agenților lui că existau copii evrei ascunși în Izieu, Dullin și alte sate din munții Savoie, iar aceștia au pornit să îi caute. Timp de cinci zile, un transportor blindat german a patrulat cărările, iar soldații băteau la ușile din Dullin. Victor Guicherd i-a ascuns pe Betty și Jacques într-o masă scobită, în care țăranii francezi obișnuiau să își țină pâinea și făina (vezi foto 22).[220]

Acum câțiva ani am vizitat sediul central al lui Barbie din Lyon, care este acum un muzeu al Rezistenței. Era liniște, doar câțiva vizitatori, și am simțit că atmosfera este

* Nikolaus „Klaus" Barbie (1913-1991), cunoscut drept „Măcelarul din Lyon", a fost ofițer SS și membru al Gestapo. În Lyon, unde conducea filiala locală a Gestapo-ului, și-a câștigat reputația de om extrem de brutal și violent. A ordonat executarea a 14 000 de persoane și a torturat personal nu numai bărbați, ci și femei și copii. După război, a trăit liber timp de 39 de ani înainte de a fi prins și condamnat la închisoare pe viață pentru crime împotriva umanității (n.r.).

încărcată de groază, știind că membri ai Rezistenței au fost torturați până la moarte acolo – nu am putut să termin turul și am ieșit la aer. Prin urmare, familia Guicherd știa că se expunea unor riscuri foarte mari, dar mai târziu, când erau întrebați de ce au ales totuși să facă asta, replicau: „De ce întrebi?" Ca răspuns la întrebarea mea despre motivația lor, Betty mi-a scris:

> Asta este, desigur, cea mai importantă întrebare. Nu a existat nicio răsplată ulterioară – financiară, religioasă sau egocentrică – de care să știm cel puțin. Cel mai probabil este vorba de un altruism care nu poate fi definit în termenii normali, umani – familia Guicherd cu siguranță nu voia și putea să îl exprime în cuvinte – „de ce întrebi?", spuneau ei.
>
> Credem că ei, mai ales domnul Guicherd, s-au atașat de Betty ca și cum ar fi fost fiica lor și a decis să sfideze colaboratorii germani și francezi pentru a o ține în viață. Știau la ce riscuri se expun – și știau foarte bine că ar fi fost împușcați dacă se descoperea ce făceau. Chiar și în astfel de vremuri îngrozitoare, există oameni remarcabili care să ne arate că gesturile de umanitate și dreptate, indiferent cât de mici, nu sunt doar niște copaci plantați în Yad Vashem, ci semințele și mugurii viitorului nostru.[221]

Această imagine este coroborată cu scrisoarea lui Victor scrisă în jurul anilor 1980-1981, când Yad Vashem își exprimase intenția de a-l onora. Victor argumenta că nu putea ajunge la Paris pentru că Josephine este infirmă, iar el era prea bătrân pentru a mai face o asemenea călătorie. Continua:

Mi-ați cerut o mărturie despre evreii din anii Ocupației. I-am ajutat atât cât am putut pe oamenii aflați în pericol și, după cum v-am spus deja, consider acest lucru a fi doar solidaritate între oameni.

M-ați întrebat despre amintirile pe care le am; cele mai frumoase sunt acelea legate de cei doi copii, Berthe și Jacques, care ne-au fost încredințați timp de trei ani. Mătușa lor i-a adus la noi, când mama lor fusese deportată împreună cu copilul cel mic. Ne-am dat silința să îi educăm, să îi îndrumăm, într-un cuvânt, să-i iubim.

Am fost foarte triști când a trebuit să îi dăm înapoi tatălui lor, dar am rămas de atunci în legătură cu ei.

Astăzi Jacques este doctor în Paris, căsătorit și tată a trei copii; Berthe a plecat în Israel, locuiește în Ierusalim. Este căsătorită cu un jurnalist, domnul Eppel, și are doi copii.

Dragostea lor este cea mai bună răsplată pentru ce am făcut pentru ei.[222]

Betty descrie cum bucuria eliberării a fost întunecată de despărțirea de familia Guicherd, alături de care fuseseră atât de fericiți. Victor a auzit despre încheierea războiului la radio, pe care îl asculta în pivniță. Clopotele bisericilor răsunau și toată lumea era foarte fericită, dar în august tatăl copiilor a venit să îi ia. Nu îl mai cunoșteau pe tatăl lor, le era străin, și nu voiau să plece cu el. Josephine le-a împachetat prânzul pentru drum, iar Victor a mers cu ei până în gară. Toată lumea plângea.

Mătușa lor a avut grijă de ei un an și a dus-o pe Betty la cinema, pentru a vedea filme despre eliberările din lagăre. După un an a început să meargă la o școală cu internat din orașul lor, unde tatăl ei nu a vizitat-o niciodată. Era singura evreică din școală și ura să își spună numele. Tatăl ei s-a recăsătorit când ea avea 14 ani și mi-a spus că primii ani de

după război au fost cei mai nefericiți din viața ei.[223] Tatăl lui Betty a murit în 1990, la 86 de ani.

Abia la mulți ani după război, Betty și soțul ei au aflat de fapt cât de curajoși fuseseră soții Guicherd:

> ... stând la accesași masă sub care ascunsese și copiii, când l-am întrebat pe Victor Guicherd dacă Betty și Jacques le-au făcut probleme, acesta ne-a spus un secret. Nu, niciunul dintre copii nu le-a făcut probleme – însă „les autres..." (ceilalți).
>
> Au fost și alții? „Ah, da, e vorba de Oxenberg, Nikolai și Barr". Cei care lucrau la strângerea recoltei erau de fapt evrei ce voiau să fugă trecând munții în Elveția.[224]

Betty le-a scris regulat celor doi soți în toată această perioadă, iar în 1951, când avea 16 ani, a reușit să îi viziteze în timp ce era în vacanță într-o tabără pentru evrei. A plecat în Israel în 1964. A păstrat legătura cu ei și i-a vizitat regulat. Victor a murit pe 12 martie 1988, la vârsta de 90 de ani; Josephine a murit în 1984.[225]

Betty mi-a relatat că Victor a avut o corespondență îndelungată cu Yad Vashem, dar nu a vrut să accepte medalia de „Drept între Popoare". Chiar dacă acesta a fost onorat de Israel, nu a primit-o niciodată.[226] Victor i-a dăruit lui Betty cheia mare de metal de la șopronul unde ea și fratele ei, Jacques, obișnuiau să se joace și să se ascundă. Aceasta atârnă acum pe peretele casei ei din Ierusalim, ca o amintire palpabilă a acestui cuplu extraordinar.

De când am început cercetările, a fost creat un website, www.hiddenroots.org, pentru a povesti atât istoricul familiei lui Betty, cât și al lui David. Din păcate, David a murit pe 31 martie 2006. Betty a vizitat din nou satul de curând, împreună cu nepoții săi, și a regăsit dulapul pentru pâine în care se ascundeau. S-a oferit să îl cumpere, dar

actualul proprietar nu a vrut să-l dea pe bani, ci i l-a făcut cadou. Acum Betty încearcă să găsească o soluție să îl aducă în Ierusalim.[227]

Dr. Feng Shan Ho (1901-1997) se afla la Ambasada Chinei din Viena în momentul anexării Austriei, în martie 1938. A fost martor la parada triumfală a lui Hitler prin Viena şi mai târziu l-a şi întâlnit, împreună cu corpul diplomatic. Dr. Ho îşi aminteşte: „Era un om destul de scund. Avea o mustață ridicolă. Era indiscutabil o persoană milităroasă."[228] Mai târziu i-a povestit fiicei lui cât de consternat a fost de primirea fanatică pe care i-au făcut-o austriecii lui Hitler.[229] Imediat după sosirea naziştilor, persecuțiile îngrozitoare au făcut ca mulți dintre cei 185 000 de evrei austrieci să încerce cu disperare să părăsească țara natală, dar niciun alt stat nu era dispus să îi primească. În mai 1938, Ambasada Chinei a devenit consulat, iar Dr. Ho a fost numit consul general, la vârsta de 37 de ani.[230] Conferința de la Evian din iulie 1938 confirma situația tragică a evreilor.

Dr. Ho a fost atât de tulburat de soarta evreilor, încât a decis singur să emită vizele pentru Shanghai. De fapt, vizele nu erau necesare pentru a intra pe teritoriul Chinei, însă erau cerute de autoritățile naziste ca dovadă pentru a autoriza părăsirea Austriei. Mai mult decât atât, aceste vize au permis ca unii dintre evreii internați în lagăre, cum ar fi Dachau sau Buchenwald, să fie eliberați şi să se întoarcă la familiile lor; iar țări precum Italia sau Marea Britanie erau dispuse să ofere vize de tranzit, cu această dovadă a destinației finale.

Dr. Ho a manifestat o deosebită compasiune pentru situația evreilor. Scria mai târziu în memoriile lui:

> Din momentul anexării Austriei de către Germania, persecuția evreilor de către „diavolii" lui Hitler a devenit din ce în ce mai înverșunată. Soarta evreilor austrieci era una tragică, persecuțiile având loc zi de zi. Existau însă câteva organizații americane religioase și caritabile care încercau să salveze evrei cât puteau de repede. Am ținut în secret o legătură strânsă cu aceste organizații. Nu am precupețit niciun efort încercând toate mijloacele posibile. Astfel, nenumărați evrei au fost salvați."[231]

Dr. Ho știa că mulți nu doreau să plece în China, dar vizele lui le ofereau de fapt o cale de a scăpa de Europa nazistă. Până în septembrie 1938 se răspândise deja vestea despre posibilitatea de a obține vize chinezești, astfel încât au început să se formeze cozi la consulatul Chinei. Mulți evrei au stat la coadă zile întregi, cum ar fi de exemplu Hans Kraus. Soția lui își amintește următoarele:

> Erau cozi foarte, foarte mari în fața consulatului și, în timp ce evreii așteptau, oamenii din Gestapo erau afară hărțuindu-i și bătându-i. Erau atât de mulți oameni, că Hans a stat la coadă multe zile, întrebându-se când va reuși să intre. Într-o zi, când se așezase din nou la coadă, a văzut mașina consulului general chinez care urma să intre în consulat. A văzut că geamul mașinii era deschis, așa că a strecurat cererea pentru viză prin geam. Aparent, consulul general a primit documentul, pentru că la scurt timp a fost sunat și a primit vizele.[232]

Greutățile cu care se confruntau cei care voiau să scape de regimul nazist au fost confirmate și de alți doi vienezi care au fugit. Charles Peter Carter avea doar 17 ani când „a fost împins pe scări afară din școală la o săptămână după Anschluss, perioadă în care a fi evreu în Viena însemna,

printre altele, că oamenii își schimbau atitudinea din una prietenoasă în una ostilă. A decis să plece, rudele lui din Londra garantând pentru viza care i-a fost acordată. Cu toate acestea:

> A ridica viza era cu totul altă poveste, pentru că trebuia să fugi printre rândurile de brute naziste care înconjurau ambasada britanică; a reușit cu ajutorul tutoarei engleze a lui Peter, care l-a protejat de violențe spunând că este englezoaică și el este nepotul ei![233]

Otto Fleming confirmă și el toate aceste dificultăți. În 1938, a fost dat afară din Universitatea din Viena, chiar înainte de a da ultimul examen medical și astfel, neavând nicio calificare, nicio țară nu voia să îl primească. Auzind că se acordă vize pentru Shaghai de către consulatul chinez, și-a luat un bilet pe vapor pentru a ajunge acolo, apoi s-a adresat consulatului britanic, cerând o viză de turist pentru Palestina, cu destinație finală Shanghai.[234] A obținut-o fără probleme, dar Otto a rămas în Palestina, fără să mai ajungă în Shanghai. De fapt, nu și-a dorit viza chineză, dar știind că va fi ușor de obținut, a profitat de ocazia de a pleca. Acesta a confirmat faptul că era periculos să fii văzut pe străzile din Viena în acele timpuri și mi-a povestit că femeile ieșeau mai des decât bărbații, pentru că nu aveau trăsăturile evreiești atât de pronunțate și nu riscau să fie hărțuite de naziști.[235]

Dr. Ho a intervenit personal pentru prietenii lui, familia Rosenberg. În dimineața de după Noaptea de Cristal i-a sunat acasă ca să își ia la revedere. Le emisese vize pentru Shanghai, dar Gestapo-ul venise deja la ei acasă, ca să îl ridice pe domnul Rosenberg și să-l trimită într-un lagăr de muncă. Prin intervenția lui curajoasă,[236] domnul

Rosenberg a fost eliberat, iar familia a plecat în siguranță din Viena.[237] Comportamentul Dr. Ho a creat numeroase neliniști în rândul autorităților, pentru că guvernul naționalist chinez continua să mențină o bună relație diplomatică cu Reichul nazist, iar liderul chinez Chiang Kai-shek îi admira pe naziști.

În mod deloc surprinzător, ambasadorul chinez în Berlin, Chen Jie, care era superiorul consulului general Ho, se opunea emiterii vizelor pentru refugiații evrei. Acesta voia să mențină bunele relații diplomatice cu Germania și nu voia să se opună politicii lui Hitler față de evrei. Aflând că la consulatul chinez din Viena se emite un număr mare de vize pentru evrei, ambasadorul Chen l-a sunat pe Ho și i-a ordonat să înceteze. Ho a încercat să se apere, replicând că „ordinele Ministerului de Externe erau să mențină o «politică liberală» cu privire la această chestiune". La auzul acestora, Chen a izbucnit: „Dacă este așa, atunci mă voi ocupa eu de Ministerul de Externe, tu doar urmează-mi ordinele!"[238]

Dar Dr. Ho a continuat cu „politica liberală", eliberând aproape 500 de vize pe lună, timp de doi ani. Se estimează că a salvat peste 12 000 de evrei, dar este imposibil de aflat numărul exact. Ce se știe este că pe 18 octombrie 1938 a emis vizele cu nr. 1681 pentru doamna Lustig și 1787 pentru domnul Lustig. Aceștia le-au folosit pentru a fugi în Shanghai în ianuarie 1939. Fiica lor, Lotte, în vârstă acum de 76 de ani, încă le mai are. Aceasta concluzionează că numerele arată faptul că Dr. Ho a emis cel puțin 106 vize în ziua respectivă.[239]

Fiind conștient de pericolele din Viena, Dr. Ho și-a trimis soția și fiul de 11 ani în America, pentru a fi în

siguranță. În primăvara anului 1938, naziștii au confiscat clădirea consulatului Chinei. Guvernul i-a refuzat dr. Ho cererea de finanțare pentru un nou sediu. În consecință, acesta a mutat consulatul într-o clădire mai mică, suportând toate costurile. A fost mustrat de superiorii lui pe 8 aprilie 1939, iar în mai 1940 a fost transferat din Viena. Era singurul care părea să fie dispus să ajute evreii austrieci aflați într-o situație disperată. Când a fost întrebat de ce a ales să facă asta, a răspuns: „Am simțit că este firesc să arăți compasiune și să vrei să ajuți. Din punct de vedere uman, așa e normal."[240]

După ce a plecat din Viena s-a întors în China, unde a fost implicat în eforturile de război împotriva japonezilor. În 1947 a devenit ambasador în Egipt și alte state din Orientul Mijlociu timp de nouă ani. Fiica lui, Manli, s-a născut în Cairo. După războiul civil, s-a poziționat de partea naționaliștilor chinezi din Taiwan și a fost ambasadorul lor în Mexic, Bolivia și Columbia. S-a retras în 1973, dar guvernul naționalist chinez din Taiwan „a lansat o vendetă publică pentru a-l denigra" și i s-a refuzat dreptul la pensie după 40 de ani de serviciu. Manli scrie că motivele din spatele acestui atac nu au fost descoperite niciodată, și că nici după 30 de ani numele lui nu a fost încă reabilitat.[241] A trăit până la 96 de ani, murind pe 28 septembrie 1997. Dr. Ho și-a scris autobiografia, *Forty Yeas of My Diplomatic Life* („Patruzeci de ani de viață diplomatică") în chineză, în 1990. Abia pe 7 iulie 2000 a fost onorat cu meritul „Drept între Popoare" de către Israel, dar așa cum comenta dr. Paldiel, „mi se pare trist că domnul Ho a fost onorat abia după moartea sa în 1997. Am fi putut să îl întrebăm pe el,

ar fi fost mult mai ușor... Și am fi putut de asemenea să îi mulțumim personal."[242]

De obicei, salvatorii obișnuiți se puneau pe ei înșiși în pericol și nu primeau nicio răsplată. Dar în cazul diplomaților, Yad Vashem trebuie să fie sigur că aceștia nu s-au supus directivelor propriilor guverne înainte de a acorda un titlu de merit. Manli Ho crede că o copilărie afectată de sărăcie a influențat comportamentul tatălui său față de evreii austrieci. Nu își amintește să fi fost un om religios. Crede că educația lui a contribuit foarte mult – atât în artele liberale occidentale, cât și în etica chineză confucianistă tradițională. Mai mult decât atât, a fost influențat de faptul că a crescut într-o perioadă de tranziție din istoria Chinei, când Orientul antic întâlnea noul Occident. În consecință, Manli e de părere că acesta a încercat să trăiască toată viața lui după „cel mai bune valori confucianiste și iudeo-creștine".[243]

Manli confirmă de asemenea mândria tatălui său de a fi chinez și povestește cum acesta i-a crescut pe ea și pe fratele ei să prețuiască moștenirea lor culturală chineză, numindu-i după principii confucianiste. De asemenea, crede că a fost influențat de perioada în care s-a născut. Făcea parte dintr-o „generație de chinezi care considerau că China fusese umilită și persecutată timp de 100 de ani de imperialismul străin. Generația lui nu avea de gând să mai lase acea umilință să continue. De aceea tatăl meu era foarte sensibil când venea vorba de persecutarea și umilirea altor oameni."[244]

Dr. Ho s-a născut pe 10 septembrie 1901, într-o zonă rurală a Provinciei Hunan. La vârsta de 7 ani nu numai că era sărac, dar rămăsese și fără tată. Misiunea Luterană

Norvegiană din China a fost cea care pe lângă faptul că i-a ajutat familia, i-a oferit şi o educaţie, pentru care le-a fost recunoscător toată viaţa.[245] În autobiografia lui scrie:

> La şcolile pe care le-am urmat, de la şcolile luteranilor [norvegieni] la Universitatea Yale din China... Accentul educaţiei lor era acela de a forma caracterul individului; de a învăţa valorile iudeo-creştine, cum ar fi a te sacrifica pe tine pentru alţii şi a servi societăţii.[246]

Când fiica lui a împlinit 20 de ani, vârsta majoratului la chinezi, dr. Ho i-a scris că „după ce m-a crescut şi educat, spera că îmi voi trăi viaţa într-un mod «folositor». Nu cred că aş fi putut avea un model mai bun în viaţă." Rabinul Moshe Linchner a vorbit la un eveniment ţinut în onoarea dr. Ho, care a avut loc pe 19 februarie 2004 în Ierusalim, în prezenţa lui Manli, ambasadorului Chinei şi a câtorva dintre supravieţuitori, cu copiii lor declarând:

> Şi-a sacrificat cariera şi şi-a pus viaţa în pericol pentru a salva mii de evrei care, dacă nu ar fi fost el, ar fi pierit în mâinile naziştilor. Trebuie să ai un curaj imens şi să fii un om integru ca să poţi să ţii piept unei ţări străine aşa de crude precum Germania nazistă. Trebuie să ai şi mai mult curaj să te opui superiorilor tăi şi propriei tale ţării. Dr. Ho a făcut asta pentru că aşa i s-a părut corect.[247]

Nu a vrut să povestească altora despre faptele sale, iar fiica sa citează un vechi proverb chinezesc: „Faptele bune făcute ca să fie văzute de alţii nu sunt cu adevărat fapte bune."[248] Dr. Ho şi-a exprima filosofia de viaţă într-un poem pe care l-a scris soţiei lui, Shauyun, de Anul Nou, în 1947:

> Darurile pe care Raiul ni le dă nu sunt la întâmplare,
> Convingerile eroilor nu sunt superficiale.
> Astăzi îmi adun întregul spirit şi puterea
> Mânându-mi armăsarul zece mii de mile mai departe.[249]

În septembrie 2007, la zece ani de la moartea tatălui ei, Manli a adus cenușa tatălui ei înapoi în China, pentru că el și-a dorit întotdeauna să se odihnească în pământul natal. A fost îngropată în orașul său natal, Yiyang, din Provincia Hunan, în frumosul parc Hui-longshan. Orașul Yiyang a ținut un eveniment comemorativ pe 28 septembrie 2007 în onoarea „venirii lui acasă". Manli a scris cu acea ocazie:

> Mi-au trebuit zece ani de cercetare și documentare pentru a pune cap la cap istoria eforturilor umanitare ale tatălui meu. Cât timp a trăit, acesta nici nu a căutat, nici nu a primit recunoaștere pentru meritele sale. De fapt, rareori vorbea despre activitatea lui în calitate de consul general chinez în Viena, din 1938 până în 1940. Abia după moartea lui, în 1997, a ieșit la iveală, din întâmplare, faptul că a ajutat mii de evrei austrieci să scape de Holocaust. Dar încercând să pun cap la cap acest puzzle abia 70 de ani mai târziu, cu siguranță că nu vom afla niciodată proporția reală a eforturilor sale...
>
> Am fost întrebată deseori de ce un diplomat chinez a ales să salveze evreii din Austria, când mulți alții nu au făcut-o. Le-am răspuns: „Dacă l-ați fi cunoscut pe tatăl meu, nu ați mai fi întrebat." Această întrebare este de obicei urmată de alta: „Dar nu ați fost surprinsă să descoperiți această fațetă a tatălui dumneavoastră?" Nu, nu am fost surprinsă, pentru că ceea ce a făcut tatăl meu îi stătea în caracter.[250]

Manli recunoaște că este deseori întrebată „de ce a făcut lucrurile acestea" și explică:

> Tatăl meu s-a străduit pe cât se poate să își trăiască viața după valorile confucianiste și iudeo-creștine. Dacă a ajuta pe cineva aflat în suferință este un lucru natural pentru o ființă umană, atunci de ce acest ajutor ar trebui să fie lăudat sau menționat? Ca motivație pentru ajutorul acordat refugiaților evrei, tatăl meu spunea: „Mi s-a părut un lucru natural să simt compasiune și să vreau să ajut. Din punct de vedere uman, așa ar trebui să fie"...

Şi chiar dacă tatăl meu nu mai este, simt că trăieşte prin intermediul supravieţuitorilor.[251]

Două verişoare din Lituania, Irena Veisaite şi Margaret Kagen (vezi p. 143) au fost salvate separat de romano-catolici, care erau de asemenea adevăraţi umanitarişti. Evreii se stabiliseră în Lituania începând cu secolul al IV-lea. În 1939, aceştia reprezentau o treime din populaţia urbană şi, cu toate acestea, în perioada Holocaustului, peste 90% din cei 240 000 de evrei din Lituania au fost exterminaţi; cei mai mulţi de către lituanieni, din ordinele naziştilor.[252]

Stefanija Ladigiené (1902-1967). Irena Veisaite s-a născut în 1928 în Kovno şi a fost protejată de câteva familii lituaniene. Ultimul loc în care a fost ascunsă a fost la Stefanija Ladigiené din Vilnius, pe care o numeşte a doua mamă. Aceasta era văduva unui general, Kazimieras Ladyga, care fusese împuşcat de ruşi. Era o femeie foarte bună, inteligentă şi bine educată, care lucrase ca jurnalist şi activase în Rezistenţă. Irena a fost trimisă la ea în martie 1944 de un cuplu care o salvase din ghetoul Kaunas. Stefanija i-a spus Irenei că o luase în grijă pentru a compensa nedreptăţile la care fuseseră supuşi evreii de compatrioţii ei. Irena a fost copleşită de bunătatea de care a dat dovadă Stefanija, pentru că atunci când a sosit la ea era foarte palidă şi înfometată: „Mâncarea de-abia ajungea – i-a dat mai multe paste decât le-a dat propriilor ei copii – iar mai târziu a sărutat-o. Irena a plâns, pentru că trecuse foarte mult timp de când cineva făcuse asta sau fusese blând cu ea.[253]

Irena Veisaite a fost salvată din motive umanitare:

Singurul motiv al Stefanijei Ladigiené de a mă accepta a fost în totalitate cel umanitar, dragostea pentru ceilalţi. Era o catolică

> foarte credincioasă și a devenit a doua mea mamă. În acei ani ai ocupației și în cei de după război, a împărțit cu mine și ultima bucățică de pâine. Nu avea un apartament separat, iar sediul SS se afla în aceeași clădire. Dacă ar fi fost prinsă, Stefanija Ladigiené ar fi fost ucisă împreună cu copiii ei în Paneriai. Cu toate acestea, acțiunile sale – eroice aș putea spune – veneau atât de natural, de parcă nu exista o altă cale. Acest lucru mi-a oferit un ciudat sentiment de siguranță în acea perioadă.[254]

Irena a ajuns la casa Stefanijei după o serie de aventuri neplăcute, dar așa cum mi-a scris inițial, a fost „salvată de câteva familii creștine lituaniene".[255] Avusese parte de o copilărie frumoasă, într-o familie din clasa de mijloc. În 1938, părinții ei au divorțat și chiar înainte de război, în 1941, mama ei se afla în spital, de unde a fost arestată și trimisă la închisoare. Irena povestește cum mai târziu, la vârsta de 13 ani, a fost trimisă împreună cu părinții și mătușa sa, Polla Ginsburg, în ghetoul Kaunas (Kovno), unde a stat doi ani și jumătate.

În 1942, niște prieteni ai părinților din Belgia, Ona și Juozas Strimaitis, au reușit să îi trimită un mesaj că o caută și că vor să o ajute să-i găsească un loc unde să se ascundă. Ona lucrase împreună cu tatăl ei. Au încurajat-o să fugă din ghetou. A fost o decizie dificilă, dar a reușit. A plecat din ghetou împreună cu o brigadă de lucru, având steaua galbenă prinsă doar de formă, astfel încât să poată fi dată jos ușor mai târziu. În momentul în care a părăsit coloana de evrei putea să fie împușcată în orice secundă. Cu toate aceasta, a reușit să se strecoare și a ajuns cu două ore întârziere la punctul de întâlnire, dar nu era nimeni acolo. În consecință, s-a dus la casa familiei Strimaitis și a vorbit cu îngrijitorul. Era foarte speriată, pentru că ar fi putut să îi trădeze pe toți. Aceștia i-au dat acte de identitate false și un

pașaport și au decis că ar fi bine să plece în Vilnius, unde nu o cunoștea nimeni. În unul dintre documentele pe care i le-au dat scria că era fiica unui director de *gymnasium*.[256]

Pe 7 noiembrie 1943, la vârsta de 15 ani, Irena călătorea spre Vilnius într-un tren foarte aglomerat. Ar fi trebuit să stea la un dentist care era sora domnului Strimaitis, dar familia era foarte speriată, așa că a fost trimisă la un chirurg, fratele Onei Strimaitis, Pranas Bagdonavicius, care de asemenea îi cunoștea familia. Acesta le-a spus oamenilor că era un oaspete de la țară. A fost înregistrată la adresa lui și mergea împreună cu ei la biserică. Irena vorbea bine lituaniană, spre deosebire de alți evrei care, obișnuiți cu idiș, vorbeau cu accent. Totul a fost bine până când niște prieteni de familie au venit cu o carte despre van Gogh, iar ea și-a exprimat admirația pentru arta lui. Comentariul ei era probabil unul neașteptat din parte unei fete de la țară, iar oamenii au început să suspecteze că era evreică. Logodnica gazdei a început să audă zvonuri, așa că Irena a trebuit să fie mutată.

În 1944 a fost trimisă la o femeie care avea o fată cam de accesași vârstă și al cărei soț fusese deportat. Femeia se purta urât cu ea, interzicându-i să se atingă de mâncarea fetei ei. Avea, de asemenea, remarci răutăcioase la adresa evreilor. Un vecin cumsecade i-a găsit de lucru la un orfelinat pentru copiii sub doi ani. Directorului, dr. Izidorius Rudaitis, i s-a spus că era pe jumătate evreică și că a lucrat ca fată în casă. Era acolo doar de o săptămână când a venit Gestapo-ul. Fata s-a dus la toaletă cu gândul să rămână acolo pentru a nu-și da de gol salvatorii. Gestapo-ul fusese informat că în acel orfelinat existau copii evrei și venise în căutarea lor.. Directorul a negat că ar avea în orfelinat copii

evrei și i-a făcut cu ochiul Irenei. După plecarea Gestapoului, Irena s-a simțit mult mai în siguranță. Cu toate acestea, Gestapo-ul s-a întors după două luni, de această dată la casa unde locuia. Femeia care o adăpostea i-a zis să plece imediat pe ușa din spate – ei veniseră la ușa din față. S-a întors la dentist, unde a stat timp de o zi.

Abia după toate aceste experiențe traumatizante, Irena a fost trimisă la Stefanija în martie 1944. Aceasta avea șase copii, dar doar trei dintre ei mai locuiau cu ea. După ce a sosit Irena, seara târziu, Stefanija le-a spus copiilor ei să o trateze ca pe o soră venită de la țară. Chiar dacă era o catolică devotată și o persoană foarte tolerantă, era de asemenea o mamă foarte strictă cu copiii ei.[257]

După ce Lithuania a fost eliberată de ruși, pe 13 iulie 1944, Irena a rămas în continuare la această familie și a început să meargă la școală. Pe 14 martie 1946, Stefanija a fost arestată, judecată de un comitet format din trei oameni din KGB și trimisă în Siberia. I s-a permis să se întoarcă abia în 1956, după moartea lui Stalin. În 1967 a murit în brațele Irenei. A fost una dintre zecile de mii de lituanieni care au fost exilați în Siberia. Istoricii au calculat că, între 1940 și 1952, o treime din populația Lituaniei a pierit în masacre, ca victime de război, deportări, execuții și imigrare.[258]

Irena a rămas în Vilnius și este acum profesor de filologie și literatură germană și universală la universitatea din oraș. În 2001 a ținut un seminar la Forumul Internațional privind Holocaustul din Stockholm, iar la întrebarea cu privire la motivația profesorilor, a răspuns:

> Ca o supraviețuitoare a Holocaustului nazist, aș vrea să spun că experiențele îngrozitoare prin care trecem trebuie să ne motiveze să ne concentrăm nu numai pe propriile suferințe, ci

să fim deschişi şi sensibili cu precădere la suferinţele semenilor noştri şi să facem tot ce ne stă în putere pentru a preveni un viitor Holocaust. Este o chestiune legată de supravieţuirea umanităţii în general.[259]

Veisaite a fost şi preşedinte fondator al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă din Lituania. A fost înfiinţată în 1990, cu scopul de a promova democraţia în fosta Republică Sovietică şi a condus-o din 1993 până în 2000. Lituania încearcă să examineze ce s-a întâmplat în trecut, iar Irena susţine că acesta nu este un proiect ce ţine doar de trecutul evreilor. Aceasta adaugă:

Este o întrebare pentru noi toţi. Desigur că nu a fost un proces uşor, dar este la fel de important atât pentru evrei, cât şi pentru lituanieni. Încercăm să creăm o societate civilă şi, în acest proces, este crucial pentru Lituania să înţeleagă ce s-a întâmplat aici. Pentru că, atâta vreme cât ascunzi adevărul, atâta vreme cât nu ajungi la o înţelegere cu trecutul tău, nu poţi construi un viitor.[260]

Lituanienii îşi acceptă rolul jucat în Holocaust şi, în consecinţă, în 1995, noul preşedinte al Lituaniei, Algirdas Brazauskas, a vorbit în Knesset-ul din Israel prezentând, în mod oficial, scuze pentru colaborarea Lituaniei cu naziştii.

Între timp, Veisaite a fost ocupată cu multe alte proiecte. A participat la crearea Casei Amintirilor (House of Memory) care a organizat o competiţie naţională de eseuri numită „Evreii: vecinii bunicilor şi străbunicilor mei" şi i-a încurajat pe copii să îşi intervieveze rudele mai în vârstă; au fost publicate mai multe volume cu lucrările câştigătoare. A iniţiat crearea Centrului pentru Culturi Apatride de la Universitatea din Vilnius. A ajutat de asemenea la iniţierea unei expoziţii itinerante: „Viaţa evreilor în Lituania". Este entuziasmată să promoveze conceptele

de toleranță și înțelegere a diferitelor credințe și practici și respingerea intoleranței.[261]

Irena a scris despre familia Stefanijei în 1997: „Relația mea cu întreaga familie a rămas extrem de strânsă până în prezent. Îi consider pe copiii ei ca fiind surorile și frații mei, iar pe copiii lor a-mi fi nepoți și nepoate."

Irena concluziona:

> Din păcate, pentru a omorî mii de oameni este nevoie doar de câțiva oameni cu mitraliere, iar aceștia nu riscă nimic în afară de sufletul lor. Pentru a salva un singur om a fost nevoie de devotament și curaj fără limite din partea multor oameni, iar aceștia nu și-au riscat doar propria viață, ci și pe cea a copiilor lor.[262]

Iris Origo DBE* (1902-1988) a fost o scriitoare, cu tatăl de origine americană și mama de origine anglo-irlandeză. A crescut în Italia, după decesul tatălui ei, când aceasta avea doar de opt ani. Tatăl ei și-a exprimat dorința ca ea să fie crescută în Italia sau Franța – „departe de acest sentiment naționalist care îi face pe oameni așa nefericiți. Creșteți-o într-un loc de care nu aparține, unde nu poate avea acest sentiment."[263] A fost educată în Florența, unde mai târziu a întâlnit un aristocrat italian, marchizul Antonio Origo, cu care s-a căsătorit pe 4 martie 1924. S-au stabilit pe un domeniu toscan abandonat, La Foce, pe care l-au restaurat și l-au întreținut pe perioada ocupației germane.[264] Mussolini a ajuns la putere în 1922, iar familia Origo a beneficiat de pe urma politicii lui care încerca să-i

* Dame Commander of the Most Excellent Order of the British Empire – titlu de onoare care face parte din Ordinul Imperiului Britanic, un ordin cavaleresc al Regatului Unit, înființat în 1917 de regele George al V-lea și alcătuit din cinci clase, atât din sectorul civil, cât și militar (n.tr.).

convingă pe oameni să rămână la țară decât să se mute în orașe.

Când Italia a intrat în război ca aliat al Germaniei, Iris lucra la Crucea Roșie Italiană, ocupându-se de prizonierii de război britanici, până când a rămas însărcinată în 1942 și s-a întors în La Foce. Poziția ei era una foarte dificilă, pentru că țara ei natală era în război cu țara ei adoptivă, iar soțul ei era italian. Soțul ei, Antonio, care la început a fost de acord cu politica agricolă a lui Mussolini, a început treptat să înțeleagă ce însemna cu adevărat fascismul. Iris, care a fost inițial confuză, a început să îl deteste cu mult înaintea lui. Fiind scriitoare, a notat experiențele sale din perioada războiului din Italia în jurnale care au fost publicate după încheierea conflagrației. Acestea au oferit detalii valoroase despre felul în care s-a schimbat viața în jurul ei.

În scrierile sale de dinainte de război (1935-1940), Iris era conștientă de schimbările care aveau loc în Europa, chiar dacă trăia izolată în La Foce, și descrie impactul radioului din acea vreme: „Înainte, populația civilă știa, în mare parte, doar ceea ce le spunea presa din propria lor țară sau ceea ce vedeau cu proprii ochi. Acum, eram cu toții expuși în mod constant la aceste unde radiofonice copleșitoare, de la prieteni și inamici deopotrivă."[265]

În această perioadă a scris despre șocul pe care i l-a produs un apel telefonic pe care l-a primit de la o cunoștință – o doamnă pe care o întâlnise cu puțin timp înainte de război. „Ea și cu mine eram rugate să trimitem o invitație nominală unui profesor cehoslovac în vârstă și soției lui, lucru care le-ar fi permis să primească o viză de tranzit prin Italia și astfel să scape din Praga și să se alăture fiilor lor în

Marea Britanie." Cunoștința ei se plângea de faptul că i s-a cerut să se implice și că asta „i-ar fi făcut o grămadă de probleme". Iris a încercat să îi explice că profesorul și soția lui erau bătrâni și bolnavi și că era singura lor șansă de a se reîntâlni cu fii lor. Femeia a fost destul de rece: „Nu am nicio compasiune pentru astfel de oameni. De ce nu au plecat acum câteva luni, când au fugit fii lor?" Iris a reușit să pună capăt conversatei, dar femeia a sunat din nou câteva minute mai târziu, cerând să știe ce are de gând Iris să facă și să o avertizeze că Italia nu este o țară neutră și că ar putea să îi facă probleme soțului ei: „Nu se poate, este genul de lucru pe care cu greu l-ai face chiar și pentru un membru al propriei familii!"

Fiind supărată după această convorbire, Iris a scris:

> Încercând să îmi potolesc furia – care era și mai puternică, fiind amestecată cu un strop de neliniște – am reușit să mă eschivez și, după ce am închis telefonul, m-am așezat tremurând pe pat. Conversația trivială și urâtă pe care am avut-o se pare că a avut un impact disproporționat asupra mea: părea să simbolizeze toată lașitatea, egoismul și cruzimea arogantă din lume – lumea noastră.[266]

Din fericire, Iris Origo nu a lăsat ca această cunoștință să o influențeze. La sfârșitul anilor 1930, în ciuda „apropierii în forță a războiului", mergea în Marea Britanie cu regularitate. Scria că, prin intermediul prietenei ei apropiate, Lillian Bowes Lyon (1895-1949), verișoară cu regretata regină mamă, și a unor prieteni quakeri, a reușit să „acționeze împreună cu niște oameni care, chiar din acea perioadă erau implicați în salvarea unor evrei erudiți, atât bătrâni cât și copii, ajutându-i să fugă din Germania până nu era prea târziu".[267] Copiii au ajuns prin acțiunea

Kindertransport, iar mulți dintre ei nu și-au mai văzut vreodată părinții. Iris a sponsorizat șase copii evrei și a plătit ca ei să meargă la Școala Bunce Court din Kent, care era special dedicată copiilor evrei refugiați. În 1947, când unul dintre băieții din Berlin a terminat școala, la vârsta de 16 ani, și-a exprimat intenția de a deveni pictor, iar mai târziu a devenit elevul lui David Bomberg. Numele lui era Frank Helmet Auerbach.

Școala Bunce Court s-a dezvoltat din școala germană progresistă, cu internat, numită Herrlingen, care era situată în zona montană Jura Șvabă și care fusese creată de remarcabila evreică Anna Essinger. În 1933, aceasta a realizat că atât ea, cât și școala nu aveau niciun viitor sub conducerea lui Hitler și, la vârsta de 54 de ani, s-a mutat cu ajutorul quakerilor în Marea Britanie, luând și 70 de copii cu ea.[268] Ulterior a găzduit mulți copii ai căror părinți fuseseră exterminați în lagărele de concentrare. Walter Block scria despre Bounce Court:

> Școala mi-a oferit un fundament solid pentru munca mea și pentru viața de familie și sunt profund conștient și recunoscător că acțiunile unor persoane și organizații, inclusiv quakerii, au făcut posibilă supraviețuirea multor „Kinder"; pentru a avea o viață constructivă și a da ceva înapoi țării noastre gazdă.[269]

L-am întrebat pe Frank Auerbach cum a reușit o femeie creștină din Italia să salveze un băiețel evreu din Berlin. Mi-a povestit că acest lucru s-a întâmplat prin intermediul unchiului său, Jakob Auerbach, care era avocat. Partenerul lui Jakob, Altenberg, se pensionase în Italia și își trimisese deja copiii în Marea Britanie. În Italia a întâlnit-o pe Iris Origo și a auzit că aceasta voia să sponsorizeze șase copii evrei și să îi ajute să ajungă în

siguranță în Marea Britanie. I-a sugerat ca doi dintre ei să fie nepoata și nepotul lui, Ilse și Heinz, iar al treilea să fie Frank Auerbach, fiul partenerului său. Frank descrie cum cei trei copii, toți sub vârsta de 8 ani, au călătorit din Hamburg, însoțiți de bona familiei Altenberg, pe S.S. *George Washington*, în ziua de 7 aprilie 1939, și au ajuns la Southampton, de unde au mers direct la Bunce Court. Bona s-a întors în Germania.[270]

O biografie a lui Frank Auerbach a scos la iveală povestea sa. Charlotte, mama lui, a fost o artistă căsătorită cu Max Auerbach, avocat specializat în înregistrarea și obținerea de brevete. Frank s-a născut în 1931 și își amintește că a avut o copilărie umbrită de tensiune și îngrijorare, în parte din cauza situației economice – băncile din Germania și Austria se prăbușeau – dar și din cauza avântului Cămășilor Brune*. În timp ce Frank învăța să meargă, naziștii mărșăluiau pe străzile Berlinului, iar persecutarea evreilor începea:

> Oamenii precum părinții lui Auerbach, evrei germani liberali, educați, care făceau parte din clasele profesionale, femei și bărbați în ale căror „Stetl"-uri tradiționale familiale pogromul era o vagă amintire, cel mult, nu puteau să își închipuie Soluția Finală; aceasta clocea încă, precum oul unui dragon, în mințile lui Hitler și Himmler.[271]

Neliniștea părinților lui Frank s-a răsfrânt asupra lui și s-a transformat în ceea ce el numește o „protecție frenetică":

---

* Cunoscute și sub denumirea de Batalioanele de Asalt (Sturmabteilung, acronim SA), Cămășile Brune au fost o organizație paramiltară nazistă care a jucat un rol cheie în ascensiunea la putere a lui Afolf Hitler. Trupele SA asigurau ordinea la întâlnirile Partidului Național-Socialist și organizau atacuri asupra adversarilor politici (n.r.).

„Îmi amintesc costumele newyorkeze din catifea și lipsa de libertate. Nu aveam voie să alerg în parcul de lângă casă. Nu aveam, desigur, voie să ies singur din casă, iar mama mea începea să se îngrijoreze dacă tata întârzia jumătate de oră până să vină acasă."

În 1937, când Frank avea șase ani, și-au dat seama că acesta va fi într-un mare pericol dacă rămânea în Germania. „Dar tatăl lui nu a vrut să plece; cel mai probabil, la fel ca mulți alți evrei, a sperat că nazismul se va îmblânzi, că politica lui rasială se va atenua odată cu necesitățile economice și culturale și că adulții încă vor mai putea respira aerul care ar sufoca un băiețel."

Iris Origo a oferit o cale de scăpare prin transformarea grijii ei față de evrei în fapte concrete. Auerbach a avut un mare noroc că legăturile familiei lui s-au întins până la ea, pentru că ea nu a știut pe niciunul dintre cei șase copii a căror salvare a finanțat-o. [272] Nu am reușit să aflu nimic despre ceilalți trei copii, dar scrierile autobiografice ale lui Iris sunt în schimb pline de referințe legate de ce credea ea că se întâmpla cu evreii și cu alte persoane. Și fiica ei povestește despre umanitarismul mamei sale. Acesta este demonstrat de capacitatea ei de a percepe dificultățile întâmpinate de părinții ai căror copii au avut șansa să plece:

> Nu am putut uita niciodată imaginea pe care mi-a descris-o unul dintre muncitorii quakeri din Germania despre agonia simțită de părinții care erau obligați să facă o alegere atunci când li se spunea (fiindcă așa era necesar în unele cazuri) că doar un copil din fiecare familie putea pleca. Să îl trimită pe cel mai deștept sau pe cel mai vulnerabil? Pe cel mai potrivit sau pe cel mai puțin potrivit pentru a supraviețui? Pe care, dacă ar fi fost copiii voștri, l-ați fi ales?[273]

Citind aceste rânduri mi-am amintit de povestea lui Lore Cahn (născută Grünberger), care avea 14 ani când părinții ei au vrut să o trimită prin Kindertransport în Marea Britanie. Chiar în ultimul moment tatăl ei nu a putut să o vadă plecând – îi ținea mâinile prin deschizătura ferestrei și, în momentul în care trenul a început să se miște, a tras-o afară din tren pe fereastră. Avea să treacă mai târziu prin momente înfiorătoare, fiind trimisă alături de părinții ei în 1941 la Theresienstadt; a fost apoi separată de aceștia și trimisă la Auschwitz. Într-un final, a fost eliberată din lagărul de la Bergen-Belsen. Mama ei a fost ucisă, dar tatăl ei a supraviețuit.[274]

Alegerea părinților ei a fost cumplită, dar totodată a arătat un curaj imens, după cum scria Louise London:

> Ne aducem aminte fotografiile și filmele de actualități despre copiii evrei care ajungeau neînsoțiți prin intermediul Kindertransport [până în iulie 1939, ajunseseră 7 700 de copii, comparativ cu 1 850 admiși în Olanda, 800 în Franța, 700 în Belgia și 250 în Suedia]. Nu există însă asemenea fotografii cu părinții care au rămas în continuare în Europa nazistă... Evreii cărora nu li s-a permis intrarea în Marea Britanie nu fac parte din conștiința britanică, pentru că Marea Britanie nu i-a văzut niciodată.[275]

Iris a ajuns și ea să ofere adăpost multor copii italieni refugiați. La începutul anului 1943, primul grup de șapte copii, aparținând unor familii din Genova ale căror case fuseseră distruse, a ajuns în La Foce. Un alt grup de șase fete a sosit din Torino în februarie. Iris scria în jurnalul ei:

> Copii ca aceștia, din întreaga Europă, au trebuit să își părăsească familiile și casele și au ajuns – deși dezorientați, totuși încrezători – printre străini. Este ceva teribil de impresionant în acest exod – ceva îngrozitor de greșit într-o lume în care așa ceva este

nu numai posibil, ci şi necesar, încât este dificil să nu te simţi personal responsabil de asta. În prezent putem să încercăm să ne liniştim conştiinţa oferindu-le mâncare, adăpost şi afecţiune. Dar nu este suficient. Nimic nu are cum să fie suficient.[276]

Câtă dreptate avea şi cât de universală era dezrădăcinarea familiilor şi a copiilor dezorientaţi de război – chiar şi a acelora care au fost evacuaţi, dar au rămas în ţara lor; însă cu atât mai mult a celor trimişi în alte ţări prin intermediul Kinderstransport.

La Foce era un loc autonom, care se întreţinea singur, chiar şi cu cei 23 de copii. După căderea lui Mussolini, în 1943, şi armistiţiul încheiat de guvernul Badoglio cu Aliaţii, în luna septembrie a acelui an, nemţii încă mai ocupau o mare parte din Italia. Comunitatea a început să fie mult mai închegată, „pentru că vechile bariere de tradiţie şi de clasă fuseseră sparte şi eram uniţi de aceleaşi probleme, frici, aşteptări şi speranţe":

Împreună plănuiam cum să ascundem uleiul, şunca şi brânza, pentru ca nemţii să nu le găsească; împreună găseam adăpost pentru fugarii care băteau la uşa noastră – fie ei italieni, aliaţi sau evrei, soldaţi sau civili.[277]

În acelaşi an, pe 15 decembrie, Iris scria:

Au mai venit alţi doi fugari – un evreu în vârstă, din Siena, împreună cu fiul lui. Ambii îmbrăcaţi în cele mai nepotrivite haine de oraş şi pantofi subţiri, tremurând de frig şi groază. Tatăl, proprietarul unui magazin de antichităţi, scoate din buzunar, trăgându-mă deoparte, o mică figurină renascentistă sculptată în fildeş, pe care vrea să o dea la schimb pentru mâncare şi haine groase. Le-am oferit hrană şi îmbrăcăminte şi i-am sugerat să îşi păstreze figurina, poate va avea nevoie de ea pe viitor. Cei doi doresc să treacă prin liniile germane către Napoli – şi cu toate încercările noastre de a-i convinge (pentru că era clar că bătrânul,

care suferea de o boală de inimă va muri pe drum), singurul lor răspuns a fost: „Nu avem altă cale. Trebuie să mergem." După ceva odihnă și hrană, au început să urce dealul prin zăpadă, bătrânul gemând un pic în timp ce se sprijinea de umărul fiului său.[278]

În acel Crăciun, jurnalul ei spune că predica papei din Ajunul Nașterii Domnului a sunat mai degrabă plină de deznădejde decât de îndemnuri bune, dar a comentat că, în satul ei, simțea că exista „o legătură plină de înțelegere născută din probleme, neliniști și speranțe comune, pe care nu am mai simțit-o niciodată. Și în comportamentul oricărui om, de la fermieri până la trecători (fie ei soldați italieni sau prizonieri britanici, non-evrei sau evrei) existau o generozitate și ospitalitate spontane, neîntrerupte."[279]

Am aflat prima oară de Iris Origo dintr-un articol apărut în *The Times*, din 25 iulie 2002, care scria despre un festival de muzică pe care fiicele ei, Benedetta și Donata, îl organizau în La Foce pentru a sărbători un secol de la nașterea mamei lor. Am trimis un e-mail pe adresa lor și am primit foarte mult ajutor din partea Benedettei. La fel ca multe dintre rudele salvatorilor, știa foarte puține despre activitățile mamei ei din perioada războiului. Mi-a spus:

> Da, mama mea – și mulți alții ca ea din Italia acelor timpuri – a ajutat evreii care se ascundeau... De asemenea, am aflat abia după moartea ei că făcea parte dintr-un grup (din Londra, cred) care a finanțat fuga în Marea Brianie a unor copii evrei proveniți din familii germane. Printre acești copii a fost și Frank Auerbach, care avea să devină mai târziu un artist celebru.[280]

Ulterior, Benedetta mi-a scris că nu îmi poate spune prea multe, dar că:

În afară de asta, familia mea din Italia a oferit ajutor oricărei persoane care avea o nevoie sau o problemă în perioada războiului, indiferent dacă aceștia erau evrei sau nu... Și la fel au făcut mulți alți italieni – care, în general, nu erau antisemiți, contrar aparențelor fasciste.

Legat de motivație, sunt sigură că aceasta a fost una pur umanitară; și din sentimentul comun care a făcut-o nu numai pe mama mea, dar și pe mulți alții din această țară, să ajute, să ascundă, să hrănească și să salveze evrei pe perioada războiului. Sunt atât de multe povești individuale impresionante – povești care de obicei sunt legate de oameni foarte simpli.[281]

Două zile mai târziu, scria din nou într-un e-mail despre umanitarismul mamei sale:

Deși mama avea sentimente religioase destul de puternice – dar era în permanentă căutare a unei certitudini religioase – nu era neapărat practicantă. A fost crescută oarecum ca anglicană și s-a convertit la catolicism când avea șaizeci și ceva de ani – dar nu a fost niciodată pe deplin convinsă. În orice caz, motivația ei pentru a-i ajuta pe alții a fost una umanitară și bazată pe compasiune, mai mult decât orice altceva.[282]

Max Rubino, un expert în arte, a scris un articol în *La Stampa* pe 20 octombrie 1990 despre Frank Auerbach și a făcut un comentariu despre ajutorul pe care i l-a oferit Iris Origo. Era pentru prima dată când Benedetta afla despre impactul pe care mama ei l-a avut asupra vieții lui Frank Auerbach. Max Rubino concluziona că Iris nu i-a contactat niciodată pe cei din familia Auerbach pentru că nu era o fire sentimentală. Am simțit că această situație durase prea mult și, ținând legătura cu fiica cea mare, Benedetta pe o lungă perioadă de timp, i-am trimis o copie a scrisorii lui și lui i-am dat adresa ei.

O biografie a lui Iris Origo descrie preocuparea ei pentru copiii localnici refugiați, de care avea grijă în La Foce. Mamele lor veneau să îi viziteze și erau copleșite:

> Mâncarea primită de copii era bună și în dieta celor malnutriți era adăugat ulei de măsline. Fannina Fè are acum șaptezeci și ceva de ani. A fost un ajutor la școală – întreaga ei familie lucra pentru familia Origo – când au ajuns refugiații. Își amintește cum Iris venea în fiecare zi, gusta din mâncarea copiilor și le aducea jucării noi...
>
> Fannina își amintește: am întrebat-o odată de ce face aceste lucruri pentru noi. A răspuns: „dacă ai prea multe, nu o să vrei niciodată ce îți oferă viața."[283]

Lui Iris i s-a acordat ordinul DBE al Imperiului Britanic în 1977 și a murit în 1988. Fără compasiunea și generozitatea ei, băiețelul de opt ani din Berlin s-ar fi putut număra printre cei 1,5 milioane de copii evrei uciși de naziști. Lunga cariera de artist a lui Auerbach, care continuă și în prezent, chiar dacă acesta se apropie de 80 de ani, nu ar fi existat niciodată. Acest lucru nu are cum să nu ne trezească întrebarea: ce ar fi putut realiza cei 1,5 milioane de copii dacă nu ar fi fost exterminați pentru că nimeni nu a venit să îi salveze.

Vytautas Rinkevicius (1906-1988). Verișoara Irenei Viesaite, Margaret Kagan, s-a născut în Kovno, Lituania, pe 12 iulie 1924. A fost ascunsă câteva luni într-o fabrică de Vytautas Rinkevicius, un romano-catolic. Margaret s-a născut Margarita Stromaité; părinții ei erau Jurgis Stromas și Eugenia Stromiene.

Lituania a fost independentă până la invazia rușilor din 15 iunie 1940, care a fost urmată un an mai târziu de

invazia germană, în 22 iunie 1941. A urmat o înteţire a atacurilor antisemite din partea lituanienilor înşişi, care îi considerau pe evrei responsabili de anul de ocupaţie sovietică. Pe 27 iunie au strâns 50 de bărbaţi evrei şi i-au bătut până la moarte în garajul Lietukis de pe Vytautas Prospect. Tatăl lui Margaret a fost unul dintre acei oameni. Câteva zile mai târziu, partizanii lituanieni le-au spart casa şi le-au luat obiectele de valoare. În august, evreilor din Kovno li s-a ordonat să meargă în ghetoul care fusese creat în suburbii. În acelaşi timp, alţi evrei erau strânşi şi ucişi. Margaret, mama şi fratele ei, Alik (născut în 1931) au scăpat, dar mii de evrei au fost ucişi, inclusiv mătuşa şi vărul ei.[284] Până în august 1941, toţi evreii din Kovno fuseseră mutaţi în ghetoul creat în vechiul cartier evreiesc din Vilijampole.[285]

În octombrie 1943, Margaret încă se afla în ghetou cu mama, bunica şi fratele ei, Alik, de 11 ani, când condiţiile s-au înrăutăţit. Prietena ei, Chana Bravo, s-a oferit să îi găsească lui Alik un loc unde să se ascundă, ca să poată fi scos şi trimis la o familie care nu era evreică. Acesta a fost luat de un cuplu, Antas şi Marija Macenavicius, care l-au avut în grijă până la finalul războiului. În acest timp, Margaret s-a împrietenit cu Joseph Kagan, care presta muncă silnică într-o turnătorie. Şeful turnătoriei era Johannes Bruess, cu care Joseph se cunoştea de dinainte. Johannes a fost de acord ca Joseph să construiască o ascunzătoare în podul fabricii. Vytautas Garkauskas, care era contabil, şi-a dat acordul, dar „sufletul şi inima proiectului, fără de care nu am fi putut porni, a fost modestul maistru Vytautas Rinkevicius".[286]

Margaret a fost foarte sceptică atunci când Joseph a întrebat-o prima oară dacă vrea să vină alături de el și mama lui în ascunzătoare. A fost de acord să vină să vadă locul și a obținut o zi de muncă la fabrică, unde l-a întâlnit pe Vytautas:

> Omul de care ne apropiam era înalt și uscățiv, purta salopetă albastră și o bască și arăta vigilent, dar în același timp liniștit și relaxat. Purta ochelari cu rame mari, iar lentilele lui groase păreau să îl țină departe de lumea noastră urâtă. Din spatele acelor lentile ochii lui emanau calm, speranță și încredere. Când m-am întors înapoi la mama în ghetou în acea seară, mi-a fost greu să-i explic de ce acest om a avut un impact așa mare asupra mea; dar am reușit totuși să exprim deplina încredere în integritatea și intențiile bune ale lui Vytautas.[287]

Margaret și Joseph s-au căsătorit până să plece, în ghetou. Margaret mi-a povestit că nunta lor a fost doar o ceremonie civilă condusă de Avraham Tory (1909-2002), un tânăr avocat care era secretarul trimis de Consiliul Evreiesc din Kovno, înființat de naziști. Avraham a devenit cunoscut mai târziu datorită jurnalelor sale meticuloase care acoperă perioada dintre 1941-1944, publicate cu titlul *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*. A fost unul dintre puținii oameni care au ținut jurnale și au supraviețuit pentru a le publica după război.[288] Se pare că acest Consiliu Evreiesc era autorizat să organizeze doar ceremonii civile, pentru că cele religioase fuseseră interzise.[289]

În cele din urmă, în noiembrie 1943, cei trei au mers în ascunzătoare, unde au rămas ascunși timp de 300 de zile. Între timp, fratele ei, Alik, găsise pe cineva care putea să o ascundă pe mama lor, dar devenise din ce în ce mai greu să poți fugi din ghetou. În iulie 1944, aceasta a fost deportată

în lagărul de concentrare Stutthof, unde a şi murit, în noiembrie.[290]

Cei trei au continuat să se ascundă în fabrică şi, în fiecare zi, Vytautas venea să le aducă mâncare şi să le spună când pot să se mişte. Se ocupa de asemenea de deşeurile acestora. Trebuiau să stea în linişte în timpul zilei, când se lucra în fabrică şi, în consecinţă, erau activi doar între şase seara şi şase dimineaţa. Margaret povesteşte cât de greu era să facă rost de apă şi cum trebuia să o toarne printr-un prosop în găleată, ca să nu facă zgomot.[291]

Vytautas a fost un sprijin de nădejde pe toată perioada în care cei trei au trăit în acele condiţii dificile:

> Cum a reuşit să rămână atât de calm (nezdruncinat) şi să ne susţină în aceste nouă luni va rămâne un mister pentru mine. Noi, evreii, ne aflam sub sentinţa morţii şi în această situaţie „fără alternativă – ein breira*" trebuia să acceptăm, fără voia noastră, să ne supunem unor riscuri şi privaţiuni pentru a ne salva propria piele. Şi iată că exista Vytautas, care nu îşi risca doar propria viaţă, ci şi pe cea a familiei lui în mod voluntar (din propria lui voinţă), fără să aibă vreun îndemn financiar sau să spere la vreo recompensă, doar pentru a ne salva.[292]

Una dintre probleme a fost soţia lui, Elia, pe care a încercat să o protejeze, ascunzându-i ceea ce făcea:

> Se pare că aceasta a observat că Vytautas era preocupat şi absent mai mult decât de obicei; în plus, din stocul de alimente din cămară începuseră să dispară lucruri. Toate acestea au făcut-o să suspecteze că Vytautas se încurcase cu altă femeie. Doar când aceasta l-a confruntat în legătură cu suspiciunea ei, Vytautas i-a mărturisit că de fapt ne ascundea pe noi.[293]

---

* În ebraică: „nu avem de ales" (n.tr.).

După ce a aflat adevărul, aceasta l-a susținut, dar în același timp era îngrijorată – pe bună dreptate – de faptul că ei, ca părinți, riscau viața propriului lor fiu. Margaret povestește că Elia era o femeie foarte generoasă și bună la suflet. Cu toate acestea, din precauție, bietul Vytautas nu putea să împărtășească îngrijorările pe care le avea cu privire la ascunzătoare nici cu soția lui, nici cu soții Kagan.[294] De exemplu, într-o zi a fost arestat contabilul, domnul Garkauskas, iar soții Kagan și Vytautas nu au știut dacă acest lucru avea legătură cu ascunzătoarea lor sau nu. Din fericire, a doua zi, „Vytautas a venit extrem de agitat să ne spună că domnul Garkauskas a reușit să strecoare o scrisoare afară din închisoare și să ne spună că arestarea lui nu a avut legătură cu noi". Dar bucuria lor a fost de scurtă durată când au aflat pentru ce fusese arestat de fapt:

> Din păcate, a fost denunțat de vecini pentru adăpostirea unui copil evreu și, inevitabil, tragicele consecințe au tulburat bucuria noastră de a nu fi ajuns la capătul drumului. Întâmplarea a făcut ca G. să scape de execuție, copilul nu. A fost greu să împăcăm cele două sentimente: de oroare și ușurare deopotrivă.[295]

Vytautas a continuat să aibă grijă de ei și chiar le-a aranjat o mică „vacanță" alături de niște prieteni lituanieni pentru mama lui Joseph atunci când atmosfera din spațiul închis a devenit prea apăsătoare pentru ea.[296] Pentru că înfrângerea germanilor devenea din ce în ce mai evidentă în vara anului 1944, au început să se teamă că naziștii care se retrăgeau vor începe să arunce în aer fabricile. Vytautas a aranjat ca familia care avea grijă de Alik să îi primească și pe Joseph și mama acestuia, iar Margaret să vină câteva zile mai târziu. Aceasta a trebuit să mai stea câteva zile în pod din cauza aspectului ei evreiesc. Vilijampole a fost eliberat

de ruși pe 31 iulie 1944. Înainte de a pleca, germanii au dat foc ghetoului, iar locuitorii acestuia au avut parte de un sfârșit tragic. Într-un final, Vytautas i-a luat pe cei trei acasă la el, care li se părea un palat după toate lipsurile pe care le îndură seră. După ce au găsit un apartament de închiriat, au încercat să se împace cu ororile prin care trecuseră Europa și evreii ei.

În ianuarie 1945 au încercat să afle ce se întâmplase cu tatăl lui Joseph, care era plecat în Marea Britanie dinainte de război. Anii Războiului Rece care au urmat i-a împiedicat să mai țină legătura cu Vytautas dar, în 1964, Margaret l-a revăzut și își amintește că „nu am mai avut niciunul cuvinte în acest moment de nedescris, dar emoțiile noastre s-au înlănțuit într-o îmbrățișare lungă și tăcută." În 1972, Margaret și Joseph s-au reîntâlnit în Moscova cu Vytautas, fiica acestuia, Vitaliza, și cuplul care l-a ascuns pe Alik. Toți acești salvatori au murit înainte ca Lituania să își recapete independența: Marija și Antanas în 1979, respectiv 1980, iar Elia Rinkevicius în 1981. Vytautas a murit în 1988. Ambele cupluri au primit distincția de „Drept între Popoare" în 1976.[297]

În 1989, Vitalija a reușit să viziteze Londra împreună cu soțul ei și, în Casa Lorzilor – în prezența dr. Kahle, capelan al catedralei din Westminster, familiei și prietenilor – rabinul șef, dr. Jakobovits, a ținut un discurs emoționant și i-a înmânat Vitalijei medalia de „Drept între Popoare".

Cuvintele Vitalijei au fost puține, dar memorabile. Desigur că a fost bucuroasă și recunoscătoare că părinții ei au primit o asemenea onoare și a mulțumit tuturor; dar mai mult decât atât, a vrut să sublinieze că era sigură că tatăl său ar fi spus cu această ocazie: „Nu sunt un erou,

nu am făcut nimic ieşit din comun; nimic mai mult decât ar fi făcut orice alt om."[298]

La moartea soţului lui Margaret, în ianuarie 1995, Tam Dalyell a scris un necrolog în care făcea referire şi la Vytautas. Scria cum Kagan i-a povestit că „într-o zi l-a văzut pe Rinkevicius cum s-a enervat când a văzut un băiat care era bătut şi şi-a dat seama pe loc că poate avea încredere în el, spunându-i despre planul de a-şi ascunde familia logodnicei în spatele unui perete din fabrică". Dalyell le-a amintit de asemenea cititorilor că pedeapsa pentru ajutorarea evreilor era execuţia pe loc a celui „vinovat" şi a familiei acestuia.[299]

Când am întrebat-o pe Margaret care a fost motivaţia lui, mi-a scris: „pur şi simplu decenţă umană – nu am altă explicaţie".[300]

Jaap van Proosdij (1921-) avea doar 21 de ani când, în 1942, a facilitat salvarea a aproximativ 250 de evrei olandezi. Grupul lui din Rezistenţă a avut atât de mult succes, încât aproape au făcut ca certificatele de botez originale să devină inutile:

> Deţinerea unui certificat de botez oferea de cele mai multe ori protecţie în timpul unei razii, iar unele biserici creştine au fost de acord să ofere aceste documente. Mai târziu, am tipărit antete de biserici fictive. Pentru că nemţii erau foarte convinşi de ştampile, am inventat una foarte frumoasă, aparţinând unui „Consiliu Ecumenic al Bisericilor Olandeze" imaginar, care avea o cruce şi câteva cuvinte în latină. Toate certificatele noastre erau ştampilate astfel.[301]

Totul a fost bine până când „într-o zi, Consiliul Evreiesc a telefonat şi a spus că deţineau certificate originale de la

biserică, dar că acestea au fost refuzate de către SS, pentru că nu aveau această ștampilă pe ele".[302] Din acel moment, au trebuit să pună ștampila lor falsă pe toate documentele originale, pentru a se asigura că sunt acceptate de SS. Din păcate, Jaap mi-a spus că ștampila s-a pierdut acum câțiva ani și că nu mai poate fi reprodusă aici.[303]

Jaap s-a născut în 1921, fiind al doilea dintr-o familie cu cinci copii a unui avocat independent din Amsterdam. Și el, la rândul lui, a devenit mai târziu avocat. Acesta povestește că mama lui avea o personalitate foarte puternică, dar că tatăl lui a fost totuși principala influență. „Își iubea profesia, avea un spirit foarte independent și îi păsa de clienți mai mult decât de bani."[304] În tinerețe, nu știa nimic despre evrei, pentru că mersese atât la o școală, cât și la o universitate protestantă. Firma la care s-a angajat în 1942 se numea Van Krimpen & Kotting. Comunitatea evreilor sefarzi s-a adresat acestei firme pentru a obține o oarecare protecție pentru membrii ei în fața persecuțiilor. Evreii olandezi erau deportați cu regularitate din Amsterdam și, dacă la început firma lucra legal, Jaap și colegii lui și-au dat seama în cele din urmă că singura metodă eficientă de a salva evreii de naziști era să demonstreze că nu sunt evrei, așa că au început să acționeze ilegal.

Germanii invadaseră Olanda pe 10 mai 1940. După un bombardament aerian violent, țara a capitulat pe 14 mai 1940, iar regina Wilhelmina și guvernul s-au refugiat în Londra. Pe 18 mai 1940 a fost numit un administrator civil german, austriacul Artur Seyss-Inquart, fapt care a dus la sfârșitul independenței Olandei.[305] La acel moment, în Olanda se aflau 140 000 de evrei, dintre care 30 000 erau

refugiați din Germania și Austria, iar majoritatea – 80 000 – trăiau în Amsterdam. Șaptezeci și cinci la sută din aceștia au fost uciși de naziști, iar unealta principală a fost *Joodsche Raad* (Consiliul Evreiesc), creat sub violență, pe 12 februarie 1941, aparent pentru a preveni ostilitățile dintre evreii și naziștii olandezi. Pe 9 mai 1942, purtarea stelei galbene a devenit obligatorie.[306]

Jaap povestește că Olanda avea documente foarte detaliate referitoare la populație: „Avea un registru al populației realizat cu meticulozitate, care urmărea originea cetățenilor până la perioada lui Napoleon", ca atare au înțeles că singura șansă în fața autorităților germane era aceea de a demonstra că acei oameni nu erau evrei. În unul dintre cazuri, Jaap a reușit să îi convingă că un om care era liderul sinagogii nu era nici pe departe evreu.[307]

Munca lor se baza pe faptul că:

> Dacă nu erai căsătorit și puteai dovedi că ai doi bunici care nu fuseseră evrei, atunci nu erai considerat evreu. Dar și în cazul în care un evreu era căsătorit cu cineva care nu era evreu, trebuia să demonstreze că avusese doi bunici de altă origine. Dacă un evreu era căsătorit cu un alt evreu, era necesar ca trei dintre bunici să nu fi fost evrei. Toate cazurile cu care Kotting și cu mine ne-am confruntat erau ilegitime și am fost nevoiți să fabricăm documente și să falsificăm hârtii.[308]

Jaap a fost rugat să îl ajute de dr. Hans Georg Calmeyer, administratorul civil în timpul ocupației Olandei care se ocupa cu clasificarea rasială. Calmeyer era cel care avea ultimul cuvânt și decidea dacă o persoană era evreică sau nu. În funcție de decizia lui, oamenii erau trimiși în lagărul de tranzit Westerbork și apoi în lagărele de muncă sau cele de exterminare.

Înainte de a fi implicat, Jaap a făcut câteva vizite la Haga, pentru a se întâlni cu oficialii care se ocupau de această documentație vitală:

> Am călătorit zilnic la Haga timp de trei săptămâni și am făcut copii după ștampilele și scrisul de mână al oficialilor, am studiat procedurile interne și m-am împrietenit cu personalul. Partenerul meu, domnul Kotting, a convins-o pe secretara olandeză din biroul lui Calmeyer să accepte o plată lunară egală cu salariul ei. Din acel moment am avut acces la toate celelalte documente ale lui Calmayer. Toată această informație era foarte valoroasă pentru ce aveam să facem mai târziu, cu alte aplicații.[309]

Jaap părea un om credibil deoarece era tânăr, blond și cu un aer inocent. Calmeyer l-a acceptat pe Jaap inițial pentru că acesta a pregătit o listă cu oamenii care nu merită să fie salvați. Acest lucru l-a impresionat pe Calmeyer, care credea că munca lui Jaap era una „«onestă și loială» și, de atunci și până la finalul războiului, a crezut că sunt un om profesionist, cinstit și de încredere. (Nu avea de unde să știe că listele pe care i le dădeam erau cu oameni care nu mai trăiau demult.)"[310] După război, Calmeyer a refuzat să accepte faptul că Jaap l-a mințit: „Dar van Proosdij a fost mereu corect și nu a luat parte la acele minciuni", susținea el.[311]

În 1942, SS a început să îl preseze pe Calmeyer să accelereze procesul de clasificare și să umple săptămânal un tren cu 1 000 de oameni deportați. Acest ordin a fost executat implacabil, reducând populația de evrei a Olandei de la 140 000 la 40 000 până în septembrie 1944, când ofensiva aliaților de la Arnhem a distrus liniile de tren. Jaap van Proosdij își amintește unul dintre momentele înfiorătoare când, fiind disperați să îndeplinească cota

săptămânală din ziua de marți, SS a adunat toți bărbații, femeile și copiii – fie ei pacienți, personal medical sau vizitatori – din spitalul de psihiatrie evreiesc din Apeldoorn, și i-a înghesuit pe toți 1500 în trenul morții.[312]

Privind retrospectiv, Jaap recunoaște că au folosit un falsificator excelent și au reușit să „falsifice certificate de căsătorie, să introducă certificate de naștere false în registrele bisericilor și să falsifice certificate de botez și acte care atestau adopții secrete și demonstrau că acea persoană nu se născuse evreu".[313] Toate aceste acțiuni îi expuneau la un imens risc personal; dacă el și echipa lui ar fi fost descoperiți în orice moment, ar fi fost executați. O fată pe care a salvat-o de lagărul de la Westerbork a devenit medic pediatru și l-a vizitat în Africa de Sud în anii 1960. Jaap povestește că a fost o întâlnire foarte emoționantă și că au discutat până noaptea târziu despre ce s-a întâmplat. Pentru prima dată, susține el, s-a simțit în siguranță să vorbească despre ce făcuse.[314]

Chiar înainte de sfârșitul războiului, Jaap se gândea la un plan prin care evreii să își recupereze proprietățile. A înființat un comitet care a elaborat o schiță de legislație și care s-a ocupat ulterior de multe cazuri: „Ne-am ocupat de multe dintre acele cazuri – ar fi trebuit să vedeți cât de iritați erau avocații profesioniști de mine, acest tânăr obraznic și lipsit de experiență care se specializase în acele legi."[315] Se consacrase cazurilor de restituire, de care s-a ocupat până în 1951, când a emigrat. În Africa de Sud a trebuit să se recalifice, după care și-a deschis ceea ce el descrie ca fiind „un cabinet fără pretenții".[316]

După finalul războiului, Jaap s-a căsătorit în 1947 cu sora celui mai bun prieten al lui, În 1951 au emigrat în

Africa de Sud, o țară care la acel moment devenise un stat paria din cauza politicii sale rasiale. Acesta scria:

> Nimic nu se compară cu răul făcut de naziștii care organizaseră exterminarea pe bază științifică a milioane de evrei. În Africa de Sud a fost opresiune, nu anihilare. Dar similitudinile înfricoșătoare dintre cele două au fost intoleranța totală și lipsa de respect pentru o altă rasă – fapt care este inacceptabil în orice caz.[317]

Jaap recunoaște influența părinților lui: „Am fost crescuți conform unor standarde morale foarte înalte și cred că acestea, împreună cu religia, contribuie la un comportament integru." Și adaugă: „De ce majoritatea oamenilor nu au ajutat evreii? Ar trebui să îi întrebați pe ei. Poate nu se aflau în poziția care le permitea să facă asta sau erau prea speriați. Este posibil, desigur, nici să nu le fi păsat de alți oameni."[318]

Jaap este foarte modest în legătură cu realizările sale și nu vrea să fie numit erou: „Urăsc cuvântul «erou». Acesta este un exemplu de degradare a valorilor umane care face din comportamentul normal și decent un act de eroism!"[319]

> De ce am făcut aceasta? Pentru că era singurul lucru normal de făcut. Nu poți să fii pasiv când oamenii sunt în pericol de moarte, chiar dacă nu îi cunoști. În munca noastră ajunsesem să cunoaștem din ce în ce mai mulți evrei și cu mulți ne-am împrietenit. Într-adevăr, a devenit mult mai riscant. Dacă ofensiva de la Arnheim din septembrie 1944 (când colaboratorii germani au fugit) ar fi avut loc două săptămâni mai târziu, am fi fost prinși, din ce am aflat din ziarele de după război. Dar am fost salvați, asta e tot ce pot spune.[320]

După o viață lungă și fructuoasă, Jaap povestește despre implicarea lui în salvarea evreilor olandezi ca despre perioada „când m-am simțit cel mai util":[321]

> A fost important pentru mine să simt că am fost undeva util... că nu am trăit doar pentru propria plăcere. Nimic din ce am mai făcut nu a fost la fel de important. Un prieten de-al meu mi-a spus că perioada războiului a fost cea în care a trăit cu adevărat. Pentru mine a fost cea în care am trăit cel mai intens.[322]

Compasiunea lui Jaap se pare că era direcționată către indivizi, nu cauze:

> Nu știu dacă sunt un umanitarist. Trebuie să mărturisesc că nu mă agit pentru o inundație în India sau un cutremur în Iran, chiar dacă aceste evenimente sunt tragice. Dar voi ajuta întotdeauna un om sau o familie, așa cum amândoi părinții mei făceau. Tatăl meu, care a fost avocat ca și mine, a avut în general o mai mare influență asupra mea.
>
> Iar în ce privește Africa de Sud, nu am fost niciodată implicat în politică, cum nu am fost nici în Olanda. Cu toate acestea se poate să fi influențat câțiva oameni. Au trecut șaizeci de ani, dar câteodată mă gândesc la ce s-a întâmplat în trenurile acelea care transportau oameni către lagărele de exterminare. Tot ce pot să fac este să încerc să uit.[323]

Este foarte modest atunci când este întrebat despre faptele sale: „De ce am făcut-o? Cum aș fi putut să nu o fac? Dacă te-aș vedea înecându-te, te-aș scoate din apă. Orice persoană cumsecade, care are o idee despre cum să ajute, ar ajuta. Dacă nu ajuți, nu ești o persoană cumsecade."[324]

Pe 29 mai 2003, Jaap a primit de la Yad Vashem în Sala Comemorării meritul de „Drept între Popoare". Călătorise împreună cu 50 de evrei sud-africani într-o misiune de solidaritate și a plantat 50 de copaci în Pădurea Memorială

Sud-Africană „Golani Junction". „Aparent, domnul van Proosdij a fost copleşit de emoţie la această ceremonie, care pentru el a reprezentat încarnarea unui popor opresat într-o naţiune suverană."[325]

John/Jaap Schoen (1923-2007). Familia lui John Schoen oferă un exemplu similar de umanitarism, educându-şi copiii să fie buni şi să ajute pe toată lumea. John a crescut în Geldermalsen, care se află la o oră de mers cu trenul de Amsterdam. Tatăl lui era controlor la căile ferate, aşa că locuiau în vecinătatea gării:

> Tatăl meu ajuta mereu alţi oameni, în fiecare noapte primeam la noi acasă oameni care voiau un loc de muncă, iar tatăl meu le-a dat multora dintre ei de muncă la căile ferate. În timpul războiului veneau foarte mulţi oameni din oraşe, care cereau mâncare, iar mama mea le dădea mereu de mâncare acestor oameni.[326]

John s-a născut pe 26 iulie 1923. Povesteşte că părinţii săi erau foarte iubitori şi generoşi, dar nu religioşi. Povesteşte de asemenea că a avut o viaţă de familie fericită. John avea 21 de ani când, în iulie 1944, părinţii lui au fost abordaţi de o fată tânără şi frumoasă, care lucra pentru organizaţia clandestină olandeză. Avea 20 de ani şi John recunoaşte că i-a plăcut şi că a însoţit-o mai târziu până la gară.[327] Venise din Amsterdam ca să îi roage pe părinţii lui John să aibă grijă de o fetiţă evreică în vârstă de aproximativ 5 ani. La acea vreme, fratele mai mic al lui John, Joost, cunoscut drept Joop, avea 10 ani, iar sora lui, Trijntje, căreia i se spunea Tiny, avea 15 ani. Cu toţii ştiau că Suze era evreică şi că era foarte riscant să o ţină la ei. Fetiţa arăta mai degrabă indoneziană decât evreică. Dacă naziştii ar fi aflat

despre Suze, întreaga familie risca să fie trimisă în lagăr, cu toate acestea au fost de acord să o primească.[328]

John mi-a spus că atunci când familia lui Suze a fost ridicată de naziști, cel mai probabil ea se afla la vreun vecin, de aceea a și scăpat. Întreaga ei familie a fost trimisă la Auschwitz și gazată. Pentru John este de înțeles de ce era foarte agitată atunci când a ajuns la ei și plângea foarte mult: „La început, Suze se trezea în timpul nopții și striga după mama și tatăl ei, de asemenea uda patul, dar fiind atât de mică a început să o accepte pe mama mea ca fiind mama ei. A iubit-o pe mama foarte mult, la fel și mama pe ea."[329]

Potrivit lui John, părinții lui s-au alăturat organizației clandestine pentru că erau împotriva invaziei germane în Olanda și persecuției evreilor de către naziști. Au fost implicați în adăpostirea aviatorilor Aliaților, folosindu-se de un radio ascuns și de presa scrisă pentru a transmite informații vitale.

În septembrie 1944, o parte din Olanda fusese cucerită de trupele britanice și canadiene care au lansat Operațiunea Market Garden, prin care se intenționa recuperarea restului țării. Operațiunea a eșuat – povestea poate fi urmărită în filmul *Un pod prea îndepărtat**. Ca urmare, s-a convocat o grevă generală la căile ferate, menită să întrerupă transporturile germane, fiind susținută de 90 la sută dintre muncitori. Toți participanții la grevă riscau să fie arestați și uciși. În consecință, fiindcă tatăl lui John încă lucra la căile ferate, au trebuit să își părăsească locuința și să se ascundă în Asperen, un orășel de lângă Geldermalsen. În ascunzătoare se afla și tipografia Rezistenței.[330]

* „A Bridge Too Far", film americano-britanic din 1977, regizat de Richard Attenborough (n.r.).

Trebuie menționat faptul că greva a avut repercusiuni groaznice: germanii au trebuit să își aducă proprii oameni care să lucreze la calea ferată pentru ca trenurile lor să funcționeze și, în consecință, au decis ca din octombrie 1944 să interzică importurile de alimente în Olanda. Rațiile de hrană au fost reduse de la 1400 de calorii pe zi (august 1944) la 1000 de calorii (decembrie), iar până în aprilie au scăzut la 500. Iarna aceea este cunoscută drept „Iarna Foametei", când oamenii erau așa de disperați, încât ajunseseră să mănânce bulbi de lalele.[331] Ria Sanders, care s-a născut în 1926 și a trăit în Haga, mi-a trimis amintirile ei din acea perioadă. Mi-a spus că oamenii mâncau sfeclă de zahăr, care era în mod normal considerată mâncare pentru vite, bulbi de lalele, care erau tăiați și prăjiți ca ceapa; dar de multe ori era tăiat curentul și nu mai puteau găti nimic, chiar dacă aveau mâncare. Povestește că toți iepurii, pisicile și câinii dispăruseră în acea perioadă.[332]

În timp ce familia Schoens locuia la tipografie, au fost trădați de un nazist infiltrat, pe care-l considerau membru în mișcarea de Rezistență și care le-a cerut să îi tipărească ceva. La scurt timp, casa a fost percheziționată de trei oameni înarmați care căutau un băiat de 20 de ani. Tatăl lui a spus că nu se afla niciun băiat de acea vârstă acolo. Jaap, numai cu pijamaua pe el, se ascundea în unul dintre cele două poduri, tremurând de frig și de frică. Se pare că, „Gestapo nu a sesizat că fetița noastră, singura brunetă dintr-o familie blondă, era evreică". Au întrebat-o pe Suze ce se afla în pivniță, iar ea a răspuns că nu erau decât șoareci. Jaap povestește:

> Mama mea, Anna Johanna, a început să râdă, fapt ce i-a deranjat pe cei de la Gestapo, care i-au ordonat să ridice mâinile sau o

vor împuşca. Mama le-a spus că doamnele nu fac aşa ceva şi i-a refuzat. Eram foarte înfricoşaţi, dar aceştia nu au împuşcat-o. Au plecat şi, pentru încă o zi, am fost în siguranţă.[333]

Se pare că au controlat celălalt pod, aşa că Jaap nu a fost descoperit. Potrivit lui Jaap, băiatul pe care îl căutau a fost prins până la urmă, condamnat de un tribunal cu doi judecători şi, după ce şi-a săpat singur mormântul, a fost împuşcat. [334]

Metodele de control naziste erau de o absurditate absolută şi cel mai bun exemplu este faptul că olandezilor le-a fost interzis că mai crească flori portocalii în grădină, pentru că erau interpretate ca un semn de loialitate faţă de regină, reprezentanta Casei de Orania*. Se pare că tatăl lui John a scos toate gălbenelele şi le-a păstrat într-o grămadă de îngrăşământ, pentru ca mama lui John să le poată salva şi replanta. Afirmă de asemenea că mama lui „a dat dovadă de mult curaj pe perioada ocupaţiei."[335]

John îşi aminteşte un detaliu important, acela că toţi prietenii părinţilor ascundeau fete evreice. Este semnificativ faptul că, în întreaga Europă, au fost salvate mult mai multe fete evreice decât băieţi doar pentru că băieţii evrei circumcişi erau mai uşor de identificat şi, prin urmare, prezentau un mai mare risc.[336] John Schoen a ţinut să îmi precizeze că nu existau băieţi evrei ascunşi în satul lui.[337]

John susţine că părinţii lui nu aveau prieteni evrei pentru că nu locuiau într-o zonă cu evrei. Cu toate acestea, recunoaşte că majoritatea olandezilor „aveau un mare respect pentru evrei. După ce germanii au venit în Olanda,

* Casa de Orania este titlul familiei nobiliare din care provine familia regală a Olandei. Numele în olandeză este *Oranje-Nassau*, de aici şi asocierea cu portocaliul (n.r.).

am văzut evreii purtând steaua evreiască, dar pe măsură ce trecea timpul, erau din ce în ce mai puțini. Știam că erau trimiși la camerele de gazare."[338] Era conștient de dispariția evreilor pentru că vedea transporturile în care plecau:

> Unul dintre trenurile ticsite cu evrei care îi ducea la un lagăr de concentrare a oprit în gara din satul nostru și nu o să le uit niciodată fețele pline de disperare.
>
> A avut loc o reacție imediată – toți cei care priveau de pe peron s-au grăbit să cumpere mâncarea de la cărucioarele cu gustări și să le-o dea bieților oameni prin geamurile trenului.[339]

Suze s-a atașat foarte mult de familia Schoen și a ținut legătura cu ei și după ce s-a mutat în America. În 1953, Suze s-a întors pentru a asista la nunta lui Tiny,[340] apoi a vizitat-o în fiecare an în Olanda pe Anna Schoen, până la moartea acesteia. Suze s-a căsătorit cu un polițist evreu, Arnold Brown, în 1956.

John a vizitat-o pe Suze în Florida la mijlocul anilor 1990: „A fost minunat să o revăd și să știu că a avut o viață lungă și fericită." A avut două fete, Arleen Rose (născută în 1959) și Diane Kitty (născută în 1963), dar a murit de cancer la plămâni în mai 1999, la doar 60 de ani, după o suferință de cinci ani. Arnold încă mai ține legătura cu John Schoen:

> Am întâlnit-o pe Suze în Conneticut, în 1953, și ne-am căsătorit trei ani mai târziu. Obișnuiam să vorbim mult despre război și mi-a povestit de familia ei care a fost luată în lagăr și cum ea a scăpat și a fost îngrijită de Jaap și familia lui.
>
> Chiar dacă soția mea nu mai este, încă mai vorbesc cu Jaap la telefon din când în când. Există o legătură între noi care nu poate fi ștearsă, indiferent cât timp va trece. Fără familia Schoen, nu aș fi întâlnit-o niciodată pe soția mea, nu m-as fi îndrăgostit de ea și

nu aș fi avut această viață minunată, pe care am fost privilegiat să o împart cu ea.[341]

Vorbind cu Arnold Brown, acesta mi-a spus că Suze a fost mutată din loc în loc de către membrii organizației clandestine și, chiar dacă timpul petrecut cu familia Schoen a fost unul fericit, întreaga experiență a traumatizat-o. Nu le-a vorbit niciodată fiicelor ei despre acea perioadă.[342]

John s-a alăturat armatei olandeze în iunie 1945 și o parte din antrenament s-a desfășurat la cazarma Wolverhampton, în 1946. La un bal local a întâlnit-o pe Pamela Cox, cu care s-a căsătorit în februarie 1947. În mai 1947 a fost trimis să lupte în Indonezia până în 1950, când s-a întors în Marea Britanie la soția lui și s-a angajat la o cooperativă locală. Au împreună trei copii: Christopher (1952), Peter (1955) și Gerard (1959). În 1966, familia s-a mutat în Cardiff și John a devenit administratorul departamentului de alimente al magazinului universal David Morgan; a lucrat acolo până în 1984, când s-a pensionat.[343]

Din păcate, John Schoen, corespondentul meu inițial prin intermediul CCJ, a murit în 2007, la vârsta de 83 de ani.[344] Fiul său, Peter, mi-a oferit informații suplimentare despre istoria familiei, iar vărul lui Peter, Ed van Rijswijk, fiul lui Tiny, mi-a furnizat niște informații deosebit de importante legate de povestea lui Suze și de activitatea pentru Rezistența olandeză. A refăcut istoricul familiei până în jurul anului 1700. Arleen l-a vizitat pe Ed în martie 2009, iar acesta i-a spus despre cercetarea pe care a făcut-o legată de familia din partea mamei: părinții lui Suze au fost Samuel der Bijl (născut pe 23 octombrie 1908) și Alida Hamerslag (9 ianuarie 1911) și au avut trei copii, Bernard (16 noiembrie 1931), Kitty (3 februarie 1933) și Suze

(14 ianuarie 1939). Toți cinci s-au născut în Amsterdam. Familia a fost arestată din casa lor de pe Ruyshstraat 98 II, pe 20 iunie 1943. Aproape 5 500 de oameni au fost arestați în ziua aceea în oraș, ca rezultat al unei razii de amploare (o arestare în masă a evreilor – similară cu Aktion).[345] Ed explică:

> În cazul zilei de 20 iunie 1943, o întreagă porțiune din Amsterdam a fost închisă, nimeni nu putea să intre sau să iasă și toți oamenii care locuiau acolo a u fost ridicați. Și-au părăsit casele cu strictul necesar și și-au încuiat casele. Cheile au fost predate germanilor. Mai târziu, toată mobila a fost luată din aceste case și dusă în Germania. Oamenii au trebuit să se strângă în piețele din apropiere și de acolo au fost luați cu camioane sau tramvaie spre cele mai apropiate gări. Oamenii care au fost [acolo] în acea zi – mai mult de 5 500 de persoane – au fost duși direct în lagărul Westerbork.[346]

Westerbork era un lagăr de tranzit în nord-estul Olandei. Evreii olandezi erau trimiși fie acolo, fie la Vught. Cei 5 500 de oameni au fost trimiși apoi în lagărul de exterminare Sobibor din Polonia, pe 13 iulie 1943, și uciși pe 16 iulie 1943. John a crezut că au fost duși la Auschwitz, ceea ce este de înțeles, întrucât de multe ori, adevărata soartă și destinație a victimelor nu a fost cunoscută decât după război, iar atunci el era în armată. Peste 110 000 de evrei olandezi au fost trimiși ori la Auschwitz, ori la Sobibor, și alte lagăre mai mici; 75% dintre aceștia nu au supraviețuit.

Suze a fost salvată de un grup din Rezistență numit NV-Groep (*Naamloze Vennootschap*), care avea sedii atât în Amsterdam, cât și în Ruyschstraat. Făcea parte dintr-o rețea de patru grupuri care salvau copii evrei. Erau

organizați de un evreu german pe nume Walter Süsskind, un fost angajat la Unilever care își pierduse slujba din cauză că era evreu. A fost desemnat să se ocupe de un centru de deportare care se afla față în față cu o grădiniță, iar Süsskind a conceput o schemă de a ajuta evreii să fugă prin grădiniță. Pe parcursul a 18 luni, a salvat peste 1 000 de copii și mulți adulți. Din nefericire, atât el, cât și familia lui au fost trimiși la Auschwitz, unde a murit. Se pare că a fost perceput ca fiind colaborator din cauza relației pe care o dezvoltase cu naziștii pentru a le distrage atenția de la activitățile lui; a fost atacat de evreii olandezi din lagăr. Ulterior, a fost realizat un film bazat pe viața lui, *Secret Courage*.[347]

Membrii NV-Groep erau nevoiți să se intereseze din casă-n casă pentru a găsi familii adoptive. O membră, Annemarie van Verschuer, descrie cât de mult detesta această sarcină: „Mi s-a părut întotdeauna terifiantă... Îmi era mai frică să fac asta decât să duc copiii de la Amsterdam la Heerlen, pentru că nu știai niciodată cum vor reacționa oamenii. Și, la fel ca un comis-voiajor, trebuia să convingi oamenii să ia un copil."[348]

Documentele în legătură cu persoana care a adus-o pe Suze în Geldermalsen pe 19 iunie 1944 sunt neclare. Se presupune că ar fi fost Truus Vermeer. Aceasta era fiica familiei Vermeer din Brunssum, care se află în sud. Întreaga ei familie a fost implicată în Rezistența olandeză și avea o strânsă legătură cu NV-Groep.

Grupul era implicat în special în salvarea copiilor. I-au mutat din Amsterdam în Brunssum și împrejurimi, unde erau ascunși la diferite familii. Mai târziu, au fost mutați în alte zone, cum ar fi Betuwe (zona Geldermalsen) și Achterhoek (zona Nijverdal). Ed nu a putut să afle cu

exactitate ce s-a întâmplat cu Suze din iunie 1943 până în iunie 1944, dar presupune că a fost ascunsă la altă familie. Arleen mi-a spus că Tiny i-a povestit (via Skype) că prima familie nu a vrut să o țină pentru că urina în pat. Se pare că tatăl lui Tiny a spus că pe el nu îl deranja, pentru că Tiny, care avea atunci 15 ani, încă mai făcea în pat.[349] NV-Groep ajuta familiile care ascundeau copii evrei cu bani și cartele de alimente, iar asta presupunea ca membrii să viziteze familiile. Truus Vermeer a fost cea care o avea în grijă pe Suze și se asigura că fata era tratată cum se cuvine.

Începând cu august 1945, Suze a fost trimisă timp de șase luni la o altă familie în Geldermalsen, iar apoi a locuit cu o mătușă de-a ei, soră din partea mamei, Klara Hamerslag, care supraviețuise războiului împreună cu cei doi fii ai ei. S-a recăsătorit, devenind Klara Aaderwerk, și în 1949 a adoptat-o pe Suze legal. Olanda a introdus în 1949 legislația conform căreia cine nu se întorsese din război era declarat mort în mod oficial. Ca rezultat, multe căsătorii, adopții sau probleme legale au fost rezolvate. În noiembrie 1953, întreaga familie, inclusiv Suze, a emigrat în S.U.A.[350]

Arleen Kennedy mi-a povestit că a aflat când era mică cum a fost ascunsă mama ei de către familia Schoen. Mi-a scris că în 1964, când avea 5 ani, a mers să o viziteze pe Tiny în Olanda și crede că atunci a aflat prima dată. A confirmat că lui Suze nu îi plăcea să vorbească despre perioada războiului prea mult și că nu i-a spus niciodată exact ce s-a întâmplat cu familia ei. Arleen presupune că nu știa. Arleen și fii ei, Craig (1988) și Jasoț (1990) au aflat despre familia ei abia în urma cercetării întreprinse de Ed. În consecință, Arleen s-a întors în Amsterdam în martie 2009 și, în timp ce vizita Muzeul Evreiesc, a văzut o expoziție de fotografii

cu copiii evrei salvați și a recunoscut-o pe Suze într-o poză pe care muzeul nu reușise să o identifice. Tiny a exclamat imediat ce a văzut fotografia: „Aceea este Suze!".

Arleen concluziona: „Îi iubesc pe Tiny și pe familia ei foarte mult. Sunt recunoscătoare că fac parte din viața mea."[351]

3

SALVATORI DIN ALTE MOTIVE

Oskar Schindler (1908-1974), care a devenit cunoscut în întreaga lume datorită filmului lui Stephen Spielberg din 1994, nu a trăit să își vadă numele folosit în mod generic pentru a denumi salvatorii din perioada Holocaustului care nu erau evrei. Alți salvatori sunt numiți sau raportați la Schindler în diverse forme: Varian Fry a fost numit „Schindler al artiștilor"[352]; Henk Huffener „Oskar Schindler de Surrey"[353]; Chiune Sugihara „Schindler al Japoniei"[354], dr. Ho „Oskar Schindler al Chinei"[355], iar ambasadorul britanic în Lisabona din 1940, Sir Ronald Campbell, a fost numit „Schindler al Marii Britanii".[356]

Personalitatea complexă a lui Oskar Schindler, precum și motivele acestuia, servesc ca exemplu tuturor salvatorilor, așa că înainte de a discuta despre motivele acestora, este necesar un studiu legat de rolul lui ca salvator.

La sfârșitul războiului, Oskar Schindler a scris despre eforturile lui de a muta fabrica, împreună cu cei 1 000 de evrei angajați, din Cracovia la Brinnlitz, în Regiunea Sudeților. Hoffman, proprietarul fabricii, s-a opus și, ca un bun nazist, a făcut tot ce i-a stat în putință să împiedice transferul: „A mers la Gestapo, la consiliul landului, la guvernatorul landului, pentru a cere ca lui Schindler să nu i se permită să umple zona cu evreii lui, care pot aduce

variola, pot atrage atenția bombardierelor inamice etc." Dar Schindler a reușit să obțină permisiunea de la sediul central al S.S.:

> Este imposibil pentru o persoană din afară să își închipuie cât de mult a trebuit să mă zbat înainte de a reuși să transfer evreii, până să-i văd pe cei 1 000 de oameni instalați în noua locație. Confuzia generală care domnea în acea perioadă, birocrația, invidia și reaua-voință a diverșilor oameni m-au adus în unele momente pe culmile disperării. Am rezistat totuși datorită unei dorințe arzătoare de a salva evreii, cu unii dintre care ajunsesem să fiu apropiat, prieteni loiali de acum 5-6 ani, de la crematoriile din Auschwitz sau alte locuri, după ce reușisem să îi protejez atâția ani și cu atât de multe eforturi personale de ghearele S.S.-ului.[357]

Oskar Schindler nu era o persoană religioasă, dar era empatic. Victor Dortheimer, numărul 385 de pe lista lui, și unul dintre evreii care a ajuns să îl cunoască cel mai bine, spunea că acesta a avut grijă de el din momentul în care l-a întâlnit: „Nu este vorba de ce mi-a spus – este vorba că a fost politicos cu mine și mi-a vorbit ca unei ființe umane. Niciun alt german nu m-a tratat ca pe o ființă umană."[358] Victor credea că motivele lui Schindler de a ajuta evreii erau legate de simțul lui moral, dar și de aventură: „Era mereu un pic băut și întotdeauna cu o femeie frumoasă alături. Era un fel de gangster gentleman, dar cred că, atunci când a văzut ce se întâmplă cu evreii, a știut că trebuie să ne ajute."

Victor era decorator și a fost ales să îi decoreze vila comandantului S.S. Amon Goethe, apoi a fost detașat să zugrăvească în fabrica lui Schindler. A început să se apropie de Schindler în timp ce stăteau în apartamentul acestuia și beau votcă. S-au destăinuit unul altuia, iar Victor l-a rugat

să îi ajute pe colegii săi de muncă. Victor îl descrie ca pe un afacerist foarte abil: „A făcut avere, pe care a cheltuit-o ca să ne protejeze pe noi, evreii lui. Dacă germanii ar fi aflat, ar fi fost împușcat."[359]

În 1995, Victor Dortheimer a fost intervievat pentru un documentar TV despre acțiunile lui Schindler. Acesta din urmă a salvat de la Auschwitz, printre alții, două femei care purtau numele de familie al lui Victor – una dintre acestea era soția lui, Helena, iar cealaltă era soția fratelui său – numerele 28 și 29 de pe lista sa. Victor povestește că fabrica era o mare minciună, nu producea nimic:

> Nu am produs nici măcar un cartuș. Compania era de fapt un paravan pentru a ne proteja pe noi. Mai mult decât atât, Schindler ne lăsa să ascultăm BBC la radioul din mașină, în garaj. Știam ce se întâmplă pe front înaintea gărzilor germane. Dacă ne-ar fi prins, am fi fost împușcați.[360]

Herbert Steinhouse, un jurnalist Canadian care l-a cunoscut pe Schindler în Germania, în perioada imediat următoare războiului, ne oferă o altă perspectivă. Steinhouse se întâlnise cu un vecin de-al lui Schindler din Svitavy[361], orașul natal al acestuia, al cărui tată fusese rabin în localitate. Acesta i-a spus lui Steinhouse că:

> Acest om spunea că, în calitate de fascist din landul sudeților și membru al partidului lui Henlein, care a fost absorbit mai apoi de Partidul Nazist german, Schindler părea să susțină orice ideologie, mai puțin una. Aceea era politica rasială. Fusese în relații cordiale cu câțiva dintre evreii sudeți. Vorbea cu vecinul său și tatăl acestuia, rabinul. Vorbeau despre literatura sofisticată în idiș din Polonia și Cehoslovacia, despre poveștile populare și mitologie, despre anecdote și vechi tradiții evreiești din satele Poloniei de est sau din Moldova.[362]

Herbert a avut o serie de întâlniri în Munchen, în 1948, cu Oskar și Emilie Schindler. Articolul rezultat a fost publicat abia în 1994. Autorul a încercat să facă speculații legate de motivele acestuia, luând în considerare spusele lui Ifo Zwicker, salvat și el de Schidler, care îl știa din orașul lor natal: „Ca cetățean al orașului Svitavy, nu mi l-aș fi închipuit capabil de toate aceste fapte incredibile. Știți, înainte de război, toată lumea îl numea Gauner (escroc).[363] Oskar însuși folosea cuvântul german *maßlos* (care se traduce: fără moderație, excesiv, dar poate avea și conotația de prezență a unei forțe interioare care îl împinge pe un om să nu mai țină cont de comportamentul social acceptat)[364], pentru a se descrie pe sine însuși.

Schindler era un bun cunoscător al caracterelor umane – l-a ales pe un viitor judecător la Curtea Supremă a Israelului să îi falsifice documentele. Mosche Bejski îl descrie pe Schindler așa cum era în realitate, „fără înfrumusețări":

> Schindler era un bețiv, Schindler era un afemeiat. Relația cu soția sa era destul de proastă. Mereu avea nu una, ci câteva femei. După război nu a reușit să conducă o afacere normală...
>
> Trebuia să îl iei ca atare. Schindler era o persoană foarte complexă. Era un om bun. Era împotriva răului. Acționa spontan. Era un om aventuros, care își asuma riscuri, dar nu sunt sigur dacă acest lucru îi făcea plăcere. Se implica doar pentru că oamenii îl rugau să o facă. Iubea copiii. Îi considera pe toți copiii și nepoții celor pe care îi salvase ca pe familia sa. Era un om foarte, foarte sensibil. Dacă Schindler ar fi fost un om normal, nu ar fi făcut ceea ce a făcut. Tot ce a făcut a fost foarte periculos...
>
> Într-o zi, la sfârșitul anilor 1960, l-am întrebat pe Schindler de ce a făcut toate acestea. Răspunsul lui a fost unul foarte simplu: „Îi știam pe oamenii care lucrau pentru mine. Când cunoști oamenii, trebuie să îi tratezi ca pe niște ființe umane..." Acesta a fost Schindler.[365]

Psihoterapeutul Luitgard Wundheiler a scris, în 1986, un articol cuprinzător despre evoluția morală a lui Schindler în perioada Holocaustului, cu mult înaintea filmului lui Spielberg. Însăși povestea ei este una de interes, fiindcă tatăl ei fusese judecător în Germania. În 1936, asemenea tuturor celorlalți funcționari publici, i s-a propus să se alăture Partidului Nazist și să semneze un jurământ de loialitate. A discutat această problemă cu fiica lui de 14 ani, Luitgard, și i-a explicat posibilele consecințe, inclusiv uciderea lui. Chiar dacă nu a semnat și a fost eliberat din funcția de judecător, a reușit să lucreze pe post de curier juridic în timpul războiului și au supraviețuit, dar trăind în sărăcie. Cincizeci de ani mai târziu, aceasta analiza în articolul ei felul în care Schindler s-a schimbat dintr-un om impulsiv, care ajuta din oportunism, într-un om cu compasiune și, într-un final, într-un om cu principii altruiste; de asemenea, dintr-un om preocupat doar de oamenii pe care îi cunoștea, într-un om interesat de soarta multora pe care nu îi știa.[366]

Wundheiler se referă la impulsivitatea lui Schindler, de care era conștient, ca răspuns la întrebarea lui Bejski: „De ce ai făcut ceea ce ai făcut, de ce ți-ai riscat viața pentru noi?". Schindler a răspuns:

> „Dacă tu ai trece strada și ai vedea un câine care e gata să fie lovit de o mașină, nu ai încerca să îl ajuți?" Acest răspuns este relevant. Se pare că Schindler își considera acțiunile de salvare ca niște răspunsuri umane imediate în fața suferinței; i s-au părut atât de normale, că nu și-a pus problema unei explicații, de unde și întrebarea provocatoare de la final: „nu ai încerca să ajuți?". Se simte chiar un ton de nerăbdare la o întrebare cu un răspuns atât de evident. Există, de asemenea, o ușoară naivitate în răspunsul lui, ca și când, chiar și după Holocaust, nu ar fi realizat

că majoritatea oamenilor nu încearcă să ajute alte fiinţe aflate în pericol dacă asta presupune să se expună ei înşişi pericolului.[367]

Această viziune poate fi coroborată până la un punct de mărturia unei femei pe nume Ingrid, care de asemenea a fost salvată de Schindler. Aceasta susţinea că Schindler: „nu putea să suporte suferinţa. Nu se aşteptase să se ajungă la ce s-a ajuns." Soţul ei adaugă:

Uite ce e, el era nazist, dar lucrase pentru Abwehr [serviciul de informaţii secrete al armatei] şi disprețuia S.S.-ul. Ştiţi, a făcut o grămadă de bani, putea să îi păstreze pe toţi. Dar fiecare cent pe care l-a făcut l-a folosit ca să îi salveze pe aceşti oameni. Nu a rămas cu nimic la final.[368]

Câţiva ani mai târziu, judecătorul Bejski adăuga: „Schindler era diferit din două motive. Faptele sale eroice au fost pe scară largă şi s-au întins pe o perioadă lungă de timp."[369] În toată acea perioadă, a fost susţinut de soţia sa, Emilie, care fusese mai ageră cu privire la intenţiile naziştilor decât Oskar. Mai târziu a scris că a încercat să îl convingă că naziştii plănuiau să „impună naţional-socialismul prin forţa armelor şi dominaţie nemiloasă... Dar protestele mele, repetate în nenumărate rânduri în faţa lui Oskar, nu au fost de niciun folos. Până când a realizat şi el ce se întâmplă, războiul făcuse deja multe victime."[370]

Schindler se căsătorise cu Emilie în 1928, când amândoi erau foarte tineri – el avea 20 de ani, iar ea 21. Emilie a fost educată la o mânăstire, unde cea mai bună prietenă a ei era evreică. Căsnicia lor se pare că a fost una nefericită de la început – probabil circumstanţele nu au fost nici ele fericite, fiind nevoiţi să locuiască împreună cu tatăl beţiv al lui Oskar şi mama acestuia care era invalidă.[371] Nu au avut

copii. Deşi Oskar nu îi era tocmai fidel, Emilie a fost foarte implicată în activitatea lui de salvare a evreilor:

> I-am văzut pe aceşti nefericiţi evrei reduşi la sclavie, trataţi ca animalele, privaţi de orice – inclusiv de folosirea lenjeriei intime, indiferent de sezon, sub uniformele lor. Văzându-i astfel, fără nimic, cu familiile luate de lângă ei şi fără dreptul la o moarte demnă, nu am putut să nu mă îndurerez de soarta lor înfiorătoare.[372]

Incidentul de la Golleschau/Goleszów* demonstrează nu numai barbaria naziştilor, dar şi curajul şi umanitatea lui Emilie şi Oskar într-o asemenea situaţie îngrozitoare.

Emilie şi-a scris memoriile ca un act de revoltă împotriva faptului că soţul ei „s-a bucurat de toată atenţia pe care i-a acordat-o istoria şi simt că acest lucru nu este corect pe deplin. Nu fac asta din cauza lui, ci pentru a spune adevărul."[373] Emilie Schindler explică astfel motivaţiile lor:

> Filmul lui Steven Spielberg, cartea lui Thomas Keneally şi toate celelalte râuri de cerneală vărsate la cincizeci de ani după aceste evenimente îl zugrăvesc pe soţul meu ca pe un erou al acestui secol. Acest lucru nu este adevărat. Nu a fost un erou, şi nici eu nu am fost. Am făcut doar ce a trebuia făcut. În perioade de război, sufletele noastre plutesc în derivă. Am fost una dintre

---

* Pe 21 ianuarie 1945, peste 100 de evrei din lagărul de muncă silnică Golleschau au fost încărcaţi în vagoane de vite sigilate ale SS şi transportaţi spre vest, fără apă şi mâncare. Trenul a circulat fără o ţintă anume, timp de 10 zile, acoperit de gheaţă. Au fost abandonaţi pe linii secundare, recuplaţi la locomotive, tractaţi câţiva kilometric, decuplaţi din nou. Mulţi deţinuţi au murit pe drum de frig şi foame. Într-un final, vagoanele au ajuns la Zwittau şi abandonate. Abia după câteva zile, un muncitor a auzit ţipetele celor închişi înăuntru şi l-a informat pe cumnatul lui Oskar Schindler, care lucra la Căile Ferate Germane. Schindler a negociat cu SS-ul transferarea deţinuţilor rămaşi în viaţă la fabrica lui de armament de lângă Brunnlitz (n.r.).

acele umbre efemere afectate de atrocitătate, de mizeria ei şi de vehemenţa cu care era manifestată, de suspiciune şi contradicţie, care au lăsat un semn ce nu poate fi şters din memorie.[374]

Cartea ei se încheie cu o simplă afirmaţie:

Morala poveştii mele este simplă: fiinţa umană de lângă tine are mereu dreptul la viaţă. La fel ca mulţi alţii, cred că am aflat în timpul războiului pe propria mea piele că „iubiţi-vă unii pe alţii" nu este doar o frază goală, ci o maximă după care merită să trăieşti, chiar şi în cele mai nefericite circumstanţe. Descendenţii celor de pe lista lui Schindler au arătat că acest lucru este adevărat; trăiesc, au copii, îşi amintesc.[375]

În 2001, Emilie a demarat un proces pentru a obţine originalul listei lui Schindler.[376] A murit în acelaşi an.

Articolul lui Steinhouse a stat în sertar timp de 40 de ani pentru că nimeni nu a vrut să îl publice în perioada respectivă. Când filmul Lista lui Schindler a fost lansat în decembrie 1993, l-a scos şi l-a actualizat cu informaţiile despre perioada în care Schindler a fost plecat în Argentina, în vara anului 1949, fiind sponsorizat de o organizaţie de caritate americano-evreiască (JDC*). Schindler a fost ajutat cu generozitate, oferindu-i-se în jur de 15 000$ pentru a-şi deschide o afacere cu blănuri, dar aceasta nu a avut succes, apoi a încercat să fie fermier, de asemenea fără succes. „Era optimist şi încrezător – mereu a fost." Conform spuselor soţiei sale, „în Argentina nu făcea altceva decât să stătea în pat" şi se ridica doar după-amiaza, pentru a se

* American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) este o organizaţie de ajutorare a evreilor cu sediul în New York, înfiinţată în 1914. Este activă în peste 70 de ţări şi Israel printr-o reţea de programe de asistenţă socială pentru comunităţile de evrei în principal din Europa Centrală şi de Est, ca şi din Orientul Mijlociu (n.r.).

întâlni cu iubita lui. În 1958, când a părăsit-o pe Emilie în Argentina, pentru a se întoarce în Germania, avea o datorie de 500 000 pesos. Ea a trebuit să plătească datoria și a rămas fără niciun ban.[377] Și în Germania a dat greș, pierzând banii binefăcătorilor lui – de această dată cu o fabrică de ciment. Soția lui îl descrie ca pe un vânzător, un visător și un om de afaceri foarte prost atunci când era onest":

> Știuse cum să se descurce pe piața neagră și cum să devină milionar. În perioada războiului, când se dădeau mită și cadouri, a făcut avere. Dar ca antreprenor cinstit se pare că a făcut numai pagube în Argentina, la fel și când s-a întors în Germania.[378]

Povestea lui a fost prezentată pe scurt la televiziunea din Germania, la începutul anilor 1960. În acel moment locuia în Frankfurt și cineva l-a recunoscut și i-a scuipat în față, numindu-l „iubitor de evrei". Deși Konrad Adenauer, primul cancelar al Germaniei de Vest, i-a acordat o medalie și o mică pensie, Schindler trăia în mizerie. Locuia într-o singură cameră lângă stația de tren din Frankfurt, din mila primită de la *Schindlerjuden* (evreii lui Schindler). Deși a fost onorat de Yad Vashem și sărbătorit de evrei din Israel, pe care îl vizita în fiecare an, începuse să bea prea mult. A murit în 1974, la doar 66 de ani, în „sărăcie și alcoolism", după spusele lui Steinhouse. Din păcate pentru el, se întâmpla cu doar șase ani înainte ca Thomas Keneally să intre în magazinul de bagaje al lui Poldek Pfefferberg* din Beverly Hills și să audă povestea acestuia.

---

* Unul dintre evreii polonezi salvați de Oskar Schindler și cel care l-a inspirat pe scriitorul australian Thomas Keneally să scrie *Schindler' Ark* (publicată în română sub titlul *Lista lui Schindler*), roman care a stat la baza filmului regizat de Steven Spielbierg, *Lista lui Schindler* (n.r.).

Trude Simonsohn l-a cunoscut pe Schindler când acesta s-a mutat în Frankfurt, în 1958. Era activă în grupul Prietenilor din Frankfurt de la Universitatea Evreiască din Ierusalim. La 73 de ani, îi povestea unui jurnalist de la Reuters: „Era un suflet secătuit. Ca şi cum toată energia lui vitală a fost epuizată în acţiunea de salvare... Asta simţeai din partea lui. Un om care avusese atâta putere în vremurile acelea îngrozitoare nu a putut să se mai pună pe picioare din nou."[379]

Iţhak Stern, care a lucrat cu Schindler pe toată perioada salvărilor, a dat următoarea mărturie în mai 1962, la o întâlnire a supravieţuitorilor cu Schindler:

> L-am întâlnit pe Schindler pe 18 noiembrie 1939... când şi-a întins mâna spre mine, i-am spus „Sunt evreu", pentru că evreii trebuiau să anunţe acest lucru când vorbeau cu un german. Schindler a ignorant asta şi a spus „Prostii. De ce îmi reaminteşti că sunt german? Nu ştiu asta deja?"

Pe 4 decembrie 1939, Oskar a venit într-o fugă să le spună despre crearea ghetoului şi despre strângerea evreilor, dar nimeni nu l-a ascultat. Mai târziu şi-au amintit: „Schindler ne-a spus despre aceste planuri, iar noi, ca nişte proşti, nu l-am băgat în seamă." Stern vorbeşte chiar despre respectul lui Schindler pentru tradiţiile evreieşti: a creat un cimitir special pentru evrei când o anumită doamnă Hofstater a murit – aceasta a fost îngropată cu tot ritualul de rigoare. Potrivit lui Stern, „era singurul loc cu cimitir evreiesc din Europa ocupată..."

După descrierea ororilor petrecute în timp ce salvau oameni din trenul spre Goleszów, Stern concluzionează: „În limba ebraică există trei termeni, trei grade: persoană,

om, ființă umană. Cred că acum mai este și al patrulea – Schindler."[380]

Această ultimă remarcă despre Schndler ar fi trebuit spusă unui om care l-a cunoscut foarte bine, pe o perioadă lungă de timp: dr. Mosche Bejski, care l-a descris folosind cuvântul în idiș „*mensch*". Acest cuvânt este tradus de obicei prin „un om bun".[381] Bejski spune despre Schindler că a fost crescut ca un *bon vivant* și că îi plăcea să trăiască bine. Născut în 1912, avea în jur de 30 de ani când a plecat în Polonia să facă bani, dar când a văzut felul în care sufereau evreii, a simțit că trebuia să facă ceva:

> Era cu adevărat un om bun și sensibil la suferința altor oameni. La fabrica Brinlitz se afla o infirmerie în lagăr. Acolo era o evreică tânără, cam de 22-23 de ani, care avea tuberculoză în fază terminală. Schindler a mers să o vadă și a întrebat-o dacă voia ceva. Aceasta a spus că i-ar plăcea un măr. Era iarna dintre 1944-1945, dar Schindler s-a dus până la Svitavy și a venit înapoi cu o sacoșă de mere pentru ea.[382]

Pentru dr. Bejski, acest gest dovedește bunătatea lui Schindler, dar recunoaște că se purta urât cu soția lui. „Era brutal cu ea." Bejski mi-a mărturisit că el era singurul german de care nu se temea. Bejski lucra în birou, la desenele tehnice: „Când Schindler venea în vizită, câteodată își aprindea o țigară și lăsa restul pachetului pe biroul meu. Acestea erau extreme de valoroase. Cu două țigări puteai cumpăra o franzelă în lagăr."

Schindler a fost un om cu motive complexe, la fel ca mulți dintre salvatori. Și-a găsit locul potrivit în perioada războiului, dar după aceea viața lui a fost un dezastru. Cu toate acestea, în acel moment crucial al vieții lui a fost un om bun și salvatorul celor 1 100 de evrei ai lui.

Salvatori implicaţi în Rezistenţă

Henk Huffener (1923-2006). Întreaga familie a lui Henk a activat în mișcarea de rezistență. Tatăl lui, Hendrick, care era un antifascist activ chiar din 1935, a început să organizeze întâlnirile Rezistenței la ei acasă, începând din 1941. „Tatăl meu era o persoană extraordinar de curajoasă și bună. Nu și-a arătat niciodată îngrijorarea."[383] Familia era formată din Hendrick, cei nouă copii ai lui și mama lor vitregă. Mama lor biologică, Wilhelmina Huffener-Merks, murise în 1932. Familia era catolică, dar Henk susține că acest lucru nu a avut nicio influență asupra lui.[384] Trăiau într-o zonă izolată din Bilthoven, la marginea unei proprietăți foarte întinse, pentru că tatăl lui devenise administratorul terenului care aparținea unui spital și sanatoriu pentru tuberculoză. Izolarea a fost foarte folositoare activității Rezistenței.[385]

Familia lui Henk cânta și la sfârșit de săptămână aveau concerte de cameră pentru prietenii care se alăturaseră grupului lor din Rezistență. Cu toate acestea, prima misiune din 1941 a fost dezastruoasă. Dr. Browser, care reușise să stabilească un contact radio cu guvernul olandez aflat în exil în Londra, i-a rugat pe Henk și pe fratele acestuia, Joep, să raporteze cu privire la stabilimentele militare germane și la mișcarea trupelor. Henk recunoaște:

> Aveam 18 ani, dar arătam de 14, și vorbeam cu soldații. Eram vesel și naiv și le spuneam „vai, chiar mergeți în direcția aceea?" Nemții au detectat până la urmă activitatea doctorului și i-au spart casa. L-au prins în flagrant; a fost luat și împușcat.[386]

Henk, care s-a născut pe 24 februarie 1923, spune că a fost un copil precoce și la 15 ani avea deja prieteni diverși, inclusiv evrei, atei, quakeri și protestanți.[387] Educația lui s-a încheiat la vârsta de 17 ani, când germanii au ocupat Olanda. A fost foarte apropiat de sora lui mai mare, Ann, și de fratele lui, Joep, care erau și cei mai activi în mișcarea de rezistență.

Henk a scris de asemenea despre influența puternică pe care a avut-o lui Betty Cadbury asupra lui. Betty, care se număra printre quakerii din Birmingham, căsătorită cu Kees Boeke, care administra Școala Werkpaats – „o școală cu internat excentrică și progresistă". Betty i-a făcut cunoștință cu câțiva oameni interesanți – Victor Gollancz, publicist, Fenner Brockway, membru în Parlament, și Corder Catchpole, un alt quaker care era implicat activ în atenuarea problemelor cauzate de naziști și care avea o poziție foarte clară legată de soarta evreilor. Acesta, ca și familia Boeke, fusese arestat în perioada Primul Război Mondial pentru activități pacifiste. Dar în anii Europei anilor 1930, „quakerii au decis să evite cuvântul «pacifist» și să se denumească «Prieteni ai Păcii», pentru că naziștii asociau pacifismul cu comunismul ca activitate politică, iar comuniștii erau considerați trădători"[388]

Henk scrie: „Din cauza ei [a lui Betty] am devenit un pacifist înfocat și nu vedeam rostul rezistenței armate. Rezistența armată era în mare parte neproductivă și, la acea vreme, sacrifica nenumărate vieți."[389] Familia Boeke a angajat în 1940 doi evrei germani ca profesori în școala lor, dar de la sfârșitul lui 1941 angajarea evreilor era interzisă. Betty, care era englezoaică, atrăsese deja interesul naziștilor și avea suficient material incriminator în școală, cum ar fi

adresele evreilor germani și cărți scrise de ei, așa că Henk s-a oferit să mute lucrurile într-o ascunzătoare sigură, în cazul în care naziștii ar fi venit să caute. „Am umplut un cărucior cu cutii, fără să știu ce se află în ele", a scris el[390]. Dar nu toată activitatea lor presupunea ajutorarea evreilor: sora lui, Ann, împreună cu soțul ei, Jeff Le Jeune, și fratele Joep se ocupau de un „drum elvețian" – o rută de scăpare care:

> a fost inițial creată pentru a-i trimite pe foștii parlamentari olandezi înapoi la Londra prin Geneva iar mai apoi, pe aceeași rută, dr. V. Hooft, șeful Consiliului Internațional al Bisericilor, a scos pe ascuns microfotografii – în mare parte documente militare. Organizația aprobată oficial de Londra, și în care erau implicate peste 50 de țări ce lucrau cu schimbul, a început în Olanda, unde Ann administra o ascunzătoare în care erau depozitate multe materiale, cum ar fi lame de ras, stilouri, perii de păr etc. În sfârșit, mai știu că aproape 50 de parașutiști au fost trimiși pe ruta 2, către Spania și Portugalia. În 1942, i-am convins pe Ann și pe soțul ei, curierul ei de pe ruta elvețiană, să ajute evreii să ajungă măcar în Belgia. Evreii erau o excepție, nu e regulă.[391]

În 1942, grupul a avut parte de prima lor provocare majoră când li s-a cerut să evacueze un kibbutz* de germani sioniști, cunoscut drept Casa Hachshara, din Loosdrecht:

> Grupul Rezistenței a primit un pont că germanii urmau să facă un raid în kibbutz și să trimită locuitorii lui în lagăre de concentrare. Rezistența i-a risipit în doar câteva săptămâni. Au fost scoși în grupuri mici, unii dintre ei deghizați în drumeți sau ciclișți. Domnul Huffener și sora lui au mutat toți evreii în locuințe sigure permanente. Domnul Huffener a reușit chiar să

* O așezare comunală din Israel, de obicei o fermă (n.tr.).

trimită o fată cu sindromul Down într-un azil pentru copii cu handicap mintal. A dus-o acolo cu trenul și bicicleta.[392]

Era, desigur, foarte periculos ceea ce făceau și, în una din dăți, când Henk escorta o fată care avea pronunțate trăsături evreiești și nu vorbea olandeză, au fost opriți de niște soldați germani: „A sărutat-o, spunându-le germanilor că trebuie să plece, altfel vor avea probleme cu părinții lor, și au scăpat." Tatăl fetei i-a arătat mai apoi lui Henk medalia lui din Primul Război Mondial, așezată pe o pernă de catifea neagră, spunându-i: „Aceasta este Crucea de Fier Ordinul I. Sunt scutit de deportare." Henk a încercat să îl convingă să nu fie prea încrezător, dar din păcate sfatul lui nu a fost luat în seamă.[393]

Întrebarea legată de evrei și Crucea de Fier era una foarte importantă, mai ales pentru evreii asimilați. Aceștia se simțeau în siguranță în țările care îi asimilaseră. La începutul Primului Război Mondial, principalele organizații evreiești îi încurajau pe evrei să se alăture forțelor armate pentru a arăta atașamentul față de țara lor. O sută de mii de evrei au luptat pentru Germania în Primul Război Mondial, inclusiv tatăl Annei Frank, Otto, unchiul lui Wilfrid Israel, Richard, și vărul lui, Ernest. Aceștia reprezentau o cincime din populația evreiască, dintre care 12 000 au pierit în lupte, 30 000 au fost decorați și 2 000 deveniseră ofițeri.[394] Mormintele celor căzuți în bătălie pot fi încă văzute în cimitirul Weissensee din Berlin – cel mai mare cimitir evreiesc din Europa. „O întreagă parcelă a cimitirului îi onorează pe cei căzuți în anii 1914-1918, cu rânduri de pietre de mormânt albe, așezate cu o precizie militară." Acestea au fost ridicate în 1927, când era „încă

posibil să onorezi germanii evrei pentru patriotismul cu care şi-au dat viaţa în slujba Patriei ."[395]

Soldaţii supravieţuitori, mai ales cei care fuseseră decoraţi, se simţeau în siguranţă. Dar germanii evrei care se considerau „germani de origine mozaică" şi care se alăturaseră cu tot sufletul şovinismului prusac în 1914, aveau să fie ulterior dezamăgiţi.[396] Crezuseră că făceau parte integrantă din cultura germană:

> După 1933, au fost şocaţi să realizeze că erau ţinte ale legilor rasiale naziste – că discursurile lui Hitler se adresau lor. Convinşi că era vorba de o greşeală, veteranii Primului Război Mondial îşi prindeau medaliile de haine şi mergeau la oficialii naziştii pentru a-şi evidenţia patriotismul. În martie 1933, congregaţia evreilor din Berlin i-a trimis o scrisoare lui Hitler oferindu-i „garanţia că aparţinem poporului german; este datoria noastră sfântă, dreptul nostru şi dorinţa noastră cea mai adâncă să luăm parte activ la reconstrucţia şi dezvoltarea ei." La sfârşitul anului 1936, Asociaţia Soldaţilor Evrei de pe Front şi-a comemorat camarazii căzuţi în Primul Război Mondial cu o ceremonie la Berlin, reafirmând loialitatea lor faţă de Patrie.[397]

Else Pintus descrie un incident din Danzig în vara anului 1941. Domnul David, care avea un magazin de mobilă, stătea la coadă pentru alimente când o femeie i-a spus că acea coadă era doar pentru germani. Acesta i-a răspuns: „Sunt german, la fel ca dumneavoastră. Am servit patru ani pe frontul german." Cineva probabil că a raportat acest incident la Gestapo, pentru că, deşi domnul David era bolnav la pat, au venit să îl ridice şi în opt zile era mort.[398]

Dr. Arthur Arndt, care se ascundea în Berlin împreună cu alţi şase evrei, fusese răsplătit cu Crucea de Fier pentru serviciile lui ca medic militar în Primul Război Mondial. Pe 16 august 1935, cu o lună înainte să fie date Legile de la

Nürnberg, i-a fost acordată Crucea de Onoare, din nou, pentru munca prestată în Primul Război Mondial. În iulie 1938, i s-a spus că medicii evrei sunt scoși din Registrul Medicilor și nu se mai pot numi de aici încolo medici, nici nu mai au voie să trateze pacienți arieni. Medicii evrei aveau să fie numiți *Krankenbehandler* (vindecători pentru bolnavii evrei).[399] Într-un final, în Ungaria, toate scutirile pentru evrei, chiar și pentru eroii de război, au fost revocate pe 15 octombrie 1944, odată cu venirea la putere a guvernului Szálasi.

Acești soldați mândri ar fi trebuit să își amintească evenimentele din 1 noiembrie 1916 când, în momentul în care germanii au început să piardă războiul, Înaltul Comandament – în persoana ministrului de război prusac, Adolf Wild von Hohenborn – a considerat că evreii pot fi un bun țap ispășitor pentru eșecul germanilor. S-a decis că un recensământ al evreilor va arăta faptul că aceștia sabotează efortul militar pentru Patrie. Dar datorită patriotismului onest al evreilor, *Judenzahlung* (Recensământul Evreilor) a arătat nu numai că evreii își serveau țara cu entuziasm, dar chiar se ofereau voluntari în prima linie în număr disproporționat față de germani. Rezultatele recensământului nu au fost niciodată publicate, pentru că nu serveau scopului inițial.[400]

Henk a găsit ascunzători pentru mulți evrei, inclusiv pentru familia Da Costa și Bep și Mani Aalsvel, care au fost găzduiți temporar în casa lor:

> Când un băiat evreu de origine austriacă, poreclit Jan Boon, a avut nevoie de o operație, Henk a închiriat o căruță și l-a dus în orașul Utrecht, unde a fost tratat, culmea, de un chirurg cu

simpatii germane. Întreaga operațiune a fost foarte periculoasă, pentru că Jan nu vorbea prea bine olandeza.[401]

Henk și Joep aveau nevoie de bani și cartele de rație pentru a se ocupa de cei aflați în grija lor. Joep dădea raiduri la oficiile de distribuție:

Henk făcea colecte de la evreii bogați care se ascundeau, precum Kurt Leipziger, care deținea un cinema în Berlin, Eddy Salm, un fost editor din Amsterdam, și filosoful Wolfgang Frommel. Pentru Henk, acești evrei eminenți nu reprezentau doar o sursă de bani, ci și o sursă de educație universitară clandestină.

În martie 1934, Henk a fost arestat în Arnhem, în timp ce vizita niște locatari ai fostului kibbutz care se ascundeau acolo. A fost arestat doar pentru delicte minore, așa că a fost nevoit să presteze muncă silnică în Germania. A scăpat de acolo cu sănătatea șubrezită. Era nerăbdător să se întoarcă la activitățile lui clandestine, iar niște prieteni i-au oferit cheia de la apartamentul lor gol din Amsterdam. Se pare că un violonist evreu împreună cu soția lui se ascundeau acolo. Nu aveau mâncare sau cartele de rații, așa că nu puteau cumpăra nimic. Erau atât de disperați, încât se gândeau să se sinucidă. Henk le-a promis că îi va ajuta, dar când s-a trezit a doua zi, a constatat că era prea târziu. A avut o cădere nervoasă din cauza acestui lucru și nu putea fi consolat. I s-au prescris pastile și i s-a recomandat să se odihnească, dar cum germanii erau pe urmele lui din nou, a trebuit să se ascundă.[402]

Henk face parte din acei oameni a căror dorință de a ajuta minoritățile a continuat și după război. La Londra, unde ajuns prima dată în 1950, a fost deranjat de rasismul cu care s-a confruntat în timp ce își ajuta un coleg să vândă

artă africană. Mai târziu, în 1972, a ajutat refugiați chilieni; de asemenea i-a ajutat pe amerindienii care locuiau în Notting Hill și care erau afectați de legile „sus"* pe perioada anilor 1970. A înființat o Asociație de Apărare Legală (Legal Defense Association – LDA), „unde familiile contribuiau cu 50 penny pe săptămână, pentru a le fi garantat accesul la un avocat în caz de arestare și punere sub acuzare".[403]

Henk a simțit pe pielea lui rasismul și prejudecata în Anglia postbelică; fiind văzut că participă la întâlnirea pentru crearea LDA, la „o casă luxoasă a unui prieten din Kensington, împreună cu amerindieni și africani", la câteva minute după ce a plecat, a fost oprit pe Kensington High Street de un echipaj de poliție sub acoperire. A fost acuzat de furt de mașini și percheziționat. „În portbagajul mașinii mele au găsit o bucată de lemn găurit, pe care au considerat-o a fi o armă; la fel și umbrela mea."

Mai târziu a înființat un centru de arte, Atlantis, într-o biserică abandonată din Bruton, Somerset, pentru oameni de toate rasele – inclusiv amerindieni, africani, evrei și o varietate de oameni după continent – pe care l-a condus timp de aproape zece ani. Scria: „cu toții au contribuit la cultura acestei națiii."[404] Și adaugă:

> [S-a]dorit a fi un loc de întâlnire pentru personalul din Guildford care nu fusese reabilitat, studiouri pentru absolvenți ai facultăților de artă sau muzică interesați să-și dezvolte cariera; de asemenea,

* Legea „Sus" din Anglia și Țara Galilor (prescurtare de la „persoană suspectată") este numele informal dat unei legi ce permitea unui ofițer de poliție să oprească, să percheziționeze și eventual să aresteze orice persoană suspectă, care intra sub incidența Legii Vagabondajului din 1824 (n.r.).

ca un centru social pentru pensionari. Pentru evenimente sociale, concerte (clasice, de cameră, orchestră) și piese de teatru. Treizeci și șase de studenți lucrau acolo. Facilitățile erau gratuite.[405]

A încurajat-o pe regretata Maria Sax Ledger să picteze.[406] Un grup muzical numit Treatment a înregistrat în studiourile lui din 1981 până în 1985. I-au scris următoarea mulțumire pe coperta albumului lor, *Clipher Caput*, în 1993: „Montaj copertă spate: Henk Huffener – căruia i se cuvin și mulțumirile noastre profunde pentru magia și energia pe care le-am descoperit cu mult timp în urmă în Atlantis, Bruton – mulțumită găzduirii lui de atunci."[407] Sculptorul Philip Hardaker a avut un studio acolo între 1980-1985 și mi-a spus că își amintește de formația Treatment care cânta la Glastonbury. Își amintește că studioul de înregistrare era unul mai degrabă primitiv, în subsol centrului Atlantis, folosit de diverse grupuri, iar când a început festivalul Glastonbury, mulți stăteau în centru, pentru că era destul de aproape. Chiriașii trebuiau să plătească doar utilitățile, dar unii oameni abuzau de generozitatea lui Henk. Pe acolo trecea o mulțime de oameni diferiți, inclusiv țesători, un creator de chitare și mandoline, și fotografi:

Pentru că și el era un pictor și un om preocupat de creații artistice, era de asemenea un mare susținător al artiștilor. Îmi voi aminti mereu de el ca de unul dintre cei mai generoși și altruiști directori și unul dintre cei mai amuzanți oameni pe care i-am întâlnit. Avea un spirit viu și dragostea lui de viață era contagioasă pentru toți cei din jurul lui.[408]

Henk i-a povestit lui Philip despre munca lui pentru Rezistență, dar desigur, era un subiect dureros. I-a povestit despre momentul când a fost arestat și a lucrat într-o

fabrică U2, unde sabota piesele făcute de el. Henk i-a spus că a venit în Anglia după război pentru că în Olanda mulți dintre oamenii care colaboraseră cu naziștii erau în poziții de conducere. El și soția lui, Margaret, au avut trei copii – Guy, născut în 1952, Clare, născută în 1955 și Josephine, născută în 1961. Din păcate, Guy și soția lui, Gabriele, au murit de malarie contractată în Malawi, în septembrie 2001, în timp ce se întorceau în Germania. În final, Philip menționează cât de mult îi e dor de Henk.[409]

După război, Henk a primit Crucea Comemorativă a Rezistenței, Henricus (Henk) Huffener a fost recunoscut și de Yad Vashem ca „Drept între Popoare" pe 23 iulie 1998 și a fost onorat la Londra pe 3 februarie 1999. În mod neobișnuit, în discursul ținut cu acea ocazie, ambasadorul Israelului a comentat despre activitatea postbelică a lui Henk:

> După război, domnul Huffener a vrut să ajute victimele naziștilor și a făcut tot posibilul pentru a găsi o activitate utilă în acest domeniu. A lucrat ca psiholog pentru UNESCO în Paris, până în 1950. După mutarea în Anglia și căsătoria cu Margaret, a deschis și condus un centru pentru ajutorarea tinerilor în carieră, în Somerset.[410]

Henk era modest cu privire la realizările sale. Când a fost întrebat de ce și-a riscat viața pentru a ajuta niște străini, în contextul în care mulți alții nu au făcut-o, a răspuns: „Aveam prieteni evrei. Este dificil de explicat. Se pare că sunt un pic ciudat că îmi place diversitatea culturală."[411] Din păcate, Henk a murit în 2006, dar cuvintele Excelenței Sale Dror Zeigerman la Ambasada Israelului rămân pentru posteritate: „Ești o lumină strălucitoare în

întunericul Holocaustului; curajul tău nemaipomenit este o mărturie pentru întreaga umanitate."

Claire Keen-Thiryn (n. **1924**) era doar o tânără din Bruxelles când a devenit implicată în mișcarea de rezistență alături de părinții ei. Povestește: „Ca mulți alții care lucrau pentru Rezistență, am avut de-a face cu evreii în mod involuntar, dar mulți dintre noi am intrat în contact cu ei."[412]

Claire considera familia ei ca fiind un fel de „instituție", pentru că tatăl ei, Eleuthere Thiryn era ofițer în armata Belgiei. A luptat în Primul Război Mondial fără să fie rănit, iar mai apoi a devenit lector la Colegiul Militar. Mama ei a plecat ca refugiat în Anglia pe timpul războiului și a locuit patru ani în Bexhill. Fratele lui Claire, Louis, s-a născut acolo în 1918. Această experiență i-a făcut pe părinții lui Claire să devină anglofili liberali. Claire își amintește că ea și fratele ei au implorat-o pe mama lor să voteze cu naziștii în 1936, când femeile au primit drept de vot. Simțeau că este începutul unei noi ere, controlate de guvernul de dreapta din Belgia.[413]

Claire considera că evreii erau foarte bine integrați în Belgia, ca și în Franța, pentru că influența Revoluției Franceze le oferise evreilor drepturi egale de cetățenie. Povestește că mama ei „mergea la singurul restaurant cușer din Belgia cu prietena ei cea mai bună evreică și spunea că mâncarea cușer i se părea exotică. Claire însăși știa că sunt mulți evrei la școala ei gimnazială, dar nu știa exact care dintre ei, până când aceștia au dispărut împreună cu un profesor după invazia din 10 mai 1940."[414]

Tatăl lui Claire a fost numit la conducerea Ministerului Alimentației, care stabilea rațiile de alimente pentru toată lumea din zona Brabant, care se afla în vecinătatea Bruxelles-ului. Era în permanentă legătură cu naziștii și se ocupa de hrana trupelor acestora. În iunie-iulie 1940, familia s-a alăturat Rezistenței și aproape imediat au primit un cuplu de evrei în jur de 50-60 de ani să locuiască împreună cu ei. Bărbatul fusese în armată cu tatăl ei în Primul Război Mondial, așa că acest lucru poate fi interpretat ca un act de loialitate. Au stat cu ei doar jumătate de an și Claire crede că au folosit o rută de scăpare din Belgia. Își amintește că nu mâncau împreună cu familia ei – probabil consumau doar mâncare cușer, pentru că îl vedea mereu pe bărbat ieșind.

În noiembrie 1940, familia lui Claire a avut parte de o mare pierdere atunci când bunica lor bogată, care fusese foarte strângătoare, a fost forțată să predea naziștilor colecția ei de aur și monede vechi. A murit din cauza șocului la scurt timp după aceea și, din acel moment, familia s-a hotărât să activeze ca agenți secreți pentru Rezistență. Fratele lui Claire, Louis, s-a implicat activ în mișcarea de rezistență împreună cu o britanică pe care o știau drept Madame Hardy. Aceasta lucra cu MI5 și MI6. Louis a lucrat cu Madame Hardy la pregătirea aterizării aliaților:

> Claire povestea că nu cunoștea pe nimeni care să lucreze în Rezistență și să nu ajute și evreii. Erau cu toții proevrei. Familia ei a participat la mișcarea de rezistență datorită faptului că tatăl ei a luptat în Primul Război Mondial și vedea acum o continuare a acestuia. Mama ei considera această luptă mai degrabă anti-germană decât anti-nazistă. Au ascuns aviatori britanici și o persoană care împușcase un soldat și era condamnată la moarte.

> Deja trăiau la limita legalității, iar ascunderea evreilor făcea parte din activitatea antinazistă.[415]

În 1943, Madame Hardy a cerut familiei să aibă grijă de două fete evreice din Antwerp, al căror tată era un bijutier. Surorile lor mai mari fuseseră luate de naziști ca să lucreze într-un bordel dintr-un lagăr de concentrare. Claire susține că toate lagărele de concentrare aveau bordeluri, pentru că germanii considerau că bărbații lucrează mai bine dacă sunt satisfăcuți sexual. Cele două fete de care aveau grijă erau cunoscute drept Fadette, care avea în jur de 13-14 ani, și Yvette, care avea 17-18 ani. Doar Fadette locuia cu ei, Yvette era plasată în alt loc, dar venea deseori în vizită la sora ei. Nu puteau să le țină pe amândouă, pentru că aveau mulți aviatori în casă de asemenea. Toți prietenii lor găzduiau evrei, care erau mutați din loc în loc în eventualitatea unei razii a Gestapo-ului.

Fadette era o fată foarte tăcută. Mânca împreună cu familia, dar vorbea foarte puțin și își petrecea majoritatea timpului în camera ei. În mod evident, era foarte speriată. Claire crede că mama acesteia se afla și ea într-o altă casă, ascunsă. Tatăl lui Claire a aflat numele adevărat al fetelor și că acestea au plecat în Tel Aviv după război. Au fost singurele din familia lor care au supraviețuit.

Atât Louis, cât și Madame Hardy au fost într-un final trădați de un om pe care l-au crezut a fi prieten – Prosper De Zitter. Acesta se născuse în Flandra și fusese soldat în Canada. Se pare că își oferise serviciile Ambasadei Germane chiar înainte de ocupație. Se estimează ca este responsabil de trădarea a câteva sute de membri ai Rezistenței, aviatori aliați și prizonieri de război. Acesta îi îndruma la ascunzători din Belgia și Franța, de acolo erau trimiși cu trenul la Paris,

de unde erau imediat arestați după ce părăseau gara. Atât el, cât și complicea lui, Flore Dings, au fost acuzați și împușcați în aceeași zi, 17 septembrie 1948.[416]

Când Claire mi-a povestit prima dată de fratele ei, mi-a spus că misterioasa Madame Hardy a fost arestată în ianuarie 1944, a fost trimisă la Mauthausen să fie gazată imediat și inclusă pe lista de eroi ai Belgiei. De pe internet am reușit să aflu că Madame Hardy a fost o persoană foarte influentă în organizarea rutelor de evadare, activitatea din Rezistență și ascunderea evadaților. Cunoscută ca Edith Hardy de către Rezistență, aceasta s-a născut ca Edith May Bagshaw, în 1899, în Aston, Birmingham. Tatăl ei fusese băcan, iar ea era a patra dintr-o familie cu cinci copii – restul fiind băieți. A servit în Primul Război Mondial ca membru al Corpului Auxiliar de Femei, în ianuarie 1918, și ulterior în Forțele Regale Aeriene pentru Femei. Pe 11 decembrie 1919 s-a căsătorit cu un gentleman belgian, pe nume Van-den-Hove, în catedrala din Birmingham. Acesta avea 29 de ani, iar ea 20.

Următorul lucru cunoscut despre Madame Hardy este acela că, după invazie, era căsătorită cu un alt belgian, Felix Hardy. Ca urmare a activităților ei, a fost arestată la locuința ei pe 26 ianuarie 1944 pentru ajutor acordat inamicului – era membru al *Service de Renseignements d'Action* (SRA), nume generic pentru serviciile de informații. A fost trimisă la închisoarea Saint-Gilles din Bruxelles, care era destinația obișnuită pentru membrii Rezistenței, unde a rămas până pe 21 iulie 1944, când a fost trimisă în Germania. Se pare că pe 30 decembrie 1944 a ajuns în lagărul Ravensbrück, care era doar pentru femei, iar pe 7 martie 1945 a fost trimisă la Mauthausen, unde a fost gazată opt zile mai târziu.[417] Claire

mi-a spus că după război au fost vizitați de soțul ei belgian, care le-a spus că Edith fusese evreică. Acest lucru pare destul de puțin credibil, având în vedere că prima ei căsătorie a avut loc la catedrala din Birmingham, dar poate că s-a convertit pe parcurs.

Louis a fost trimis în lagărul Dora-Mittelbau, în munții Harz, care a fost înființat în 1943 ca o anexă a lagărului Buchenwald. Șaizeci de mii de oameni au fost trimiși acolo, dintre care douăzeci de mii au pierit. Lagărul de muncă Dora nu este la fel de cunoscut ca celelalte lagăre naziste. Ororile de aici au fost descrise de unul dintre prizonieri, Guido Zembsch-Schreve, membru al Biroului de Operațiuni Speciale (Special Operations Executive – SOE). Acesta a ajuns acolo la sfârșitul anului 1944 și descrie teroarea pe care el și prietenii lui au simțit-o când au descoperit unde sunt: „un lagăr de muncă atât de secret, că era catalogat drept „Nacht und Nebel" („noapte și ceață", sau top secret) – o clasificare ce însemna că singurul mod prin care un prizonier putea fi lăsat să plece de acolo era pe coșul crematoriului".[418] Prizonierii erau forțați să producă rachete V2 pentru nemți.[419]

Chiar dacă fiecare muncitor avea un soldat german care îi sufla în ceafă, mai mult de jumătate dintre rachetele V2 produse în Dora nu funcționau corect, așa de prost erau făcute. Chiar echipa lui Zembsch-Schreve a fost vizitată o dată de Wernher von Braun, care a descoperit imediat că erau sabotori; au fost toți împușcați pe loc de oamenii Gestapo-ului care-l însoțeau, cu excepția lui Zembsch-Schreve, care a stat lipit de perete în spatele lor, unde nu a fost văzut.[420]

Fratele lui Claire a murit în tren în 1944, la vârsta de 27 de ani, în timp ce era evacuat din lagărul Ellrich, care se afla lângă Dora. Acolo prizonierii făceau:

> aceeași muncă dar... era mult mai greu. [Louis] a supraviețuit bolii datorită prietenilor lui, dar cântărea doar 48 de kilograme în final. Ellrich a fost evacuat, unii au plecat pe jos – și aproape toți au murit – iar alții cu trenul. Loulou [Louis] era în tren și acel transport a fost de asemenea letal: cei care au supraviețuit lipsei de mâncare și apă au fost într-un mitraliați de RAF – la fel a murit și Loulou. Toți cei 186 de oameni care au murit împreună cu el se află într-un mormânt nemarcat în Dreetz, pe linia de tren dintre Hamburg și Berlin.[421]

Lagărul Dora nu este foarte cunoscut și unul dintre foștii prizonieri, Freddie Knoller, sugerează că acest lucru s-ar datora faptului că Wernher von Braun conducea cercetările științifice desfășurate acolo. După război, atât America, cât și Rusia s-au luptat pentru supremație în tehnologia rachetelor, iar când von Braun a devenit un erou american, nu mai era oportun să se amintească despre activitatea lui de la Dora și toate ororile asociate cu fostul lagăr.[422]

Claire povestește că familia lor a aflat despre moartea lui Louis în iulie 1945 și că mama lor a murit din cauza suferinței provocate de această veste în 1950. L-am găsit pe Louis Thiryn pe un website legat de prizonieri, într-o listă cu mii de alți prizonieri politici belgieni, la numărul 60511, și descris ca „maler", ceea ce înseamnă pictor.[423]

Familia lui Claire, ca multe altele de altfel, a plătit scump pentru implicarea lor în Rezistență, cu moartea bunicii, moartea prematură a mamei și uciderea fratelui ei. Dar este imposibil de știut cu exactitate câți oameni au fost

salvaţi prin activitatea lor în Rezistenţă. Eu şi Claire am vorbit despre povestea ei şi a altor salvatori din timpul Holocaustului la *Woman's Hour*, pe BBC Radio 4, pe 6 ianuarie 2005, iar ea a participat la Ziua Comemorativă a Holocaustului în Cardiff, în 2006, unde i-a cunoscut pe Tony şi Cherie Blaire.

Jacob (1881-1953) şi Hendrika (1889-1971) Klerk. Henri Obstfeld, care locuieşte acum în Londra, a fost lăsat în grija cuplului Klerk din Arnhem în 1942, când avea doar doi ani şi jumătate. A locuit cu ei până la vârsta de cinci ani. Nici el, nici fiica adoptivă a acestui cuplu, Els Willemsen, nu ştiu cum aceştia au ajuns să aibă grijă de el. A ţinut legătura cu Els regulat, până la moartea ei, în ianuarie 2003, la vârsta de 87 de ani. Aceasta s-a căsătorit în 1942, iar părinţii ei adoptivi, care aveau în jur de 50 de ani la acel moment, rămăseseră singuri într-o casă mare şi pustie. Jacob Klerk era agent imobiliar şi de asigurări, care avea biroul acasă. Era un francmason dedicat, care fusese iniţiat în 1909 şi devenise Maestru în 1920. În 1932 s-a alăturat unei loje noi din Arnhem şi a fost secretarul acesteia timp de mulţi ani.[424] Era de asemenea prezbiter al Bisericii Baptiste. Henry crede că părinţii lui i-au contactat pe el şi soţia lui, Hendrika, prin intermediul Francmasoneriei, chiar dacă tatăl lui nu era membru.[425]

Tatăl lui provenea din Cracovia (acum în Polonia), dar a locuit în Viena între 1910-1925. S-a mutat ulterior în Amsterdam, în 1925 şi, treptat, toată familia l-a urmat. A devenit pantofar şi a preluat afacerea familiei împreună cu fratele său, Simon. S-a căsătorit cu Hendrika în 1933. Familia acesteia era stabilită în Olanda dinainte de 1800.

Henri s-a născut în aprilie 1940, iar o lună mai târziu țara era invadată de germani. Treptat, viața a devenit din ce în ce mai grea pentru evrei odată cu înmulțirea restricțiilor. În 1942, Consiliul Evreiesc a primit ordin să se ocupe de alegerea evreilor care să meargă la muncă în Est, așa că familia Obstfeld a primit documente de mobilizare pentru fiul lor, Henri. Nu e de mirare că părinții lui au fost alarmați când au realizat că băiatul lor de doi ani și jumătate este chemat să se prezinte cu un rucsac, îmbrăcăminte și mâncare pentru câteva zile, pentru a fi trimis că muncească în Est. L-au trimis imediat la unchiul lui, Dolek, în timp ce căutau un loc permanent unde să fie plasat.[426]

Henri povestește cum a plecat inițial cu trenul spre Arnhem, să se întâlnească cu familia Klerk:

> Se pare că am fost ademenit cu niște imagini ale faianței albastre de Delft ce decora toaleta. După ce ne-am întors în Amsterdam, mama a început să îmi spună frecvent că trebuie să mă lase la altcineva o perioadă, dar se vor întoarce după mine. Ceva mai târziu am mers din nou în Arnhem, în vizită la familia Klerk. Cât timp eu eram preocupat de imaginile de pe faianță, părinții mei au plecat pe furiș.[427]

Henri consideră că viața lui a fost suficient de plăcută, pentru că nu a fost conștient de greutăți, dar nu știe cum a reușit să se descurce familia Klerk, având în vedere că toată lumea avea cartele de rații. S-a jucat numai cu Emmy Willemsen, nepoata lor, care era cu trei ani mai mică decât el, și cu care a și păstrat ulterior legătura.[428] Din păcate, aceasta a murit în ianuarie 2006.[429] Se pare că Henri era prezentat ca un nepot ai cărui părinți fuseseră uciși în bombardamentul german din Rotterdam în primele zile ale invaziei germane. Mulți oameni muriseră în acele zile și

mulți dintre copiii ascunși erau prezentați astfel. Abia în 2001 Els i-a povestit că, atunci când l-a scos într-o zi la plimbare cu Emmy, care era în cărucior, cineva a întrebat-o dacă nu cumva era evreu. Aceasta a răspuns: „O, nu, este un nepot."

Chiar și după ce Henri a fost înapoiat părinților, cel puțin un vânzător s-a interesat dacă băiețelul fusese evreu.[430] Această curiozitate legată de el le-a creat cel mai probabil momente de panică, pentru că puteau fi trădați în orice moment de vecinii indiscreți. Cu toate acestea, nu îl țineau ascuns și își aduce aminte că se juca în curtea din spate, de unde urmărea cum trec tramvaiele. De asemenea, mergea la cumpărături cu „mătușa" lui. Își amintește că se juca în partea casei care era folosită ca birou, deci angajații și vizitatorii îl vedeau și erau conștienți de existența lui. [431] De asemenea, o dată l-a vizitat pe unul dintre angajații lui Klerk împreună cu „mătușa lui". Casa lor era chiar pe colț și dădea spre gara din Arnhem, iar lui îi plăcea să privească trenurile. Chiar dacă nu s-a întâmplat nimic, își amintește că familia Klerk a decis să nu mai repete experiența.

Când l-am întrebat cât de riscant a fost pentru ei, mi-a spus că oricine se putea duce să îi raporteze naziștilor; de fapt, mulți făceau asta, oferind doar adresa. O viață de evreu costa 7 guldeni, care erau plătiți informatorului. Henri nu știe cam cât însemna asta la acel moment, dar în 1961, 1£ era egală cu 10 guldeni.[432]

În septembrie 1944, au fost evacuați înainte de bătălia de la Arnhem, care a fost ecranizată în filmul *Un pod prea îndepărtat*, și au fost trimiși în Harskamp, un sătuc la 20 km depărtare, de unde au fost eliberați de canadieni pe 17 aprilie 1945. După terminarea războiului, familia Klerk a scris

prin intermediul Crucii Roşii la ultima adresă unde ştiau că erau ascunşi părinţii lui Henri. Din fericire, cei doi supravieţuiseră şi îşi puteau recupera copilul, care era acum în vârstă de cinci ani.[433] Se pare că Henri şi-a recunoscut mama atunci când s-au reîntâlnit şi i-a spus: „Ai fost plecată foarte mult timp."[434]

Concluziile lui Henri despre motivaţia familiei Klerk, în urma discuţiilor cu fiica acestora, sunt următoarele:[435]

> În primul rând, erau oameni religioşi, care au acceptat să aibă grijă de mine din motive umanitare. În al doilea rând, naziştii interziseseră activitatea francmasonilor. Acel motiv singur ar fi fost suficient pentru tatăl meu adoptiv, care era un francmason dedicat, de a se opune dictatului lor.[436]

Henri a propus ca soţii Klerk, fiica şi ginerele să fie recunoscuţi de Yad Vashem ca „Drepţi între Popoare", ceea ce s-a şi întâmplat pe 10 aprilie 2000, în sinagoga din Arnhem.

Nu ştiusem de obsesia naziştilor faţă de Francmasonerie până nu am aflat povestea lui Henri. Naziştii considerau toţi francmasonii ca aliaţi ai evreilor si ambele grupuri erau privite cu suspiciune de factiunile de dreapta atât din Germania, cât şi din Franţa, începând cu 1840. Infama publicaţie *The Protocols of Zion* lega evreii de conspiraţiile masonice, argumentând că francmasonii erau în aceeaşi ligă cu „bătrânii Sionului". În Suedia, cunoscutul antisemit Elof Eriksson s-a concentrat din 1932 pe francmasoni ca fiind „principalii aliaţi ei evreilor si vehiculul de propagandă în încercarea lor de a domina lumea".[437] Când naziştii au preluat puterea, au creat un muzeu antimasonic. Membrilor li se ordona să părăsească Lojele, iar cei care nu făcuseră asta înainte de ascensiunea la

putere a naziștilor, pe 30 ianuarie 1933, nu erau acceptați în Partidul Nazist; alții au fost chiar trimiși în lagăre de concentrare. În septembrie 1935, toate Lojele au fost dizolvate și proprietățile lor confiscate.[438]

Căderea Franței din iunie 1940 a permis ministrului afacerilor externe, Alfred Rosenberg, să conducă raiduri în sediile masonice; documentele au fost confiscate, iar Lojele au fost vandalizate. Pe 1 mai 1942, Herman Göring, cel mai puternic nazist după Hitler, a declarat:

> Lupta împotriva evreilor, francmasonilor și altor ideologii care se opun nouă este o sarcină urgentă pentru național-socialism. Din acest motiv sunt de acord cu decizia lui Reichleiter Rosenberg de a înființa forțe speciale, a căror sarcină va fi să păstreze în siguranță documentele și bunurile culturale ale locațiilor mai sus menționate.[439]

Aceste bunuri au fost confiscate de către forțele sovietice în 1945 și returnate Franței abia după căderea comunismului din 1990, când au fost descoperite de către un cercetător american, Kennedy Grimstead. În total, s-au trimis cu camionul 750 de cutii cu bunuri de la Moscova la Paris, în decembrie 2000.

Evert Kwaadgras mi-a oferit multe detalii despre primii ani de viață ai lui Jacob Klerk. Acesta s-a născut pe 19 aprilie 1881 în Wader, un sat din provincia Olanda de Nord. Se pare că prima dată a cerut să fie inițiat ca mason în 1909 în Hoorn, care se află aproape de Wader. A fost acceptat și inițiat pe 26 octombrie, dar la acea vreme trăia temporar în Essen, Germania. Era „reprezentant al unei companii olandeze de transport de legume". Evert a ținut să-mi explice că Olanda fusese mereu un mare exportator de legume, mai ales către Germania. Pentru un timp,

înainte de 1915, s-a mutat în Breda, iar mai apoi, în 1916, s-a mutat în Arnhem. S-a alăturat Lojei locale și a devenit Maestru. În 1923 s-a alăturat unei noi Loje numite *De Oude Landmerken*, și a fost, mulți ani la rând, secretarul ei.[440] Masonii nu au niciun document referitor la faptul că acesta l-a avut în grijă pe Henri:

> Dar despre așa ceva nu răspândeai vorba în perioada războiului și nici nu te lăudai excesiv după aceea. Știm că acesta avea un simț foarte ascuțit al dreptății. Atunci când, după război, unii dintre membrii Lojei au fost dați afară pe motiv că au avut atitudini sau activități progermane în perioada de ocupație, acesta a luat apărarea a doi dintre ei, spunând că sunt acuzați pe nedrept... acest lucru îl caracterizează ca fiind un om căruia îi plăcea să fie drept și ferm în privința opiniilor și acțiunilor sale.[441]

Francmasoneria olandeză nu are documente scrise din perioada războiului: „Naziștii au interzis și înăbușit toate organizațiile masonice, inclusiv a noastră, așa că între 1940-1945 nu a existat o activitate masonică regulată, cum ar fi întâlniri, și, prin urmare, nu există nici documentele care ar fi existat în mod normal."[442]

Kwaadgras concluzionează:

> În orice caz, din momentul în care a început Shoah*, francmasonii erau deja de domeniul trecutului în ochii naziștilor. Fuseseră deja oprimați și bunurile li se confiscaseră sau fuseseră distruse în Germania și în toate țările ocupate sau dominate de Germania.[443]

Henri a rămas singurul copil al familiei, crescând cu numeroși verișori, unchi și mătuși care supraviețuiseră, mulți dintre ei, tot ascunzându-se. Ca adolescent, s-a

* Termenul ebraic pentru Holocaust, folosit din 1940 (n.r.).

alăturat unor grupuri de tineri evrei şi s-a implicat în tabere şi seminarii educaţionale. Când avea 16 ani s-a înscris la un curs pentru opticieni în Rotterdam, după care a început să lucreze în diferite cabinete. Unul dintre şefii lui ţinea cursuri cu jumătate de normă şi îl trimitea pe Henri în locul lui. Şi-a dat seama că trebuia să îşi îmbunătăţească cunoştinţele de optometrie, aşa că, în 1961, s-a înscris la studii în Londra. A rămas în capitala britanică pentru cercetare şi pentru a-şi dezvolta cunoştinţele, devenind conferenţiar la City University. S-a implicat în dezvoltarea cursurilor de optometrie din ţara sa natală, ţinând în acelaşi timp conferinţe în străinătate.

În 1972 s-a căsătorit cu Dorothy, care era născută în Cape Town. Au doi copii şi doi nepoţi. În anii 1990 s-a întâlnit cu o veche cunoştinţă din Amsterdam, care locuia de asemenea în Londra şi care l-a prezentat unui grup de copii evrei supravieţuitori. Atât el cât şi Dorothy activează în prezent în Federaţia Mondială a Copiilor Supravieţuitori ai Holocaustului (World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust – WFJCSH), unde Henri este vicepreşedinte. Este de asemenea implicat în Asociaţia Europeană a Supravieţuitorilor.[444]

Jacob Klerk a murit pe 2 februarie 1953, cu două săptămâni înainte de ceremonia Barmitzvah* [445] a lui Henri. Soţia lui, Hendrika, a murit pe 18 iulie 1971. Emmy, nepoata lor şi sora adoptivă a lui Henri, a murit pe 28 ianuarie 2006.[446]

---

*Ceremonie de iniţiere a unui băiat evreu care a ajuns la vârsta de 13 ani, vârstă de la care se consideră că este pregătit să se supună preceptelor religioase şi să ia parte la rugăciuni publice (n.tr.).

Robert Maistriau (1921-2008) avea doar 22 de ani când, pe 19 aprilie 1943, a condus un raid într-un tren care transporta 1 600 de evrei din Belgia către Auschwitz. Cei doi colegi ai lui, Youra Livchitz și Jean Franklemon, aveau amândoi 25 de ani și au plecat pe biciclete echipați cu un pistol, trei perechi de clești, o lanternă și hârtie roșie. Era de asemenea ziua revoltei în ghetoul din Varșovia.

Cei trei au parcurs cu bicicletele distanța de 40 de km dintre Bruxelles și Boortmeerbeek din Flandra, folosind hârtia roșie pentru a transforma lanterna într-un semnal temporar de oprire pentru trenul care se îndrepta spre est. Trenul transporta 1 631 de evrei de la lagărul de transit Mechelen (Malines) către Auschwitz – o listă completă întocmită de naziști la Mechelen conține și numele lor, data, locul nașterii și ocupația. Reiese din această listă că o mare parte din călători erau copii de școală.[447] De îndată ce trenul a oprit, au folosit cleștii ca să deschidă ușile și au încurajat oamenii să iasă – 17 au făcut-o. A avut loc un schimb de focuri între gărzi și Livchitz, în timp ce ceilalți doi au deschis un alt vagon și din nou au încurajat oamenii să sară. În total au ieșit 231 de evrei și, chiar dacă 23 dintre ei au murit, ceilalți au reușit să scape și să fie ajutați de belgieni. Unii, cum ar fi Simon Gronowski, un băiat de 11 ani, au sărit în momentul când trenul s-a repus în mișcare. A mers toată noaptea și într-un final s-a apropiat de o casă, povestind că s-a pierdut de prietenii lui. A fost dus la poliția locală, terorizat de gândul că va fi predat din nou nemților. Polițistul l-a liniștit pe Simon: „Știu totul. Erai în trenul cu evrei și ai scăpat. Nu îți face griji, suntem belgieni buni, nu te vom trăda."

Întrebat de o femeie ce ar trebui să facă în momentul când s-a uitat în jurul ei, în întuneric, Maistriau i-a răspuns: „Doamnă, Bruxelles este în acea direcţie, Louvain este în acea direcţie. Alegeţi singură. Eu am făcut tot ce am putut."[448] Jacques Grauwels şi prietenul lui au sărit din tren şi, în timp ce aşteptau tramvaiul, şi-au dat seama că aspectul lor neîngrijit putea atrage atenţia. Au ales să stea pe scări, pentru a scăpa repede, dacă ar fi fost cazul:

> Iar atunci s-a întâmplat ceva ce Jacques Grauwels nu avea să uite întreaga viaţă: „Muncitorii au observat probabil că ceva e în neregulă cu noi doi, că avem probleme. Şi, ca la un ordin dat în tăcere, ne-au încercuit pe amândoi pe peron, ca să fim ascunşi de ochii curioşi."

Un alt cuplu a ajuns şchiopătând într-o biserică şi i-a povestit preotului care rămăsese şocat că erau evrei şi că au scăpat din trenul către Auschwitz şi nu aveau niciun ban. Acesta le-a dat o bancnotă de 50 de franci, le-a zis „Dumnezeu să vă păzească" şi le-a explicat cum să ajungă la Liège, unde aveau o rudă care îi putea ajuta.

Niciunul dintre cei care au scăpat nu a fost trădat de vreun belgian – *L'honneur des Belges*.[449] Marion Schreiber consideră „modestia naţională" ca motiv pentru care nimeni nu ştie cât de mult i-au ajutat belgienii pe vecinii lor evrei. Mai mult decât atât, aceasta comentează că opera ei a beneficiat de puţină atenţie din partea presei în Franţa şi Olanda, „ţări care şi-au trâmbiţat rezistenţa în trecut, dar au fost mai tăcute în privinţa colaboratorilor lor". Ea pune acest lucru pe seama geloziei.[450]

Maistriau nu vorbea engleză, aşa că am rugat-o pe o secretară, care vorbeşte ambele limbi, să îl viziteze în numele meu, lucru care s-a şi întâmplat pe 2 august 2004.

Acesta i-a spus că, deși în carte pretinde că era plictisit de serviciul lui, de fapt a fost împotriva germanilor de când avea cinci ani. Primul soț al mamei lui a fost evreu și servea în armata franceză. După ce acesta a murit în Primul Război Mondial, mama lui s-a recăsătorit cu un belgian, care era doctor în armata belgiană.[451]

Există o tendință ca Marea Britanie să privească Țările de Jos ca pe o zonă omogenă. Acest lucru este incorect, mai ales când ne referim la salvarea evreilor din Holocaust:

> Patru mii de copii ca și mine au supraviețuit Holocaustului trăind sub identități false cu alte familii, în internate, mânăstiri și orfelinate. Șaizeci la sută din cei șaizeci de mii de evrei care locuiau în Belgia la acel moment nu au fost deportați pentru că au putut să scape din ghearele fanaticilor rasiști germani cu ajutorul vecinilor, prietenilor și străinilor.[452]

De fapt, au fost mai mulți copii evrei salvați în Belgia decât în orice altă țară ocupată. De ce? Un posibil răspuns este oferit de Steve Jelbert. Acesta susține că belgienii, spre deosebire de olandezi, erau înverșunați împotriva germanilor, având deja experiența unei „ocupații brutale în Primul Război Mondial".[453] El sugerează de asemenea că belgienii au o tendință individualistă foarte puternică: „Având în vedere individualitatea naturală burgheză (este, totuși, căminul suprarealismului, care a dat nume precum Delvaux și Magritte), forța societății civile a împiedicat încercările naziștilor de a-și pune la cale politicile lor criminale."[454] Jelbert concluzionează că „burghezia belgiană din epocă se recunoștea pe ea însăși după cultură și mod de viață, deci ideea de a discrimina minorități care

împărtășeau în mod clar aceleași valori contrazicea credințele comune ale societății lor civile".[455]

În 1942, când au început deportările, ziarul clandestin patriotic *La Libre Belgique* îndemna cititorii să susțină evreii: „Salutați-i când treceți pe lângă ei! Oferiți-le locul în tramvai! Protestați împotriva măsurilor barbare la care sunt supuși! Asta îi va înfuria pe „boches"*!"[456] Birocrații și-au jucat și ei rolul lor, în ciuda afișelor care avertizau asupra ajutorării evreilor, unii fiind chiar descoperiți și pedepsiți:

> În toate primăriile și consiliile locale existau funcționari care dădeau pe ascuns cartele pentru mâncare suplimentare pentru rude care spuneau că fuseseră lovite de bombe sau nepoate care apăreau din senin. Au fost funcționari care au dat Rezistenței documente în alb, pe care se puteau adăuga nume false și o fotografie tip pașaport. Existau de asemenea poștași care interceptau scrisori adresate Gestapo și comandanților de război, dacă suspectau că acestea conțin denunțuri. Aceștia deschideau plicurile, anunțau oamenii denunțați și duceau scrisorile cu două zile întârziere, pentru a le da timp să se ascundă. Membrii acestui grup s-au autointitulat „Serviciul D", care lupta contra defetismului și denunțării. Au salvat probabil în jur de 5 000 de persoane care riscau să fie predate poliției ocupante.[457]

Se estimează că aproximativ 200 000 de belgieni au lucrat în Rezistență, mulți fiind motivați de sentimente puternic antigermane, rezultate în urma Primului Război Mondial. Robert Maistriau era omul potrivit pentru a fi în Rezistență[458] Era disperat să ajute la distrugerea germanilor din cauza atrocităților comise de aceștia în 1914:

---

* Termen peiorativ pentru germani, de obicei soldați, folosit de Aliați în Primul Război Mondial (n.r.).

> Nu era doar faptul că tot ceea ce belgienii strânseseră cu mare chibzuială – mâncare, țesături sau cărbune – era dus în Germania. Acum tinerii erau forțați să plece la muncă silnică în fabricile germane pentru industria de armament a lui Hitler. În această perioadă, Robert s-a gândit la tatăl său: un doctor militar, inițial un admirator înflăcărat al culturii germane, al poeților, muzicienilor și filosofilor săi, ulterior pierzându-și respectul pentru națiunea germană în Primul Război Mondial, pe frontul Yser. A considerat un act de barbarism faptul că nemții au dat foc în timpul invaziei din 1914 bibliotecii din Leuven, care avea cărți și manuscrise de neînlocuit. „Într-un fel sau altul", își amintește Maistriau, „noi, tineretul, ne opuneam germanilor chiar înainte de al Doilea Război Mondial."[459]

Ura simțită de belgieni față de germani este confirmată și de Bob Whitby, fiul unui maior englez căsătorit cu o belgiană, care, în 1940, la vârsta de 19 ani, a fost închis în Belgia. „Eram foarte înfricoșați, pentru că mama ne povestise de Primul Război Mondial, de toate cruzimile întâmplate atunci, și așa mai departe", a relatat el.[460]

Paul Spiegel scrie:

> Belgia este vecinul necunoscut al Germaniei. Acest lucru este și mai adevărat cu privire la capitolul de rezistență și nesupunere civilă împotriva regimului nazist din Belgia... Acești belgieni au riscat închisoarea și chiar deportarea într-un lagăr de concentrare pentru că încălcau legile date de către administrația militară germană, conform cărora orice fel de ajutor dat evreilor care erau persecutați era considerat o crimă majoră.[461]

O altă explicație a succesului Belgiei se bazează pe voința lor de a nu se supune. „Poliția belgiană se mișca încet, muncitorii de la calea ferată lăsau ușile de la trenurile de deportare deschise sau organizau ambuscade, iar mulți evrei găseau locuri unde să se ascundă."[462] Spre deosebire

de Olanda, unde din cei 20-25 000 de evrei care se ascundeau, jumătate dintre ei au fost descoperiți „fără îndoială, prin eforturile informatorilor profesioniști și de ocazie; este important de precizat faptul că „din cei zece mii de evrei care au supraviețuit în ascunzători, 75% erau străini – un procent care arată incapacitatea evreilor olandezi de a înțelege realitatea".[463]

În 1939, populația Belgiei era de 8 386 600 de locuitori, iar dintre aceștia 1.537 au fost recunoscuți ca „Drepți între Popoare" (vezi Tabelul 2 din Anexe). Probabil că cel mai remarcabil caz de salvare pe care l-am întâlnit a fost cel al Giselei Reich, care în 1941 se afla în Malines, așteptând deportarea la Auschwitz împreună cu părinții săi. Tatăl ei fusese deportat primul, iar Gisele, care avea 5 ani și suferea de o boală de plămâni, aștepta împreună cu mama ei. Unui ofițer german i s-a făcut milă de Gisele și a întrebat-o pe mama ei dacă ar putea cineva să aibă grijă de ea. Probabil că i-a menționat pe vecinii ei, familia Van de Velde, care erau niște creștini devotați. Naziștii le-au telefonat și aceștia au fost imediat de acord și au venit să o ia cu mașina; au primit-o în familia lor chiar dacă aveau un al optulea copil pe cale de a se naște. Tatăl familiei era bucătar la un spital. Gisele a locuit cu ei până s-a căsătorit. A avut copii și nepoți, dar a fost traumatizată de experiențele ei. Fiul ei, Willi Buntinx, crede că faptele familiei van de Velde au izvorât din pura dorință de a-și ajuta vecinii și nu au spus nimănui de această poveste până când Rose Marie Guilfoyle i-a spus că am cerut să îl văd pe Robert Maistriau.[464]

Maistriau era la momentul interviului foarte fragil, cu vederea și mobilitatea slăbite. I-a povestit lui Rose Marie

despre copilăria lui și despre atitudinile antigermane ale familiei sale. I-a spus de asemenea că acum consideră că nu i s-au recunoscut meritele așa cum ar fi trebuit, pentru că de fapt el a fost cel care a deschis ușile trenului pe 19 aprilie 1943. Susține că Youra Livchitz s-ar fi speriat când a văzut un ofițeri german apropiindu-se de tren și, de teama de a nu fi recunoscut, ar fi dispărut. Robert de asemenea pare a fi supărat de faptul că lui Youra i s-au acordat meritele pentru conducerea acțiunii – mai ales la Muzeul Holocaustului din Washington.[465]

Toți cei trei au fost ulterior arestați pentru alte lucruri. Livchitz a fost prins câteva luni mai târziu, în 1943, și împușcat pe motivul că era „comunist". Maistriau a fost arestat în martie 1944 și trimis la Buchenwald, dar a ajuns ulterior în lagărul Bergen-Belsen, de unde a fost eliberat în aprilie 1945. Franklemon a murit în 1977. Maistriau a fost recunoscut ca „Drept între Popoare" în 1994, și a murit pe 26 septembrie 2008, la vârsta de 87 de ani. Atacul asupra convoiului cu numărul douăzeci a fost unul istoric – a fost singurul moment din istoria Europei ocupate când luptători ai Rezistenței au eliberat oameni dintr-un tren de deportare.[466]

Salvatori motivați de loialitate

Maria (Mitzi – născută Müller) Saidler (1900-1994) a fost o femeie de confesiune romano-catolică, născută într-o zonă rurală a Austriei. A lucrat ca bucătăreasă în casa lui Hermann și a Camillei Fleischner timp de 15 ani când, din cauza unui decret nazist, a trebuit să se mute. Nu mai era permis niciunei femei ariene sub vârsta de

50 de ani să locuiască sub același acoperiș cu un bărbat evreu. În orice caz, din cauza faptului că Hermann nu mai putea să își câștige existența, pentru că afacerea lui en-gros cu nasturi fusese „arianizată",[467] oricum nu o mai puteau ține. Cu toate acestea, Mitzi a continuat să vină la apartamentul lor pentru a o ajuta pe doamna Fleischner, care era invalidă de la începutul anilor 1930.

Când aceștia au trebuit să se mute din casa lor, pentru că așa „le-a «cerut» un nazist", și să locuiască într-un apartament la comun cu alte câteva familii, Mitzi a continuat să îi viziteze și să le ducă mâncare. Când li s-a ordonat să plece la Theresienstadt, Mitzi i-a sfătuit să nu se conformeze și să se ascundă în micul ei apartament. Deoarece Camilla avea o sănătate precară, oferta li s-a părut irealizabilă și au refuzat-o. Mitzi s-a adresat imediat unei prietene a familiei Fleischner, o anume doamnă Sommer, care a acceptat oferta și a locuit cu Mitzi din 1942 până la finalul războiului. Mitzi a împărțit cu ea rația ei de hrană. Adăpostirea evreilor putea atrage pedeapsa cu moartea sau cel puțin deportarea într-un lagăr de concentrare, iar Mitzi și-a asumat acest risc în mod conștient.[468]

Otto Fleming, fiul soților Fleischner, mi-a povestit că Mitzi a continuat să le trimită mâncare chiar dacă aceștia se aflau în Theresienstadt și chiar a colaborat cu rabinul șef din Viena și cu soția lui pentru a trimite pachete cu mâncare și altora de la Auschwitz. Rabinul șef Öhler locuia și el în același apartament cu părinții lui Otto, dar era protejat de un nazist senior care îi găsise de lucru la Arhivele Evreiești.[469] De fapt, se pare că familia Fleischner fusese trimisă să locuiască în apartamentul rabinului, împreună cu celelalte patru familii, astfel încât fiecare ocupa una dintre cele șase

camere ale apartamentului. Ca rezultat al vizitelor dese ale lui Mitzi, ea și soția lui Öhler au devenit bune prietene. Când Otto și soția lui, Dorothy, au mers să o viziteze pe Mitzi în mai 1982 și să își ia înapoi niște bunuri pe care i le încredințaseră, aceasta i-a dus să o vadă pe doamna Öhler și au revăzut camera în care au trăit. [470]

Otto a adus cazul lui Mitzi în atenția Yad Vashem, la fel și fiica doamnei Sommer, Resi, care a lucrat ca interpret la Ambasada Britanică din Teheran pe perioada războiului. A fost onorată în prezența fiicei sale, prin plantarea unui copac în Grădina Drepților între Popoare la Yad Vashem, în martie 1981; ulterior a fost onorată și de Ambasada Israelului din Viena.

Sursa mea de informație, Otto Fleming, fiul soților Fleischner, a murit în 2007. Acesta a scris despre familia lui și despre viața lor în Viena. Spune că s-a confruntat cu antisemitismul doar în *gymnasium* (vezi nota nr. 256), probabil în jur de 1932, din moment ce el s-a născut în 1914. Se pare că șeful clasei l-a tras într-o parte și:

> A spus că noi doi mereu ne-am înțeles bine, dar că el acum s-a alăturat Partidului Național Socialist (Nazist). Nu avea nimic cu mine personal, dar trebuia să înțeleg că de acum încolo nu va mai putea să îmi vorbească. Cred că ceea ce a făcut a fost totuși un lucru decent și, când l-am reîntâlnit în 1980 și am văzut că suferea de boala Parkinson, mi-a părut rău pentru el. [471]

După ce a fost admis la facultate, a decis să studieze medicina, chiar dacă viața devenise grea pentru studenții evrei, aceștia fiind atacați și bătuți chiar în campusurile universitare. A început cursurile în 1933 și a suferit prejudicii din toate părțile, dar unul dintre evenimentele cele mai memorabile a fost atunci când o femeie singură s-a luat de el și de un prieten de-al lui pe stradă. În martie 1938

se pregătea pentru examenul final, dar nu a mai putut să-l susțină deoarece după anexarea Austriei, evreii nu mai aveau voie să-și dea examenele de absolvire. Evreii au început să fie atacați pe stradă sau să fie duși cu forța în lagăre. Din această cauză ieșea rar din casă și a decis să părăsească Austria. Însă nu era ușor să găsești o țară care să primească evrei disperați, care puteau fi ridicați cu ușurință în timp ce așteptau la lungile cozi formate în fața diverselor ambasade. Otto a reușit să obțină un bilet către Shanghai, dar și o viză de turist în Palestina, așa că a părăsit Austria în 1938 și a petrecut câțiva ani acolo. În 1942 s-a înrolat în armata britanică, iar după război și-a obținut diploma de medic, devenind ulterior medic generalist în South Yorkshire. În 1999 a fost invitat în Viena pentru a primi o diplomă onorifică, cu o întârziere de 61 de ani,[472] din partea universității

Otto a scris despre întoarcerea la Viena cu reținere:

> Cât timp am fost în Viena am simțit o neliniște de fiecare dată când mă întâlneam cu un om de vârsta mea. Mă gândeam de fiecare dată: „Oare acesta a fost omul care mi-a omorât părinții?" Dar m-am reîntâlnit de asemenea cu niște prieteni vechi din școală, care m-au primit foarte călduros.
>
> În anii 1980 îmi petreceam vacanța cu soția mea în Seefeld. În timp ce treceam pe lângă un om bătrân, l-am auzit murmurând: „Sunt iar prea mulți străini aici, ar trebui să mai gazăm și injectăm câțiva". După aceea am decis să nu mai mergem vreodată în vacanță în Austria.[473]

Soția lui Otto, Dorothy, care plecase din Viena cu un Kindertransport, mi-a spus că a întâlnit-o pe Mitzi prima oară în august 1958, când au stat la un prieten de familie al lui Otto, aproape de Saltsburg. Otto s-a îmbolnăvit, așa că

Mitzi i-a adus supă de pui tradițională și *Knaidlach* (găluște de matzo*), pe care învățase să le facă de la mama lui. I-a înapoiat câteva din bunurile familiei pe care le avea în grijă din perioada războiului. După acea vizită. Mitzi s-a căsătorit cu un muncitor de la căile ferate, pe nume Saidler și a avut o fiică cu el, dar mai târziu a rămas văduvă. Următoarea dată când au văzut-o a fost la Yad Vashem, pe 29 martie 1981, când i s-a acordat meritul de „Drept între Popoare". A treia oară când au revăzut-o a fost în mai 1982, când și-au adus cei trei copii în Viena și Praga, pentru a le arăta locurile de baștină. Cu această ocazie au fost acasă la Mitzi și au cunoscut-o și pe fiica ei. Mitzi i-a dus să vadă apartamentul lui Öhler, unde părinții lui Otto au locuit până să fie transportați la Theresienstadt în 1942; au fost omorâți la Auschwitz în octombrie 1944.[474] Hermann avea 63 de ani, iar Camilla 62.

În această excursie din 1993 au vizitat și fosta casă a familei Fleischner, unde au fost întâmpinați de Resi Sommer – fiica doamnei Sommer, pe care Mitzi o ascunsese în micul ei apartament. După ofensiva rușilor de la sfârșitul războiului, doamna Sommer s-a dus la apartamentul familiei Fleischner și l-a luat înapoi de la naziștii care locuiau acolo, în eventualitatea în care familia s-ar fi întors. Se pare că, nu la mult timp după această vizită din 1993, Mitzi s-a mutat într-o casă de bătrâni care se afla în administrația căilor ferate, pentru că începuse să uite foarte mult și să nu mai fie în stare să se îngrijească. A murit în 1994, la vârsta de 94 de ani.[475]

---

* Matzo meal este o făină din care se prepară pasca evreiască (n.tr.)

Se pare că motivaţia lui Mitzi a fost loialitatea faţă de familia Fleischner şi dorinţa de a ajuta oamenii pentru care a lucrat mulţi ani şi cu care avea o relaţie foarte bună. Loialitatea aceasta s-a extins şi la prietena familiei, doamna Sommer. Otto spunea despre ea: „A fost o femeie simplă, dar care ştia ce este bine şi ce este rău."[476]

Doamna şi domnul Stenzel. Else Pintus (1893-1975) a fost ţinută ascunsă timp de doi ani şi jumătate de o familie pe nume Stenzel din Danzig.[477] Else s-a născut în Chmielno, fiind cea mai mică dintre cei opt copii ai familiei. Nu s-a căsătorit niciodată şi a avut grijă de casa fratelui ei, Heinz, care era ceasornicar în Kartuzy (fost Karthaus). În 1947 a scris un jurnal de război sub forma unei scrisori către fraţii Gustav şi Paul, care erau singurii în afară de ea care au supravieţuit Holocaustului. Gustav a fost ascuns în Germania, iar Paul a trăit în Shanghai în perioada războiului, împreună cu soţia şi copilul.

Potrivit lui Else, familia Stenzel a ajutat-o să se ascundă pentru că aveau o relaţie bună cu părinţii ei. Când ultima vacă a familiei Stenzel a murit, erau într-o situaţie financiară dificilă, iar Else şi fratele ei, Heinz, au fost singurii care le-au împrumutat bani. Familia Stenzel a ascuns-o, prin urmare, din loialitate. Doris Stiefel (născută Pintus) a tradus jurnalul lui Else din germană în 1988. Tatăl lui Doris, Richard Pintus, a fost unul dintre verii primari ai lui Else, cu care a corespondat regulat după război. Doris, care locuieşte acum în Seattle, crede că motivele pentru care aceştia au ajutat-o sunt următoarele:

> Se pare că, în cazul familiei Stenzel, ca şi în alte cazuri, motivele umanitare, în funcţie de cum le definim, erau bazate pe o relaţie

> caldă, personală și de lungă durată între salvatori și persoana salvată. Familia Stenzel și-a riscat cu bună știință viața pentru Else Pintus, dar este greu de imaginat că ar fi făcut același lucru pentru un alt evreu străin. Else vorbește mereu despre bunătatea cu care au tratat-o. În opinia mea, familia era formată din oameni simpli de la țară care, în mod evident, nu aveau de-a face cu ideologia nazistă.[478]

Else descrie în jurnalul ei cum au primit-o aceștia pe 14 decembrie 1942:

> Doamna Stenzel și-a adus imediat aminte de perioada când lucrurile mergeau prost pentru ei, când prefectul era pe urma lor, când și ultima vacă a lor și-a dat duhul, iar Heinz, fără să i se ceară măcar, i-a împrumutat cu bani. A venit atunci să ne vorbească despre ghinionul ei. Nu ne-a cerut nimic, doar a menționat faptul că nici familia, nici prietenii nu îi ajutau. Tocmai ce primisem chiria pentru lac. Eu se întâmpla să fiu ocupată în bucătărie în acel moment, iar Heinz a venit să mă întrebe dacă nu ar fi bine să le dăm banii de chirie, pentru că erau într-un mare impas. Am fost imediat de acord, așa că ea – rămânând fără cuvinte, pentru că nici nu ceruse, nici nu se așteptase la ajutor – a luat banii de chirie. Cu banii dați de noi au reușit să se pună din nou pe picioare. Prima oară și-au încheiat socotelile cu prefectul, au cumpărat altă vacă, iar mai târziu au început să primească oaspeți vara.[479]

Else a menționat mereu bunătatea familiei Stenzel, în ciuda riscului foarte mare pe care și-l asumau. Cu toate acestea, a avut probleme cu fata cea mare, Regina, care o trata ca pe o sclavă și care a exploatat din plin situația ei. Else a ajuns la familia Stenzel în decembrie 1942, inițial cu gândul de a sta doar până în vară, dar circumstanțele au făcut ca aceasta să rămână la ei până pe 25 martie 1945, fără a ieși din casă în tot acel timp. Camera ei se afla în pod, chiar sub „acoperișul jos și subțire ca un carton, un spațiu

de aproximativ 3 m lungime și 2 m lățime, unde depozitau lucrurile nefolositoare. Vara era cald ca într-un cuptor, iar iarna extrem de frig. Iarna respirația mea îngheța pe așternuturi în jurul nasului."[480] Descrie cât de dificil a fost să fie lipsită de libertate:

> Pe stradă vedeam și auzeam cunoștințe. Îndrăzneam să deschid fereastra doar foarte puțin. Îmi era frică să nu fiu văzută din stradă și recunoscută. Oare voi mai putea merge pe stradă vreodată, ca un om liber? De multe ori mă apuca disperarea. Îmi aminteam deseori de cântecul „Libertatea este a mea". Se cânta la școală, fără să îi înțelegem semnificația. Acum înțelegeam ce însemna să fii liber. Soții Stenzel îmi aduceau de mâncare, dar trebuiau să se asigure că nici servitoarea, nici copiii nu observau. Pentru mine, cea mai jenantă situație era mersul la toaletă. Era lăsată o găleată pe perioada nopții, aparent pentru Regina, care locuia de asemenea la etaj. Copiii trebuiau să o ducă jos dimineața.[481]

Chinul de a sta închiși, dar de a auzi totuși viețile în jurul tău desfășurându-se normal este o temă comună în memoriile evreilor persecutați în perioada Holocaustului. Una dintre experiențele despre care am citit prima oară în 1995 și care mi-a rămas în minte este aceea a Evei Heyman, care poate fi descrisă ca varianta maghiară a Annei Frank – chiar se și adresa jurnalului ei ca unei persoane, la fel ca Anne.

Eva era o fetiță de 13 ani din ghetoul din Nagyvárad, unde s-a născut și tatăl meu. A ținut un jurnal timp de câteva luni în 1944, înainte de a fi deportată la Auschwitz, unde faimosul Mengele a selectat-o și pus-o personal într-un camion, pentru a fi ucisă pe 17 octombrie 1944.[482] Eva descrie în jurnalul ei perioada petrecută în ghetou, iar pe 14 mai 1944 relatează cum a auzit clopoțelul unui vânzător de înghețată care a început să sune afară. Știa că privitul pe

fereastră se pedepsea cu moartea, așa că nu îl putea vedea, dar ea și verișoara ei, Marica, îl auzeau:

> În această după-amiază, eu și Marica am auzit vânzătorul de înghețată sunând. După cum știi, nu avem voie să ne uităm pe fereastră, pentru că doar și pentru atât putem fi omorâte. Dar încă avem voie să auzim, așa că eu și Marica l-am auzit pe vânzătorul de înghețată sunându-și clopoțelul în afara gardului. Îmi place înghețata, și trebuie să spun că îmi place înghețata pe care o vând pe stradă la cornet mult mai mult decât cea din cofetării, chiar dacă la cofetărie este mult mai scumpă! Înainte, de fiecare dată când auzeam clopoțelul vânzătorului de înghețată, aș fi țâșnit la poartă. De cele mai multe ori mi-aș fi luat un cornet cu aromă de lămâie. Iar dacă nu aș fi auzit eu clopoțelul, Ági [mama Evei] și bunica, sau Juszti, sau Mariska s-au fi dus în fugă să ia cornetul cu aromă de lămâie. Lui Ági îi plăcea să spună că, în fața casei noastre, vânzătorul de înghețată „cu siguranță nu pleacă cu mâinile goale" – adică, era sigur că vindea măcar un cornet.
>
> Odată, bietul negustor era foarte trist, pentru că unul dintre copiii lui era bolnav. Am mers cu el la farmacia bunicului, iar acesta i-a dat medicamente pe gratis. Îmi amintesc că o perioadă nu a mai venit, dar apoi a adus un cornet imens cu aromă de lămâie și nu ne-a luat banii pe el. Desigur, nu știu pentru că nu pot vedea, dacă cel care sună acum în fața gardului este același om care obișnuia să vină la noi, dar în tot Várad nu sunt decât doi vânzători de înghețată. Poate chiar era el, iar acum e trist deoarece clienții lui sunt închiși în spatele gardului. Cred că trebuie să își amintească de mine, pentru că eu am mers atunci cu el la bunicul, când a avut nevoie de medicamente pentru băiatul lui. Eu și Marica chiar ne-am spus una alteia cât de bine trebuie să îi fie acum băiatului, mult mai bine decât ne este nouă acum; pentru oricine este mai bine acum decât ne este nouă, pentru că pot face orice își doresc și pot merge oriunde vor, numai noi suntem în ghetou.[483]

Adina Szwajger, care era o studentă de 22 de ani la Medicină și lucra la spitalul din ghetou, își aduce aminte de înfrângerea revoltei din ghetoul din Varșovia, care a avut loc pe 19 aprilie 1943, când Luftwaffe a aruncat bombe incendiare până când locul a fost înghițit de flăcări.

Se trăgea și evreii încercau să sară din clădirile în flăcări, iar între timp, chiar la câțiva metri distanță de ghetou, „caruselul se învârtea și se auzea muzică veselă. Și oamenii se simțeau bine." Familiile poloneze veniseră de la slujba de Paște de la bisericile din vecinătate pentru a petrece timpul în parcul Krasinski, care se afla chiar în afara zidurilor ghetoului. Mai târziu, Adina revine la aceeași temă: „Dar îmi aduc aminte de râsetele copiilor. Pentru că se jucau și se dădeau în carusel. Și se auzea muzica."[484]

Dar întorcându-mă la povestea Elsei, aceasta scria că locuința familiei Stenzel era pregătită pentru a primi oaspeți pe timpul verii – cel mai probabil clienți care plăteau, pentru că descrie o varietate de oameni care veneau în casă în timp ce ea se ascundea. Notează că în multe ocazii erau cazați polițiști sau naziști fanatici care erau niște rude din Berlin și aveau doi copii de 3, respectiv 6 ani. Descrie cât de dificil era din cauza acestor copii curioși:

> De multe ori au încercat clanța, au zguduit ușa, s-au uitat pe gaura cheii și au înjurat-o pe Regina – a trebuit să acopăr gaura cheii și toate crăpăturile. Familia Stenzel m-a avertizat că, indiferent ce aș face, să nu mă trădez. Copiii din Berlin erau peste tot. Era foarte dificil să îmi aducă mâncare. Mai dificilă era treaba cu toaleta. În acea căldură chinuitoare, sub acoperișul subțire ca de carton, nu beam niciun fel de apă, îmi suprimam setea doar ca să nu mi se umple vezica. Nu puteam să adorm noaptea de spaima că m-as putea trăda în timpul somnului; îmi era teamă că aș putea geme.[485]

Teama constantă de a fi descoperită i-a torturat pe ea și salvatorii ei. Gestapo-ul obișnuia să vină noaptea și Else era mereu îmbrăcată, să pară că abia a sosit. La sfârșitul războiului, în ianuarie 1945, Else scrie că erau 80 de oameni din SS cazați la familia Stenzel. Căutau dezertori și partizani. Erau niște huligani de 18-20 de ani care terorizau pe toată lumea pentru că aveau niște ucraineni periculoși cu ei. Spărgeau case, căutând cu câini. Else scrie:

> În acel moment am crezut că a sosit ultimul meu ceas, cu cinci minute înainte de închiderea porților. Chiar și familia Stenzel, care părea foarte calmă, sau cel puțin așa era față de mine, acum era foarte stresată. Voiau să vorbească cu cineva să îmi facă rost de niște hârtii, dar mie îmi era frică să mai știe și altcineva de mine. Nu voiam să am întreaga familie Stenzel pe conștiință, așa că mă pregăteam să îmi iau viața.[486]

Chiar dacă Else avea niște otravă, nu a avut curaj să o ia, așa că era încă în viață când, dintr-o dată, oamenii SS-ului au plecat după patru săptămâni. Rușii au eliberat într-un final zona pe 10 martie 1945; cu toate acestea, toți s-au ascuns în pod de frica rușilor, iar Else a descoperit mai târziu că și aceștia erau antisemiți. Descrie ieșirea ei din ascunzătoare:

> Era pentru prima oară, de pe 14 decembrie 1942 până în martie 1945, când am ieșit afară la aer curat. Ultimele zile le petrecusem doar în pod. Am ieșit afară și imediat m-a luat amețeala. Și, spre surprinderea mea, mergeam cu greutate. Prin talpa subțire a pantofilor, pietrele de pe caldarâm îmi intrau în tălpi ca niște ace. Călcâiele mele deveniseră la fel de moi ca ale unui bebeluș. Îmi era atât de frică de oameni, că nu voiam să fiu văzută de nimeni. Mai mult decât atât, îmi era frică de întoarcerea rușilor. Pe drumul spre casa parohială însă am fost văzută. Vestea s-a răspândit ca fulgerul în sat. Oameni pe care îi știam au venit să mă viziteze sau

> mă invitau la ei. Dar eu nu voiam să merg nicăieri; mi-a luat mult timp până să mă obişnuiesc din nou cu aerul proaspăt.[487]

Else a supravieţuit războiului mulţumită familiei Stenzel. Dar, în mod ironic, aceştia au trebuit după război să demonstreze că nu au fost susţinători ai nazismului şi că au fost buni cu polonezii. Faptul că au protejat-o pe Else a fost în favoarea lor, iar ea era principalul lor martor. Else le-a spus fraţilor ei că a fost singura evreică din regiunea Kartuzy care a supravieţuit şi singura persoană din Danzig care venise din Est. „Din toţi evreii pe care îi ştiam, nu a mai rămas nimeni."[488]

În 1949, Else i-a scris despre viaţa ei lui Erich Pintus, un unchi al lui Doris Stiefel. Nota cu tristeţe:

> Sunt în viaţă, mai mult sau mai puţin sănătoasă, dar trebuie să mă mulţumesc cu asta. În afara faptului că vegetez aici singură, părăsită şi uitată de toţi, singura evreică din toată zona Karthaus, fără rude sau cunoştinţe – toţi sunt ori morţi ori au emigrat. Trăiesc ca slujnică sau ceva de acest gen. Ce înseamnă asta pentru mine la 56 de ani, tu să îmi spui. Norocoşi au fost cei care au putut să întoarcă spatele Europei la timp.[489]

S-a mutat în Berlin după război şi a murit în 1975, într-un cămin de bătrâni evrei. A lăsat proprietatea familiei din Chmielno moştenire familiei Stenzel, ca mulţumire pentru ce au făcut pentru ea. Doris Stiefel, al cărei tată a fost unul dintre verii lui Else, s-a întâlnit cu una dintre fiicele soţilor Stenzel, Dorota Prycskowska, în 1992, când a făcut fotografiile. Dorota era o fată tânără în perioada războiului, care încă locuia cu părinţii când Else a fost ascunsă, şi avea câteva amintiri legate de acele timpuri. A murit pe 17 februarie 2006, la vârsta de 85 de ani.

JánosTóth. Naomi Szinai (născută Mayer, în 1924) a crescut în Hajdudorog, Ungaria, un sat de 12 000 de oameni, printre care și câteva sute de evrei. Tatăl ei era unul dintre cei cinci medici ai satului:

> Și-a făcut cel mai probabil o clientelă destul de repede, care le asigura un venit rezonabil, dar nu mare, pentru că majoritatea oamenilor de la țară nu își permiteau să plătească prea mult pentru serviciile de sănătate. Mai mult decât atât, tatăl trata mulți pacienți care nu își permiteau să plătească pe gratis sau pentru o sumă modică.[490]

Naomi era cea mai mare dintre cei trei copii și a avut o copilărie fericită. Cabinetul tatălui ei era acasă, așa că toată familia se implica, primeau pacienții și răspundeau la telefon. De multe ori mergeau cu el acasă la pacienți, unde purtau discuții în privat. Iarna mergeau pe pârtie și se distrau. Au fost educați în oraș până la vârsta de 14 ani și trăiau într-un cerc de evrei. Mulți dintre aceștia au fost omorâți de naziști. Viața era lipsită de facilități, cum ar fi accesul limitat la apă curentă în casă – apa de băut era adusă de la fântână de servitoare. Mergeau în vacanțe la un hotel evreiesc din Ujhuta, munții Bukk: „Vara obișnuiam să mergem în vacanță cu mama; tata venea doar o zi sau două, pentru că nu își părăsea pacienții mai mult timp."[491]

Antisemitismul era un lucru obișnuit pentru ei de la o vârstă fragedă. Ungurii spărgeau ferestrele caselor evreiești când se îmbătau și strigau lucruri porcoase. În școală se făceau multe comentarii – unele mai neplăcute decât altele. Când a început războiul, chiar dacă Ungaria nu a fost ocupată de naziști până în martie 1944, bărbații evrei au fost duși la muncă silnică, iar dr. Mayer a fost chemat deseori pentru servicii medicale. Părinții ei ascultau la

radio postul maghiar din Londra pentru a afla adevăratele știri, nu propaganda din Ungaria, deoarece acest lucru era interzis, Naomi obișnuia să stea de pază afară și să anunțe dacă se apropia cineva.

Naomi se decisese să plece de acasă chiar înainte ca evreii să fie trimiși în ghetou. A hotărât să se angajeze ca servitoare, dar pentru asta avea nevoie de acte false. Scrie despre influența tatălui ei, care a ajutat-o în acest demers:

> Tatăl meu era doctorul localității. Mereu a fost devotat și a avut grijă de pacienții lui, iar unul dintre ei a vrut să îl răsplătească pe tatăl meu în acea perioadă când am avut mare nevoie, chiar dacă acest lucru a însemnat să își riște serviciul, libertatea și chiar viața. Era un funcționar care lucra la oficiul de stare civilă, așa că a putut să îmi emită documente false cu care treceam drept ariană.[492]

Naomi își amintește că pe funcționar îl chema János Tóth și mi-a spus că sora ei, Elizabeth, a scris centrului Yad Vashem despre meritele acestuia.[493] Cu ajutorul documentelor false, Naomi a reușit să obțină de lucru ca servitoare într-un oraș din apropiere. S-a prezentat la un târg de locuri de muncă, unde servitorii așteptau posibili angajatori, care îi intervievau și negociau salariul – târgul era similar cu cele tradiționale din zona rurală a Angliei.

Naomi descrie cum au decurs lucrurile:

> O femeie masivă și foarte parfumată s-a oprit în fața mea și mi-a cerut cartea muncii, un document pe care fiecare servitor trebuia să îl aibă. „Care este numele tău, fetițo?" m-a întrebat. „Maria Falus", am răspuns, încercând să îmi ascund tremurul din voce, în timp ce pronunțam numele meu nou pentru prima dată. S-a uitat pe cartea mea de muncă. „Cum, ai 18 ani și nu ai mai lucrat până acum?" Majoritatea fetelor de la țară începeau să muncească de la 14 ani. Aveam răspunsul pregătit: „Mama mea a fost bolnavă și a trebuit să stau acasă, să o ajut în gospodărie

și la creșterea copiilor mai mici." Răspunsul a satisfăcut-o și am început să negociem plata.[494]

Naomi a fost angajată pentru că era pregătită să accepte un salariu mic. A lucrat în mizerabilul hotel pentru comercianți condus de angajatoare și soțul ei și avea grijă de copilul lor răsfățat în vârstă de șase ani. Era foarte mult de muncă, din zorii zilei până la 11 seara, și dormea pe un pat de campanie în bucătărie. A fost îngrozită în una din zile să afle că evreii au fost trimiși în ghetou și s-a temut pentru familia ei. Într-o zi, în timp ce îl scosese pe cel mic pentru plimbarea de după-amiază, a dat de un gard nou, înalt de 6 m, în spatele căruia se afla ghetoul. Băiatul a început să arunce cu pietre în gard, iar când se pregătea să îl oprească, s-a apropiat de ei un gardian și a început să glumească cu cel mic despre evreii închiși acolo.[495]

Într-o după-amiază, când l-a scos la locul de joacă, copiii și-au pierdut interesul pentru groapa de nisip și au spus: „hai să ne jucăm de-a maghiarii și evreii". A fost pusă să joace rolul de evreu și băieții au început să mimeze că trag cu armele de jucărie în ea. A fost cuprinsă de frică și a leșinat. În momentul în care și-a revenit i-a auzit pe oamenii din jurul ei spunând că era evreică și pe alții aprobând. În timp ce aceștia se gândeau dacă să cheme poliția, o femeie în vârstă a întrebat-o de două ori dacă e însărcinată. Lui Naomi i-a luat un minut să înțeleagă, apoi a spus că da, e însărcinată în trei luni și a început să plângă.[496] Bătrâna i-a salvat viața cu bunătatea și prezența ei de spirit.

Naomi era atât de stresată și arăta atât de palidă, încât stăpânul ei a început să creadă că era bolnavă și se temea să nu fie contagioasă. În consecință, au trimis-o la doctor:

Sala de aşteptare era plină şi eu eram terorizată că cineva ar putea s-o recunoască pe fiica cea mare a doctorului. M-am ascuns în spatele unui ziar. Acesta mi-a făcut şi mai rău, cu ştirile despre vânătoarea de evrei. Descria pedepsele mari pentru oamenii care ascundeau evrei sau încercau să îi ajute în orice mod. Erau de asemenea ştiri despre prinderea şi executarea evreilor fugari...

Chiar atunci uşa de la sala de consultaţii s-a deschis şi eram următorul pacient. M-am uitat la doctor şi ne-am recunoscut imediat. Era unul dintre colegii tatălui meu. „Numele meu este Maria Falus", am spus rapid.

Uşa s-a închis şi atât el, cât şi asistenta au rămas tăcuţi. Ştiu ce îi trecea prin minte. Putea oare să riște să nu mă raporteze la poliţie? Oare asistenta l-ar fi dat de gol sau l-ar fi şantajat mai târziu? I-am văzut schimbând o privire lungă, în timp ce eu îmi ţineam respiraţia de frică.

Apoi un gest de aprobare din cap a semnalat înţelegerea dintre ei. Norocul nu mă părăsise. Nu aveau de gând să mă raporteze. Mi-a luat mâna ca şi cum mi-ar fi luat pulsul, dar de fapt am simţit că vrea să mă asigure că totul e în regulă. M-am relaxat şi am zâmbit cu recunoştinţă când am luat reţeta de la el. Acest moment avea să îmi dea putere în zilele negre care au urmat, când îmi aminteam de bunătatea şi curajul lui.[497]

Dar Naomi a început să fie prea speriată pentru a mai continua munca şi s-a întors acasă. În urma ocupaţiei germane, viaţa în Ungaria devenise foarte grea pentru evrei. Sora ei era cea care făcea şi cosea de haine stelele galbene pe care evreii trebuiau să le poarte în mod obligatoriu. „Trebuia să fie un anumit tip de galben, era numit galben canar. Foştii colegi de şcoală făceau remarci despre noi când ne întâlneam pe stradă şi vedeau steaua galbenă. Viaţa devenise din ce în ce mai insuportabilă. "[498]

Tatăl lor a fost luat ca să asigure serviciul medical, iar femeile au fost trimise în ghetoul din Hajdudorog. Tatăl şi

singurul băiat al familiei au fost trimiși în lagărul de la Mauthausen, dar în mod miraculos, toată familia a supraviețuit Holocaustului și, în 1951, s-a reunit în Israel, chiar dacă Naomi se căsătorise în 1948. În prezent, aceasta locuiește în nordul Londrei. Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibile dacă funcționarul János Tóth și medicul nu ar fi protejat-o pe Naomi în Ungaria devastată de război, din loialitate față de tatăl ei. După cum declară și soții Bela Grunfeld, János Tóth a continuat să fie un adevărat prieten al evreilor:

> Îl știu pe János Tóth din tinerețe; era cunoscut în localitate pentru atitudinea lui liberală. În anii 1940 era funcționar public și lucra pentru consiliul județului. În acele timpuri, care corespund cu anii de persecuție a evreilor, toate acțiunile lui au fost de a susține și ajuta victimele fascismului. În acea perioadă dificilă, era singura sursă de informații pentru noi, mai ales legat de ce se întâmpla în politică.[499]

Mai târziu s-a arătat a fi un adevărat erou, împiedicând personal un grup de soldați unguri să arunce un evreu din tren:

> În această privință, dăm mărturie următoarele: într-o zi din vara anului 1944, cumnatul meu/fratele meu Arnold Weinstock se întorcea cu trenul de la Debrețin la Hajdudorog. Câțiva soldați din vagon au început să strige la el: „Nu știi, evreu împuțit, că nu ai voie să călătorești?", apoi l-au luat și voiau să îl arunce din trenul care mergea cu viteză. Domnul Tóth, văzând cele întâmplate, a stat în fața ușii și a reușit cumva să îi calmeze pe soldații nervoși – datorită intervenției sale decisive, fratele/cumnatul meu nu a fost aruncat din tren. Acest incident ne-a fost povestit de fratele/cumnatul meu. Mai târziu acesta a pierit într-un lagăr de concentrare.[500]

János Tóth însuși a adăugat detalii legate de această întâmplare, povestind situația de după confruntare și arătând cât de spontană a fost intervenția lui:

> După evenimentele descrise, un civil a strigat furios la mine dintr-un colț al vagonului: „Stăpânul tău va plăti pentru asta!" L-am recunoscut pe om, era György Molnár, hangiul, și unul dintre liderii locali ai Partidului Crucilor cu Săgeți [Partidul Nazist Maghiar]. Abia atunci am realizat că acțiunile mele pot avea consecințe grave.[501]

János Tóth a reușit să capete protecție cerând ajutorul ofițerului în sectorul medical local, dr. Imre Olah, care era responsabil cu controlul sănătății muncii la hanurile din localitate:

> Când hangiul s-a întors acasă, l-a găsit pe doctor pe proprietatea lui, justificând o inspecție a sănătății muncii oficiale. Doctorul l-a informat pe Molnár că, dacă vorbește despre incidentul din tren cu cineva sau dacă mi se va întâmpla orice lucru rău, hanul va fi închis pe motive de nerespectare a sănătății muncii. Îmi era foarte teamă că, dacă Molnár va vorbi cu naziștii și soldații care vin de obicei să bea la el la han despre ceea ce am făcut, eu și familia mea am fi fost imediat deportați.[502]

Tóth s-a temut pe bună dreptate. A fost atacat de două ori. Odată, la sfârșitul lui octombrie 1944, când trecea pe lângă un alt han deținut de József Révész, cineva a strigat: „Ia uitați-l pe János Tóth, sluga evreilor!", și șase huligani din Partidul Crucilor cu Săgeți, inclusiv Molnár, au ieșit să îl hăituiască. Acesta a fugit, trăgând patru gloanțe de pistol și rănindu-l pe Molnár, dar a scăpat. După război, membrii grupării Crucile cu Săgeți au format mai multe partide politice de dreapta și s-au infiltrat în Partidul Micilor Proprietari Independenți. La 10:00 seara, pe 6 martie 1946,

la 18 luni de la eliberarea orașului său, „o bandă de 20 de membrii ai Mișcării Tineretului și Partidului Micilor Proprietari Independenți m-au atacat cu bâte în prezența soției mele. Cu ultimele forțe, înainte să mă prăbușesc pe podea, am reușit să trag ultimele două gloanțe pe care le aveam. Sunetul împușcăturilor i-a făcut pe atacatori să fugă."[503]

La sfârșitul declarației sale, Tóth a scris: „După eliberare, lucrând la notariatul județean, am reușit să îi ajut pe evreii care se întorceau acasă să își găsească și să-și recupereze proprietățile." A fost recunoscut ca „Drept între Popoare" de Yad Vashem în 1999.[504]

Karl (Charles) Petras (1896-1952). Am inclus salvarea Hildei Holger (1905-2001) aici pentru că este foarte dificil de stabilit care au fost motivele pentru salvarea ei. Loialitatea și prietenia par cele mai plauzibile. Hilde a fost o dansatoare cunoscută, care a locuit în Camden Town timp de multe decenii și care, deși nonagenară, încă mai preda copiilor. A fost una dintre primele persoane care m-au căutat atunci când am postat anunțul în revista *AJR*, cerând oamenilor să mă ajute cu poveștile lor. Mi-a scris inițial în august 2000, când avea 95 de ani, pentru a-mi povesti despre Karl Petras, un jurnalist austriac care i-a salvat viața oferindu-i o viză în India, în 1939. Scria: „Karl Petras mi-a trimis o viză către India pentru a scăpa de lagărele de concentrare ale lui Hitler. Era jurnalist. Din păcate, întreaga mea familie a fost gazată – a izbucnit războiul, frontierele au fost închise. Nu pot să îi fiu suficient de recunoscătoare pentru ce a făcut pentru mine."[505]

Din păcate, Hilde a murit în Londra înainte de a o putea cunoaşte. Cu toate acestea, am reuşit recent să o contactez pe fiica ei, care se luptă cu arhiva imensă a mamei sale, din casa unde Hilde a locuit şi predat începând cu anii 1950.

Hilde s-a născut în 1905 ca Hilde Sofer, într-o familie de evrei austrieci din Viena. Străbunicii ei locuiseră cu Johann Strauss:

> Tinereţea lui Holger a coincis cu o înflorire culturală în capitala Austriei – era compozitorilor Alban Berg şi Arnold Schoenberg, a pictorilor Oskar Kokoschka, Gustav Klimt şi Egon Schiele, a scriitorului Stephan Zweig şi poetului Hugo von Hofmannsthal. Prin munca ei, avea să îşi aducă tributul spiritului acelor timpuri.[506]

A început să danseze la şase ani, iar la 14 ani a devenit eleva influentei profesoare de dans şi coregrafe Gertrud Bodenwieser, o deschizătoare de drumuri în dans, care a avut turnee în Europa în anii 1920 cu trupa ei. În 1926 Hilde a înfiinţat propria ei trupă, Hilde Holger Tanzgruppe (vezi foto 35). A lucrat de asemenea ca model pentru mulţi fotografi, cum ar fi Martin Imboden şi Anton Josef Trcka (cunoscut drept Antios), pictorii Felix Albrecht Harta şi Benedikt F. Doblin; de asemenea, a fost modelul celebrei sculpturi din 1926 a lui Joseph Heu.

Naziştii erau înnebuniţi de tipul ei de exprimare liberă prin dans, pe care l-au considerat potrivit pentru Olimpiada de la Berlin din 1936, dar în acelaşi timp îl condamnau ca fiind „degenerat". Şi-a dat seama de problemele care vor apărea în continuare atunci când şcoala ei a fost închisă de nazişti, însă ea şi elevii ei erau disperaţi să se exprime în continuare prin dans. Scrie că prietena ei foarte bună, Felix

Harta, care locuia și lucra într-un depozit foarte mare, i-a lăsat să îi folosească studioul pentru lecții de dans și spectacole secrete. Era riscant, pentru că Gestapo stăteau de pază și trebuiau să plece în grupuri foarte mici, pentru a evita ridicarea unor suspiciuni. „Aceste cursuri, în ciuda presiunii și fricii îngrozitoare, erau un tratament pentru noi toți, pentru că dansam și ne eliberam pentru câteva ore de toate ororile pe care le trăiam." Mai târziu, a aflat de la câțiva dintre elevii ei care supraviețuiseră Holocaustului cât de importante fuseseră aceste lecții pentru ei în acele timpuri dificile.[507]

Memoriile ei dovedesc că era conștientă de faptul că, dacă nu ar fi reușit să obțină o viză de emigrare, ar fi ajuns într-un lagăr de concentrare. Descrie cum și-a contactat toți prietenii din străinătate, cerându-le să o ajute să obțină o viză, pentru a le arăta celor din Gestapo că are dreptul să plece. Scria:

> Prin natura profesiei mele, aveam cunoștințe în America și, de asemenea, aveam un prieten apropiat în India, un jurnalist vienez, Charles Petrasch [Karl Petras], căruia i-am scris: „*Salvează-mă!*" Și, datorită intervenției sale prompte, a obținut o viză de intrare în India pentru mine și a găsit de asemenea o persoană care să garanteze pentru mine că nu voi fi o problemă pentru guvernul indian.[508]

Hilde descrie faptul că era de multă vreme interesată de India și de dansurile ei și că avea de asemenea prieteni indieni în Viena. A primit documentele prin intermediul lui Petras. Povestește cum banii pe care o mătușă generoasă de-a ei i-a dat pentru plecare au fost furați de un nazist care a amenințat-o că o denunță la Gestapo dacă nu îl plătește.

Comportamentul lui era ilegal, dar în acea perioadă „nu exista lege sau justiție".[509]

A plecat în India pe 6 iunie 1939 și a fost foarte întristată să își ia la revedere de la mama și sora ei, care au condus-o la gară – știau că nu se vor mai revedea niciodată și, de fapt, 14 membri ai familiei Hildei au fost uciși la Auschwitz.[510] A mers la Paris, de acolo cu trenul până la Marsilia, unde s-a urcat pe un vapor P&O spre India. A ajuns în Bombay pe 21 iunie 1939, unde a fost întâmpinată de Charles Petras și dr. Trivikram. Când a ajuns, a locuit inițial cu doctorul și soția lui tânără, care era însărcinată. Avea o sală de consultații acasă și se pare că Hilde ar fi dormit pe patul său de consultații.

Inițial, a fost greu să scriu despre salvatorul misterios al Hildei, din cauză că mi-a dat foarte puține informații despre el și nici nu este pe larg menționat în memoriile sale. Nu m-a ajutat nici faptul că numele lui apare sub mai multe forme. Bănuiesc că l-a schimbat din Karl Petras în Charles Petrarch pentru a-l face să sune englezește, aflându-se într-o țară care făcea parte din Imperiul Britanic. Cu toate acestea, l-am găsit scris și sub forma Petrasch.

Dr. Margit Franz de la Universitatea din Graz a realizat un studiu despre „*Exilul în India în perioada celui de-al Doilea Război Mondial*" și a examinat arhivele lui Hilde. Îi sunt recunoscătoare pentru că mi-a împărtășit descoperirile sale. Scrie că Hans Glas, arhitect și amant pentru o noapte al lui Hilde, a emigrat în India în iulie 1938. Avea un contract ca arhitect în Calcutta și a încercat să o convingă pe Hilde să vină în India. Există câteva scrisori de la el în arhiva ei, iar în una dintre ele, din 16 octombrie 1938, îi explică ce a descoperit în India despre meseria de dansator.

Acesta îi spunea că nu era o perspectivă prea bună, pentru că acolo dansul era asociat cu prostituția, și își cerea iertare pentru că nu putea fi de mai mult ajutor. Se pare că încerca să îi ajute și pe doi frați ai lui să ajungă în India. În urma celor spuse de el, Hilde a urmat un curs de *heilmassage* (masaj medical) înainte de a pleca din Viena, probabil pentru a avea o altă sursă de venit.

Karl Petras se afla deja în Bombay la sosirea lui Glas în India, în 1938. Glas i-a scris Hildei că nu a reușit să se întâlnească cu Petras în drum spre Calcutta, dar că îi va scrie. Până atunci, tot ce reușise dr. Franz să afle despre Petras înainte ca el să ajungă în India era că acesta era jurnalist și îl intervievase pe Ghandi în Londra, pe 29 octombrie 1931.[511] Se pare că era un om erudit, care a fost închis ca inamic străin de către britanici între 1939-1945, timp în care a scris poezie și a pictat. A fost închis împreună cu alți 1 500 de inamici străini germani, austrieci și italieni, în închisoarea centrală Dehra Dun de la poalele munților Himalaya, aproape de granița cu Nepal.[512] Hilde a încercat din răsputeri să îl elibereze. Există o scrisoare în arhiva arhiepiscopului din Bombay, din data de 2 februarie 1940, în care își cere scuze pentru întârzierea la întâlnire. Pe plic Hilde a scris: „Scrisoare de importanță istorică, când am încercat să îl scot din închisoarea pentru străini pe prietenul meu „arian" Karl Petras care fusese acuzat că este nazist ceea ce nu era adevărat pentru că mi-a salvat viața, eu fiind evreică".

Karl și Hilde au rămas prieteni apropiați în tot acest timp și, după eliberarea lui, acesta a devenit managerul ei. Dr. Franz presupune că a făcut asta doar pentru a demonstra că avea o ocupație, pentru că aceasta era una dintre

condițiile pentru permisiunea de a locui în India. A rămas în India pentru tot restul vieții și, solidarizându-se cu lupta pentru independență a Indiei, a fondat Institutul de Limbi Străine din Bombay ca loc de întâlnire și mediere între India și Vest. A fost directorul acestui centru internațional care s-a bucurat de un real succes și, în 1950, s-a extins și în New Dehli. A organizat expoziții, spectacole, programe culturale radio, de asemenea și cursuri de limbi străine. A ajutat artiști tineri din Bombay, expunându-le lucrările experimentale în centrul său – cum ar fi expoziția lui Sayed Haider Raza din 1950. Raza, care s-a născut în 1922, a devenit unul dintre cei mai cunoscuți artiști indieni pe plan internațional și încă mai are expoziții în întreaga lume.* În decembrie 2009 l-am găsit în Paris. Atât eu, cât și Primavera am vorbit cu el la telefon dar, din păcate, deși își amintea că Petras a organizat expoziția pentru el și că era directorul centrului lingvistic, nu ne-a putut spune ce fel de om era Karl.

În arhiva lui Holger am găsit un fragment tăiat din ziarul *Financial Times*, pe o hârtie roz decolorată, din data de 13 februarie 1951, în care sunt descrise activitățile culturale ale centrului din New Dehli. Erau ținute cursuri în chineză, engleză, franceză, germană, hindusă, rusă și spaniolă. În ianuarie 1951, ministrul suedez din New Dehli a deschis o expoziție de artă postumă a artistului suedez Molly Rütschi. A fost prezentată o piesă de Shaw și a avut loc un recital al „cântăreței britanice Victoria Kingsley". Planurile viitoare includeau o „Săptămână indiană", cu evenimente de dans și muzică, iar invitați indieni distinși

* Pictorul Sayed Haider Raza a murit pe 23 iulie 2016 (n.tr.).

aveau să țină discursuri despre aspecte ale culturii indiene.[513]

Când am vizitat-o pe fiica lui Hilde, mi-a arătat o invitație pentru Hilde Holger și Karl Petras la un vernisaj ținut pe 3 ianuarie 1949 în Bombay, iar pe 15 februarie 1951 Karl îi scria lui Hilde din New Dehli pe o hârtie art-deco a Institutului său de Limbi Străine, unde din nou apare cu numele de Charles Petras, director. Am văzut de asemenea niște fotografii superbe cu Hilde în timp ce dansa.

Hilde a avut o viață dificilă, iar fiica ei Primavera a încercat să mi le expună. A devenit dansatoare și mai apoi profesoară de dans pentru a-și câștiga existența; a fugit de Hitler, a pierdut mulți membri ai familei la Auschwitz și a plecat aproape fără niciun ban într-o țară exotică. S-a căsătorit cu un doctor și homeopat dr. Ardeshire Kavasji Boman-Behram, iar primul ei copil s-a născut mort. I-a avut apoi pe Primavera și pe Darius, care avea sindromul Down și o malformație cardiacă. După uciderea lui Ghandi, pe care îl și întâlnise, a plecat în Anglia în 1948, dar pe la 1962 soțul ei a părăsit-o pentru altcineva. Fiica lor i-a reunit mulți ani mai târziu și s-au recăsătorit. Soțul ei a recunoscut că, deși este o femeie foarte dificilă, o respectă foarte mult.

Ca mulți supraviețuitori, a suferit din cauza sentimentului de vină pentru faptul că ea a scăpat, iar rudele ei nu. Avea darul de a fi un bun prieten, care i-a susținut pe mulți și i-a învățat pe tineri până la finalul vieții. Era la curent cu știrile, citind ziarele în fiecare zi, iar casa ei era mereu plină de oameni pe care îi ajuta sau de la care primea ajutor. Este fantastic când te gândești că, dacă nu ar fi fost Karl Petras, cariera ei de 80 de ani ca dansator s-ar fi putut

termina în mod tragic, alături de restul familiei sale, în perioada Holocaustului.

Din nefericire, Karl Petras, suprasolicitat cu munca, a murit în urma unui atac de cord, pe 1 iulie 1952, în New Dehli.[514] Însă acest misterios Karl/Charles a salvat o femeie cu adevărat remarcabilă. După cum scria Julia Pascal:

> Realizările sale în Marea Britanie au fost mai mult cele de profesor decât de dansator, iar faima ei de aici nu a atins niciodată vârful celei de care s-a bucurat în Viena prenazistă. În orice caz, a oferit șansa noilor generații să se conecteze cu o moștenire culturală bogată, pe care Hitler nu a reușit să o șteargă.[515]

Dr. Franz explică cum era situația cu vizele/afidavit pentru refugiații din Europa:

> Aparent, ca rezultat al numărului mare de refugiați care încercau să obțină intrarea în India, britanicii au anulat acordul de abolire a vizelor încheiat cu Germania și Austria după Anschluss, în martie 1938. Refugiații trebuiau să demonstreze față de două autorități și unități administrative, cea britanică din Londra și guvernul Indiei britanice de la New Delhi, două elemente esențiale legate de șederea lor în India Britanică:
>
> 1. că nu vor prezenta niciun risc pentru securitate
> 2. că nu vor fi o povară financiară

Noul regulament pentru vize presupunea ca solicitantul să dețină un pașaport național valid, cu o viză pentru India eliberată de o autoritate britanică consulară sau direcția de pașapoarte, un bilet de întoarcere – chiar dacă posibilitatea de întoarcere era restricționată de Germania – și două declarații semnate și verificate de britanici indieni sau de cetățeni britanici care garantau întreținerea refugiaților în India sau o posibilă repatriere. Mai mult decât atât, un document care garanta angajarea era foarte util, iar

în unele cazuri esențial, pentru că numărul de sponsorizări date de britanici sau britanici indieni era limitat. După negocieri intense, Asociația pentru Ajutorarea Evreilor a reușit să semneze pentru întreținerea refugiaților, preluând aceste sponsorizări începând cu anul 1939. Familiile evreiești precum Ezra în Calcutta sau Sasoon în Bombay au putut să ofere garanții financiare care au contribuit de asemenea masiv la munca depusă de Asociația pentru Ajutorare.

Văd în pașapoartele austriece ale părinților mei că am avut condiții similare pentru a intra în Anglia pe 24 mai 1947. Inițial ni s-a dat viză de ședere doar pentru două luni, timp în care părinților mei le-a fost interzis să se angajeze cu plată sau fără plată.

Salvatori plătiți

Înainte de a încheia subiectul despre salvatori, trebuie menționat faptul că nu toți acești oameni erau altruiști. Unii au salvat oameni doar pentru bani, fără altă preocupare decât aceea de a îi ține în siguranță, pentru a primi plata maximă. O poloneză, care mai mult ca sigur nu a fost singura, a fost plătită atât de evrei, cât și de grupurile Rezistenței poloneze pentru a salva un copil. Pani Borcińska a luat în grijă o fetiță evreică, Margarita Turkov, în apartamentul ei din Varșovia, pe 18 august 1942, când aceasta avea opt ani și jumătate. Margaritei avea să i se schimbe numele în Maria Konrad, cu numele de alint Marysia. Margarita era norocoasă că nu avea trăsături tipic evreiești. Cu părul șaten și ochii căprui, putea trece drept un oarecare copil polonez. Câteva luni mai târziu aceasta scria: „Eram

considerată norocoasă pentru că puteam să fiu liberă, nu era nimic care să sugereze că sunt evreică."[516]

În prima ei noapte petrecută la această femeie ciudată, a avut loc un raid aerian care le-a forțat să meargă în subsol. Într-o pauză între bombardamente, cineva a comentat: „Nu vă îngrijorați, doar vor să arunce câteva pe ghetou – să îi extermine pe jidani" și a râs. Lucrul acesta a făcut-o să plângă și să spună că vrea înapoi la mama ei. Pani Borciñska le-a spus tuturor că: „această rudă a ei tocmai a ajuns de la țară pentru că părinții ei au fost trimiși la muncă forțată în Germania și copilul este încă confuz".[517]

Din cauza experiențelor traumatizante recente care o înfricoșaseră, combinate cu tratamentul dur pe care îl primea, fetița a început să urineze în pat. Acest lucru i-a creat nenumărate probleme cu femeia care o avea în grijă, un suflet vitreg care o bătea încontinuu.[518] Dar Margarita scrie că nu era un om crud, ci doar că își pierdea cumpătul:

> Pani Borciñska nu voia să stau la ea ca să aibă pe cine tortura. Inițial a fost de acord să ia temporar un copil evreu pentru a fi plătită și, într-un final, a fost plătită din două părți, de evrei și de organizațiile de rezistență clandestine, neștiind unii de ceilalți. Nu voia să fie un om rău, dar nu se putea abține dacă o provocam cu ceva.
>
> Pan Borciñski, soțul ei, era un om blond, cu ochi albaștri, îndesat, cu o înfățișare blândă. El nu a vrut să ia în grijă un copil evreu, de frică să nu își pună în pericol familia, mai ales pe iubita lui fiică Bozenka [fiica lor era cu doi ani mai mare decât Margarita]. Dar soția lui a câștigat și el a fost de acord cu situația temporară. Mai târziu, când banii au început să își spună cuvântul, aceasta l-a convins să continue, viața lor fiind oricum în pericol pentru că el era un membru al Rezistenței, împreună cu Danusia [fiica cea mare, care avea douăzeci și ceva de ani] și

Bogdan [fiul de 15 ani] care începuseră să aibă un rol din ce în ce mai mare. Așa că a fost de acord și cu asta.[519]

Comportamentul lui blând contrasta cu cel al soției, făcând ca lucrurile să fie mai dificile:

În teroarea constantă în care trăiam îmi era imposibil să îi răspund cu afecțiune și îmi doream ca pur și simplu să nu mai fie bun cu mine. Învățasem cum să îndur cruzimea, așa că sentimentul de recunoștință pe care îl simțeam pentru toate gesturile lui mici de bunătate sau de empatie era prea mult pentru mine. Ce mi s-a părut cu adevărat greu de suportat era atunci când venea beat acasă și o lua la rost pe soția lui pentru felul în care se purta cu mine. Se certau până când ea, inevitabil, începea să îl bată. Aș fi suportat mai degrabă eu loviturile decât să îl văd pe acest om blând și amabil că era bătut pentru că încerca să mă protejeze.[520]

Probabil că cel mai mare șoc pe care Margarita l-a avut, la scurt timp după ce a ajuns, a fost atunci când i s-a cerut să le spună celor doi „unchi" și „mătușă". În acea seară se spăla pe picioare înainte de a se băga în pat, când fiul lor Bogdan:

un băiat lungan, blond, cu ochii gri-verzi și un aer de băiat de stradă, se tot uita la mine și m-a întrebat cu un rânjet: „Cum te simți să te speli cu săpun făcut din frații și surorile tale?" M-am uitat la el fără să înțeleg, în timp ce mătușa a mârâit la mine să fiu atentă să mă spăl bine și i-a spus lui Bogdan să tacă din gură. M-am uitat spre unchiul, care era așezat la masa din bucătărie și pusese jos ziarul din care citea. Se vedea durerea pe fața lui și mi-a spus cu blândețe când mi-a văzut privirea: „Da, este adevărat, din păcate. Săpunul pe care îl primim este făcut din grăsimea evreilor din lagăre." M-am uitat la el în continuare, în timp ce încercam să înțeleg informația. Până atunci nu știam de lagăre. Bogdan nu a putut să se abțină să adauge: „Și noile abajururi de lămpi sunt făcute din pieile lor." În acest moment a primit o lovitură de la

> mătuşa, care l-a avertizat să îşi ţină gura sau o să şi-o ia rău de la ea, în timp ce el protesta că ar trebui să ştiu despre una şi alta.[521]

Memoriile Margaritei sunt greu de citit, fiindcă aceasta descrie cum s-a întărit sufleteşte pentru a putea suporta tratamentul atât de diferit faţă de cel cu care era obişnuită până atunci. Povesteşte faptul că mătuşa ei avea un comportament violent şi faţă de copiii săi, alternat cu demonstraţii de afecţiune, mai ales pentru Bozenka, care era în mod evident preferata ei. Atât în memorii, cât şi în corespondenţa mea cu ea, subliniază stările ei de şoc:

> Când avea o criză, era foarte posibil să se extindă şi asupra lor, dar ei erau obişnuiţi cu ea şi învăţaseră să se protejeze. Eu nu mai văzusem pe nimeni care să vorbească sau să se comporte în asemenea hal, aşa că starea mea de şoc a început să se transforme treptat în insensibilitate, ajungând să mă închid într-o carcasă.[522]

Deşi Pani Borcińska o trata cu un dispreţ total, nu a acuzat-o niciodată că fură, iar când mica ei sumă de bani pusă deoparte a dispărut, a întrebat-o pe Margarita cine i-a luat. Ştia că i-a luat Bogdan şi, până ca Margarita să răspundă, l-a luat deja la rost:

> voia să ştie de ce îl suspectează pe el şi nu pe javra evreică. A început să îl bată, dar acesta a reuşit să scape şi să fugă pe scări. Convins fiind că eu l-am pârât, a început să strige în timp ce alerga pe scări: „Da, bine că o crezi pe evreica pârâcioasă. Secătura asta de jidancă e acum mult mai preţioasă pentru tine decât propria ta odraslă!" Din fericire, nimeni nu era prin apropiere ca să audă asta, iar mătuşa a reuşit să fugă după el şi să îl tragă înapoi în apartament. De acea dată chiar şi-a luat-o rău de la ea.[523]

Mătuşa a ţinut-o pe Margarita la ea până când ruşii au eliberat Polonia şi tatăl ei a venit s-o ia:

> Mă ținuse mult timp fără să fie plătită pentru asta și era dispusă să mă mai țină sperând ca unul dintre părinți sau rude să fi supraviețuit și să o răsplătească generos pentru deranjul ei și costurile pentru întreținerea mea. Altfel, avea de gând să mă vândă unor țărani.[524]

Atât Pani, cât și Margarita au avut noroc, întrucât Margarita plănuia deja cum să fugă dacă avea să fie vândută. Tatăl ei a venit să o ia în primăvara anului 1945 și a plătit datoria. Margarita își amintește că s-a întors la el la birou și s-a împrumutat de la cine a putut, apoi a venit în câteva ore „cu banii și am plecat cu el".[525]

Margarita a fost traumatizată profund de toată această experiență și, chiar dacă părinții ei au supraviețuit și au plecat cu ea în America în decembrie 1947, întreaga ei viață a fost umbrită de aceste evenimente:

> Nu se știa de consiliere în acele vremuri. Părinții mei au crezut că este suficient să mă ia înapoi la ei și, chiar dacă erau conștienți (cel puțin în mare) de ce am pățit în perioada cât am stat la doamna Borcińska, nu aveau idee cât de mult eram afectată. Anii de terapie pe care i-am făcut atunci când am crescut nu au reușit să mă ajute în ce privește această experiență și doar recent o nouă abordare terapeutică a reușit să mă elibereze și să mă facă să accept acele emoții care au fost îngropate și nerezolvate atâția ani și care, printre alte cauze, m-au împiedicat să am vreo împlinire în viață până în prezent; și datorită acestei terapii am reușit să scriu despre acele timpuri.[526]

Un caz final al cuiva care a plătit pentru siguranța altei persoane este cel al părinților lui Lea Goodman, care au intrat de bunăvoie în lagărul Kostrze, de lângă Cracovia, în septembrie 1942. Lea s-a născut în 1935 în Cracovia și a fost sigurul copil al familiei. În 1941, familia s-a mutat în Dzialoszyce, orașul natal al mamei. Cu toate acestea, în

ajunul deportărilor masive de evrei, au mers la Kostrze. Lea avea 7 ani la acel moment.

Comandantul lagărului era un inginer german pe nume Richard Strauch, pe care Lea îl descrie ca fiind un oportunist, la fel ca Schindler. Crede că părinții ei ar fi plătit să stea acolo. Lagărul avea gărzi evrei și acesta avea secretare evreice la biroul lui din oraș. Lea își amintește că a vizitat acel birou. După ce au stat acolo o scurtă perioadă de timp, Richard Strauch le-a spus părinților lui Lea că autoritățile au aflat că se află copii în lagăr și că nu îi mai poate ține. A găsit locuri pentru toți în orfelinatele din ghetou:

> Eram aproximativ douăzeci de copii într-o căruță cu cai. Eram cu toții destul de fericiți. Părea că mergem într-o excursie. Tatăl meu venea în spatele căruței și, după câțiva kilometri, într-o suburbie a Cracoviei, m-a luat deoparte și mi-a spus că trebuie să le spun adio prietenilor și să mă alătur copiilor din ghetou, ceea ce desigur că nu am făcut. Dacă aș fi făcut asta, probabil nu mai eram în viață.[527]

Lea a fost plasată la o familie creștină, la domnul și doamna Soltisova, care erau parteneri de afaceri ai tatălui ei, și e convinsă că lor li se datorează supraviețuirea ei. Tatăl lui Lea a fost arestat de naziști la sfârșitul anului 1942, când s-a îndepărtat de grupul lui de muncă pentru a intra într-un magazin care nu permitea accesul evreilor. Acesta nu a supraviețuit războiului.

Ulterior, Lea a fost luată de mama ei și s-au mutat din loc în loc. Într-un final au auzit de posibilitatea de a merge din Polonia în Ungaria, trecând prin Slovacia, cu ajutorul grupării clandestine. Lea își aduce aminte de călătoria din Cracovia foarte limpede; fiindcă era zăpadă pe jos, crede că a fost în februarie sau martie. În micul grup de șase-opt

oameni era o fată legată de o rudă care o căra – nu își mai putea folosi picioarele deoarece fusese ascunsă într-un loc foarte îngust. În timpul călătoriei însă ghidul lor a dispărut și, într-un final, au trebuit să se întoarcă în Cracovia.[528]

Pentru că nu mai aveau unde să se ducă, au bătut la ușa fostei croitorese a mamei sale, care le-a primit. Aceasta le-a ținut pe gratis, cel mai probabil din loialitate. A mai existat de asemenea o profesoară creștină cu care mama ei obișnuia să se întâlnească pe stradă, care i-ar fi dat se pare bani și adrese unde să stea. Au stat în trei locuri diferite și au trebuit să plătească o „taxă de pericol", pentru a fi acceptate. Lea și mama ei au mai făcut o încercare de a ajunge în Slovacia și au supraviețuit; își amintește de trecerea frontierei noaptea: „Slovacii, care la acel moment încă făceau parte din axa Germaniei, se comportau totuși uman față de refugiații care treceau ilegal, ceea ce nu se poate spune de exemplu despre elvețienii neutri, care, în situații similare cu ale noastre, trimiteau oamenii înapoi în Franța ocupată."[529]

Norocul lor a fost că au pornit în această călătorie la sfârșitul războiului, în martie 1944, și nu au ajuns niciodată în Ungaria, unde ar fi putut să se alăture miilor de oameni trimiși la moarte la Auschwitz. Lea scria: „Am rămas în Slovacia, unde am fost eliberați de glorioasa armată rusă."[530]

Lea s-a întrebat mereu cum erau organizate incursiunile peste graniță. Într-un final a aflat din articolul lui Robert Rozett:

> Din februarie 1943 până în martie 1944, a avut loc o operațiune de salvare extraordinară și unică. Membrii mișcării tineretului sionist, sioniști veterani și ortodocși antisioniști din Slovacia și Ungaria, dublați de reprezentanți ai Agenției Evreiești

> Palestiniene din Turcia și beneficiind de ajutorul unor curieri (ghizi) au realizat o federație care să salveze evreii din Polonia ocupată. Cei care au fost scoși din Polonia au fost aduși în Ungaria, de obicei via Slovacia, cu speranța că într-un final vor fi trimiși în Palestina.[531]

Au ajuns în orașul Kezmarok, unde au rămas până la sfârșitul războiului. Mama ei a găsit de lucru ca bonă, dându-se drept poloneză creștină. După eliberare, au mers în Praga și, la Paștele din 1946, au plecat în Franța. Mama ei s-a recăsătorit și a avut o altă fată în 1948. Lea s-a căsătorit cu Denis Goodman în 1954. Acesta fusese trimis din Germania la școală în Anglia, în 1936, la vârsta de 13 ani. Părinții lui s-au mutat în Olanda și nu au supraviețuit. Lea a trăit de la vârsta de 18 ani în Londra și este sculptor. Denis a murit în 2007, la vârsta de 84 de ani.

În opinia Leei, faptul că ea și mama ei au supraviețuit în Cracovia, în zona ariană, este un lucru foarte neobișnuit. Foarte puțini evrei au reușit acest lucru într-un oraș care era sediul central al germanilor în Polonia.[532]

CONCLUZII

Acum că am văzut poveștile despre salvatori și oamenii pe care i-au salvat, în această parte a lucrării aș vrea să fac o comparație între salvatori, să vorbesc despre acțiunea de a salva, în general, și de asemenea să arăt relevanța curajului lor în lumea în care trăim în prezent.

O comparație între salvatori

Am putut observa faptul că salvatorii provin din medii sociale diferite. Unii dintre salvatori, cum ar fi Józef Barczynski sau dr. Ho, au avut parte de o tinerețe plină de greutăți. Familia lui Barczynski a fost deportată, prin urmare, se identifica într-un fel cu evreii. Dr. Ho a crescut într-o perioadă în care chinezii erau supuși la rele tratamente, așa că și el putea empatiza cu evreii persecutați.

Familia Costaguti, Mitzi și familia Stenzel, cu toții au ajutat oamenii din loialitate față de ei, datorită unei relații cu aceștia sau pentru că locuiau în zonă. Acest lucru poate fi spus și despre János Tóth, care a tratat evreii constant cu bunătate, fără să îi pese de poziția în care se punea pe sine însuși. Familia Costaguti îi cunoștea pe cei pe care îi ajutau pentru că erau vecinii lor în Roma. Nu erau cu precădere proevrei, iar cei pe care îi ajutau fuseseră membri la început

în Partiful Fascist, așa că ajutorul s-a bazat în principal pe faptul că erau vecini și pe sentimental umanitar.

Vali Rácz a avut de asemenea motive mixte: loialitatea față de evrei, pentru că lucrase mulți ani alături de ei, dar și o mare compasiune pentru cei care aveau nevoie de ajutor. Fiica ei a descris-o ca fiind curajoasă, umană, prea generoasă și cu foarte multă încredere în sine.[533]

O clasificare clară a salvatorilor este dată de faptul că unii dintre ei au reacționat în mod particular la ororile Holocaustului. Oskar Schindler, Varian Fry și Jaap van Proosdij sunt printre cei care intră în această categorie. Oskar și Varian erau mai în vârstă decât Jaap, care avea doar 21 de ani, iar viețile lor de până atunci nu arată că ar fi fost oameni care să se distingă prin ajutorul acordat altora. Au făcut lucruri cu adevărat remarcabile pentru evrei în acele timpuri disperate, dar altruismul nu a fost o caracteristică semnificativă a vieților lor de până atunci sau de după. Atât Oskar, cât și Varian au murit între timp, dar Jaap mi-a mărturisit: „Nu știu dacă sunt o persoană umanitară"[534], recunoscând că este genul de om care mai degrabă ar ajuta indivizi sau familii decât o națiune aflată în pericol.

Deși Fry a fost numit „Schindler al Americii", cei doi au salvat vieți din motive cu totul diferite:

> Schindler a fost un om al plăcerilor și un oportunist, care s-a trezit în fața unei datorii umanitare pe care nu a putut să o ignore, deși la început probabil că a încercat să o ignore. Fry era un om sensibil, poate chiar pedant, un estet și epicurian care era împins de motive idealiste în faptele lui umanitare. Schindler era un profitor care a luat-o pe alt drum atunci când a descoperit din întâmplare că viața este mai importantă decât banii. Misiunea lui Fry a fost una deliberată, care a atras după sine o schimbare de

caracter (deși s-a folosit de resurse pe care le avea deja în adâncul lui). În ciuda diferențelor dintre ei, amândoi au trăit pentru o perioadă la limita capacităților lor, unde personalitățile lor au ajuns la punctual maximum de împlinire. Ce scria Thomas Keneally despre Oskar Schindler – „În timpuri de pace nu l-am fi ridicat la fel de mult în slăvi ca în timp de război" – este valabil și pentru Fry.[535]

Mulți dintre salvatori și-au ajutat însă semenii întreaga lor viață. Charles Fawcett a continuat să îi ajute pe cei aflați la nevoie, în ciuda crizelor recurente de tuberculoză, până când a ajuns prea fragil pentru a mai putea face asta. A salvat mulți unguri în timpul revoluției din Ungaria, din 1956, iar mai târziu a zburat în partea belgiană a Congo și a ajutat 250 de europeni să scape de acolo. În anii 1980 se afla în Afganistan și filma crimele rușilor împotriva afganilor. Henk Huffener de asemenea a continuat faptele bune și după război, ajutând chilieni și amerindieni în Londra anilor 1970. Tatăl lui John Schoen a continuat să ofere locuri de muncă celor care veneau să îi bată la ușă, iar sora Saint-Cybard a continuat să îi ajute pe cei nevoiași, fiind un fel de asistent social în acea zonă. Aceștia sunt oameni care au simțit o responsabilitate continuă pentru cei care aveau nevoie de ajutor. Și-au dedicat întreaga viață acestei cauze, în mod deliberat și cu toată generozitatea.

Mulți salvatori consideră că perioada războiului a fost cea mai importantă din viața lor. Carl Lutz, Varian Fry și Mary Jayne Gold, elita bogată care a sprijinit financiar eforturile lui Varian din Marsilia sunt cu toții de acord că:

> Acele 13 luni petrecute în Marsilia au fost cele mai importante din viața lui și nu a mai fost niciodată atât de împlinit. Mary Jayne Gold a murit pe 5 octombrie 1997. Unul dintre prietenii ei a spus la înmormântare că aceasta „a simțit că singurul an

din viaţa ei care a contat cu adevărat a fost acela petrecut în Marsilia". A adăugat că: „Era o femeie foarte isteaţă, care vedea lucrurile aşa cum trebuie, şi care, în acel punct de cotitură al istoriei, a înţeles chemarea ei." Acest necrolog este valabil şi în cazul lui Varian Fry.[536]

Fiica vitregă a lui Carl Lutz mi-a scris: „Tatăl meu a considerat mereu că cea mai importantă parte a vieţii lui a fost timpul petrecut în Budapesta şi salvarea evreilor nevinovaţi".[537] Apoi a adăugat: „Era principalul subiect de care amintea. A scris multe scrisori şi rapoarte, dar niciodată nu şi-a scris memoriile".[538] Jaap van Proosdij a declarat de asemenea că perioada în care i-a ajutat pe evrei a fost cea în care s-a simţit cel mai util.

Unii dintre salvatori nu erau neapărat proevrei, dar ajutorul lor a venit în urma participării în mişcarea de rezistenţă, din loialitate sau pentru că erau vecini. Familiile Thiryn şi Costaguti pot fi incluse în această categorie. Se spune că nu trebuie să îţi placă de cineva ca să îl salvezi.

Mulţi dintre cei salvaţi au păstrat o strânsă legătură cu salvatorii lor după război. Betty Eppel a vizitat familia Guicherd în fiecare an până la moartea acestora, la fel şi Suze, care a ţinut legătura cu familia Schoen şi a venit în fiecare an din America să îi vadă. Chiar şi după moartea ei, soţul ei, Arnold, şi fiicele ei au ţinut legătura cu familia Schoen, chiar dacă oamenii implicaţi în evenimentele de atunci au murit între timp. Arnold mi-a destăinuit cât de mult se gândea Suze la familie şi cât de traumatizată a fost, încât nu a putut să vorbească niciodată cu fiicele ei despre de experienţele prin care trecuse.[539] Margaret Kegan a ţinut legătura cu Vytautas atât de mult cât le-a permis Războiul Rece, iar verişoara ei şi-a ocrotit salvatorul , murind câţiva

ani mai târziu. Hermann Maas a ținut legătura cu copiii familiei Rosenzweig și și-a continuat activitatea prin intermediul ICCJ*. Legăturile dintre acești oameni au fost foarte puternice, nu doar din cauza datoriei pe care o aveau, pentru că le-a fost salvată viața, dar mai ales pentru că faptul că au trăit împreună – de exemplu Betty Eppel, care a avut parte de multă dragoste și afecțiune din partea familiei Guicherd. Else Pintus, care nu s-a căsătorit și nu a avut copii, a lăsat proprietatea ei familiei Stenzel, care a ascuns-o timp de doi ani și jumătate salvându-i viața. Irena Veisaite încă ține legătura cu familia salvatorului ei și îi consideră rude apropiate.

Unii dintre copiii ascunși au fost traumatizați de faptul că au trebuit să se întoarcă la părinții lor pe care nu și-i aminteau, cum e cazul lui Miriam Dunner, care a fost mai apropiată de mama ei adoptivă, Elizabeth, decât de propria ei mamă; chiar și după moartea lui Elizabeth, a continuat să vorbească cu tatăl ei adoptiv, Jelle, în fiecare duminică, până când și acesta a murit opt luni mai târziu. Copiii Eppel nu au vrut să meargă înapoi la tatăl lor, pe care abia dacă îl cunoșteau. Când părinții lui Josie Martin au venit să o ia în august 1944, aceasta povestește că: „Mi-am aruncat privirea și am știut că nu vreau să plec cu ei. Chiar m-am prefăcut că nu îi cunosc."[540] Niciunul dintre ei nu a avut parte de consiliere în acele vremuri, iar oamenii se așteptau să își continue viețile și să fie fericiți că s-au numărat printre cei „norocoși" care au scăpat. Se pare că părinții lui Josie nu au ținut legătura cu sora Saint-Cybard, lucru pe care Josie îl regretă până în prezent. Frank Auerbach de asemenea

* International Council of Christians and Jews (ICCJ) – Consiliul Internațional al Creștinilor și Evreilor (n.r.).

regretă că nu a ținut legătura cu Iris Origo, dar acesta avea doar 8 ani la acea vreme și nu l-a îndemnat nimeni să facă asta. Manli Ho nu a putut să ia legătura cu mulți dintre miile de oameni salvați de tatăl ei.

Dacă ne aruncăm o privire spre diplomații care au salvat mii de oameni doar cu o semnătură pe o bucată de hârtie, toți, fără excepție, au avut de suferit mai târziu în carieră – unii suportând chiar pierderi financiare considerabile. Dr. Ho, Carl Lutz și Sousa Mendes au fost cu toții criticați pentru că au abuzat de funcția lor. Atât Ho, cât și Sousa Mendes și-au pierdut dreptul la pensie, după zeci de ani de serviciu loial.

Este de menționat faptul că multe dintre rudele cu care am fost în legătură nu știau mai nimic despre aceste lucruri. De exemplu, Louis Lacalle, nepotul sorei Saint-Cybard, nu era la curent cu activitățile ei până nu i-am scris eu. Paul Mower, fiul Marthei Mower, care a fost salvată împreună cu fratele ei, Paul, nu știa mai nimic despre cum luaseră aceștia legătura cu Hermann Maas. Benedetta Origo a aflat despre faptul că mama ei a salvat niște copii evrei abia după ce aceasta a murit. Este de înțeles că acești salvatori nu au vrut să se laude cu ceea ce au făcut, dar probabil cei salvați ar fi putut să povestească mai multe familiilor lor.

Nechama Tec, care a încercat să stabilească factorii determinanți ai salvatorilor, a concluzionat că aceștia „au făcut lucruri care li se păreau naturale", observând de asemenea că proveneau din straturi diferite ale societății. Zygmunt Bauman suprapune concluziile lui Tec cu o cercetare legată de numărul mare de divorțuri în rândurile victimelor deturnării unui avion, după cum apare în *Le Monde*. Cupluri perfect fericite se pare că au găsit în urma

acestei experiențe comune aspecte nefavorabile în personalitatea partenerului de viață și și-au „văzut partenerii într-o altă lumină." *Le Monde* concluzionează că, de fapt, aceste două fațete ale personalității partenerului sunt ca cele ale lui Janus, însă doar în urma acestor experiențe cea de-a doua a ieșit la iveală, „care fusese mereu prezentă, dar invizibilă". Bauman face legătura între cercetarea lui și observația de final a lui Tec:

> „dacă n-ar fi fost Holocaustul, mulți dintre acești oameni care au ajutat și-ar fi continuat drumul, unii făcând acte caritabile, alții trăindu-și viața simplu și discret. Erau eroi în stare latentă, cei mai mulți fără să se distingă de cei de lângă ei." Una dintre cele mai puternice (și convingătoare) concluzii ale studiului este imposibilitatea de a „vedea dinainte" semnele, simptomele ori indicatorii disponibilității fiecăruia de a se sacrifica sau ale lașității în fața unui pericol; adică, de a decide, în afara contextului ce îi formează ca oameni sau doar „îi trezește din starea latentă", probabilitatea manifestării ulterioare.[541]

Varian Fry a fost exact acest tip de om – un salvator cu totul neașteptat. Dar această imposibilitate de a prezice comportamente viitoare poate fi aplicată și criminalilor. Într-o recenzie a noii biografii a lui Eichmann sunt scrise următoarele:

> Nimic din trecutul lui Eichmann ca protestant provenind din zona rurală a Austriei nu sugera că acesta va deveni un criminal în serie; familia lui nu s-a remarcat cu nimic, iar el nu a întâmpinat probleme în slujba lui ca vânzător de combustibil lichid, în care se ocupa de distribuție și transport.[542]

Judecătorul Mosche Bejski, care a fost salvat de Oskar Schindler, scria în 1974:

Din păcate, nu s-a făcut până acum un studiu despre motivele celor care, în ciuda riscurilor, nu s-au supus ordinelor date de autoritățile ocupante, nici nu s-au conformat comportamentului populației majoritare și a u ajutat evreii. În fiecare caz motivele sunt diferite, dar există un numitor comun pentru cei „Drepți" – motivația umanitară, care a impus o atitudine de milă față de alt om. Ostilitatea față de autoritățile ocupante și opoziția față de actele de cruzime asupra populației evreiești au jucat de asemenea un rol important, dar chiar și în aceste cazuri, motivația umanitară era dominantă. De foarte multe ori, convingerile religioase au stat la baza ajutorării evreilor. Este paradoxal, după cum se știe, și a fost confirmat și la această conferință, că Biserica în sine nu a făcut aproape nimic și nu le-a recomandat credincioșilor să ajute evreii persecutați. Cu toate acestea, au existat destul de multe cazuri în care sentimentele religioase profunde au determinat indivizii să urmeze porunca: „Să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuți." Desigur, faptul că persoana salvată și salvatorul se cunoșteau sau erau prieteni a fost un alt motiv pentru a ajuta pe cineva în momentele grele. I-am menționat deja pe acei „Drepți între Popoare" ale căror acțiuni de salvare fac parte integrantă din activitățile clandestine.[543]

Unele dintre poveștile salvatorilor exemplificate în capitolele precedente pot fi incluse în categoriile discutate de dr. Bejski. Salvatorii au fost prezentați într-o ordine aleatorie (vezi introducerea), așa cum i-am cunoscut pe ei și persoanele pe care le-au salvat, și provin din țări și straturi diverse ale societății. De asemenea, au oferit motive diferite pentru acțiunile lor. Tabelul 3 se referă la trecutul lor și demonstrează că salvatorii nu respectă un anumit model în ceea ce privește trecutul, educația, situația economică, convingerile politice sau religioase.

Putem vedea astfel că salvatorii au fost motivați atât de diferitele influențe pe care le-au avut, cât și de un simț al

justiției moștenit. Acest simț al justiției și dreptății apare în multe comentarii despre salvatori cum ar fi: Jacob Klerk, care a avut grijă de Henri Obstfeld, și familia lui John Schoen, care a avut grijă de Suze.

Poate că cel mai important aspect este surprinderea pe care toți au arătat-o când i-am întrebat de ce au acționat astfel. Mulți, inclusiv familia Guicherd și Vytautas Rinkevicius, au declarat că ceea ce au făcut este normal – oricine ar fi făcut asta – cu toate acestea, statisticile arată altceva – mulți oameni de fapt nu au făcut asta. Dacă ar fi făcut, nu ar mai fi existat nici Holocaustul, iar eu nu aș mai fi scris această carte.

Contează micile gesturi de rezistență suficient cât să salveze vieți?

În mod normal, studiile despre Holocaust evidențiază patru categorii de oameni: criminalii, spectatorii, salvatorii și victimele. Cu toate aceste, Hubert Locke, care se definește ca un american creștin de culoare, consideră aceste categorii o simplificare excesivă. Pentru a-și susține teoria, aduce în discuție boicotul economic anunțat pe 1 aprilie 1933, care ar fi trebuit să dureze o săptămână. De fapt, s-a stins după doar o zi, pentru că germanii obișnuiți au refuzat să participe:

> Există nenumărate povești despre femeile în vârstă care au spus: „Am cumpărat mereu de la acel magazin. Știu că este al lui Stein, dar nu am de gând să iau în seamă huliganii din Cămășile Brune care stau la ușă și spun: „Nu cumpărați bunuri evreiești." Oamenii de acest fel nu pot fi încadrați în niciuna dintre categorii: nu erau

criminali, nici victime, şi mai mult ca sigur nu erau spectatori. Cum putem să înţelegem motivele lor?[544]

Au ajuns aceste doamne în vârstă să ascundă evrei? Nu ştim acest lucru. Dar ştim despre părinţii lui Henry Walton, despre cartea lui Lovenheim, despre oamenii care l-au tratat cu omenie pe Victor Klemperer şi despre ce a făcut Mitzi.

Victor Klemperer (1881-1960) a fost un profesor universitar care a scris jurnale în acea perioadă, acestea fiind publicate abia în 1999. Chiar dacă se convertise la protestantism în 1912 şi era căsătorit cu o „ariană", Klemperer a suferit aceleaşi privaţiuni treptate şi grave, ca şi ceilalţi evrei. Una dintre primele măsuri de discriminare a fost eliminarea evreilor din serviciul public, care includea sistemul de educaţie şi universităţile. Dar Klemperer era veteran de război, aşa că i s-a permis să îşi păstreze postul până în aprilie 1935. Până atunci, profesorii universitari evrei care fuseseră daţi afară invadaseră piaţa de muncă internaţională, făcând imposibilă găsirea unui loc de muncă. Jurnalele lui vorbesc despre „pişcăturile de ţânţari" continue. „O mie de pişcături de ţânţari sunt mai rele decât o lovitură în cap."

A urmat îngrădirea unor drepturi: interzicerea de a mai merge la sălile de lectură din biblioteci (octombrie 1936), obligaţia de a renunţa la telefon (decembrie 1936), obligaţia de a adăuga „Israel" sau „Sara" la nume (de exemplu, Klemperer trebuia de aici înainte să se semneze „Victor Israel" – august 1938), restricţia de a face cumpărături între orele 15:00 şi 16:00 (august 1940); interzicerea de a deţine un automobil (februarie 1941); „lăptăreasa nu mai are voie să livreze la casele evreilor" (martie 1941);

„o nouă veste proastă: interzicerea fumatului pentru evrei" (august 1941); obligația de a preda mașinile de scris („Asta m-a lovit în moalele capului, era pur și simplu de neînlocuit" – octombrie 1941); interzicerea de a folosi telefoane publice (decembrie 1941); interzicerea de a cumpăra flori (martie 1942); interzicerea de a deține animale de companie („Aceasta a fost pedeapsa cu moartea pentru Muschel", motanul lor – mai 1942); interzicerea de a sprijini copii evrei aflați la școală privată sau publică (iulie 1942), interzicerea de a cumpăra sau deține ziare (iulie 1942), interzicerea de a cumpăra ouă sau legume (iulie 1942); interzicerea de a cumpăra carne sau pâine albă (octombrie 1942). „Nicio zi fără un nou decret împotriva evreilor", scria Klemperer.

Dar în același timp, nota și micile acte de curaj pe care le-a văzut de la germani obișnuiți. Oameni care salutau evrei pe stradă, îi vizitau, le dădeau cartele de rație pentru a-și lua pâine, îi ajutau să care cartofi, le puneau ceva mai mult în pungă la alimentară, le spuneau o vorbă bună;[545] mici gesturi care le dădeau curaj și speranță.

Rabinul Hugo Gryn scrie despre cuvintele tatălui său legate de speranță atunci când erau prizonieri la Auschwitz. Deținuții din blocul lor au păstrat prețioasa porție de margarină pentru a putea sărbători Hanuka, aprinzând o menora făcută de mână. Hugo a creat fitile folosind ațe de la o bonetă care nu se mai putea folosi. În prima noapte din sărbătoarea care ține opt zile, s-au adunat toți din bloc, inclusiv protestanții și catolicii, iar Hugo, care era cel mai tânăr de acolo, a încercat să aprindă fitilele, dar acestea doar au pâlpâit și au refuzat să ardă. Nimeni nu își amintise

că margarina nu arde. Hugo a fost foarte dezamăgit că au risipit calorii prețioase și s-a plâns tatălui său:

> Cu răbdare, tata m-a învățat una dintre cele mai memorabile lecții din viața mea și cred că el a făcut posibilă supraviețuirea mea.
>
> „Nu te supăra", mi-a spus. „Știi doar că această sărbătoare este despre victoria sufletului asupra tiraniei și violenței. Noi doi am stat odată o săptămână fără să mâncăm cum trebuie, iar altă dată aproape trei zile fără să bem apă, dar nu poți să trăiești trei minute fără speranță!"[546]

Criteriile actuale pentru a fi recunoscut ca „Drept între Popoare" sunt foarte stricte, implicând riscul propriei vieți, dar după cum am putut vedea, mulți dintre salvatori au reușit să facă foarte mult fără un risc atât de mare. Există o întreagă gamă de modalități prin care oamenii au oferit ajutor, de la a lăsa mâncare pe pragul ușii noaptea, până la a ascunde pe cineva timp de doi ani și jumătate, cum a făcut familia Stenzel cu Else Pintus.

Am descoperit în 1997, în Muzeul Beit Lohamei Haghetaot, care face parte din Kibbutzul Luptătorilor din Ghetou, următorul text scris de Monia Avrahami. Mi s-a părut întotdeauna foarte impresionant prin felul în care descrie gradele actelor de rezistență și salvare:

A fura o bucată de pâine – însemna să reziști
A preda în secret – însemna să reziști
A scoate un strigăt de avertizare și a spulbera iluzii – însemna să reziști
A falsifica documente – însemna să reziști
A trece oameni peste graniță – însemna să reziști
A consemna evenimentele și a ascunde însemnările – însemna să reziști

A întinde o mână de ajutor celor aflați la ananghie – însemna să reziști
A-i contacta pe cei aflați sub asediu și a le furniza arme – însemna să reziști
A lupta cu armele în stradă, munți și păduri – însemna să reziști
A te revolta în lagărele morții – însemna să reziști
A te răscula în ghetouri, printre zidurile care se prăbușesc, în cea mai disperată dintre revolte – însemna să reziști.[547]

Chiar și cel mai mic gest avea un foarte mare impact, pentru că le dădea oamenilor sentimente de speranță și alinare, arătându-le că nu erau singuri în suferință. Rabinul Leo Baeck a scris despre o poveste impresionantă a unui pachet pe care l-a primit când se afla în Theresienstadt: „Conținutul lui fusese scos, nu mai era efectiv decât o cutie goală din carton. Dar mi-a făcut o mare bucurie să știu că cineva s-a gândit la mine în exil. L-am recunoscut pe cel care o trimisese după scrisul de mână, era un prieten creștin, chiar dacă folosise un nume fictiv."[548]

Ewa Berberyusz, o jurnalistă poloneză renumită, născută în 1929 în Varșovia, nu a acționat și a regretat acest lucru. A scris cu o sinceritate dezarmantă despre eșecul ei de a-i ajuta pe evrei în perioada războiului, chiar dacă era foarte tânără. Descrie cum a ratat de două ori oportunitatea de a ajuta un copil evreu aflat în ghetou. Adaugă că, atunci când a văzut pe cineva că îi dădea mâncare unui astfel de copil, s-a simțit ușurată că exista cineva care să facă ce trebuia, iar când a văzut-o pe propria mamă făcând același lucru, „moralul mi-a crescut din nou. Ce este interesant este că nu am vorbit niciodată despre asta. Era doar din frică? Sau din rușinea că nu făceam mai mult decât atât?" În eseul ei din 1987, „Vină din nepăsare", reflectează:

> Dacă atunci, când soarta mi-a adus în faţă aceşti doi copii, m-aş fi comportat după cum îmi dicta conştiinţa, ar fi schimbat oare soarta evreilor în Polonia? Răspunsul „da" nu este negreşit corect, pentru că faptul că m-am abţinut să ajut în aceste cazuri trebuie să fie multiplicat cu alte cazuri de comportament similar din partea altor persoane. Chiar dacă mai mulţi dintre noi s-ar fi arătat mai buni creştini, poate că nu ar fi schimbat cu nimic statisticile exterminării, dar poate mulţi nu ar fi avut parte de o moarte în singurătate?[549]

Spectatorii

Comentariile lui Leo Baeck despre boicotul economic sunt semnificative şi critice – au fost de asemenea reflexive, fiind scrise la 20 de ani de la eveniment, pe care îl condamnă: „În realitate, a fost boicotată justiţia. Comunitatea evreiască de afaceri a depăşit acea zi cu mult timp în urmă; conceptul de justiţie nu a trecut peste acea zi". Continuă:

> Fiecare retragere începe cu foarte multă laşitate. Noi am trăit-o. Prima zi a lui aprilie 1933 stă drept dovadă. Universităţile au tăcut, tribunalele au tăcut; preşedintele Reich-ului, care depusese jurământul respectării constituţiei, a tăcut... aceasta a fost ziua laşităţii supreme. Tot ce a urmat nu s-ar mai fi întâmplat.

Pasivitatea şi indiferenţa autorităţilor din acea zi i-a oferit lui Hitler mână liberă să ia următoarele măsuri împotriva evreilor. Baeck simte că poporul nu a făcut acelaşi lucru şi că „oamenii simpli din Germania au rămas oameni buni".[550]

Dr. Frances Henry, o antropologă născută în Germania, s-a întors în ţara natală în 1980. A făcut o cercetare într-un orăşel care avea 4 000 de locuitori în 1933, dintre care 150

erau evrei. A protejat numele orășelului din care erau bunicii ei sub pseudonimul de Sonderburg și mulți oameni i-au vorbit cu sinceritate, pentru că era „nepoata lui Ostermann". Scria: „Mai mult decât orice, dorința oamenilor de a vorbi mi s-a părut aproape demnă de milă – de parcă nu ar fi putut să vorbească despre «acele timpuri groaznice» cu nimeni până atunci."[551]

Henry a descoperit că, înainte de 1933, relațiile dintre evrei și germani erau mai bune decât între catolici și protestanți.[552] Cu toate acestea, când naziștii au venit la putere în ianuarie 1933, dintr-o dată totul s-a schimbat și în special evreii au realizat că viața începe să fie altfel. Joshua Abraham se întâlnea ani la rând cu vecinii lui de două ori pe săptămână, să joace cărți. „Imediat ce naziștii au venit la putere, nu m-au mai chemat niciodată când jucau cărți. Totul s-a oprit. Îi întâlneam pe stradă și ne făceam că nu ne vedem unii pe alții. Niciunul dintre ei nu mi-a mai vorbit."[553]

Cu timpul, unii dintre cei care nu erau evrei au beneficiat de pe urma persecuției vecinilor lor evrei – casele și afacerile evreilor se vindeau cu mult mai puțin decât valoarea lor reală. Cu toate acestea, după 1939, pe măsură ce viața devenea din ce în ce mai grea pentru cei 12 evrei rămași în Sonderburg, vecinii au început să le aducă mâncare, scrisori și alte lucruri necesare, până când aceștia au fost cu toții deportați în 1942.[554] Dr. Henry a făcut o listă cu diverse explicații pentru comportamentul lor:

- Oamenii nu realizau ce se întâmpla cu evreii;
- Unii erau antisemiți convinși;
- Mulți se simțeau săraci sau neputincioși;
- Au spus că nu știau ce să facă;

- S-au simţit obligaţi să se supună naziştilor, de teama repercusiunilor asupra lor şi a familiei lor;
- Oamenii care au oferit ajutor aveau legături strânse cu evreii;
- Unii care aveau legături strânse cu evreii nu s-au grăbit să-i ajute.

Dr. Henry a descoperit că după război non-evreii i-au primit cu căldură pe evreii care se întorceau acasă:

> Henry a avut impresia că oamenii din oraş pur şi simplu voiau să uite de perioada nazistă; şi nu puteau înţelege de ce acest lucru era imposibil pentru evreii care supravieţuiseră nazismului. Când oamenii din oraş discutau despre era nazistă, „cuvântul *machtlos* [neputincios] se repeta mereu în conversaţiile noastre". Non-evreii îi spuneau lui Henry că au fost neputincioşi, paralizaţi de frică şi de ameninţarea cu pedeapsa (deşi, după cum scria Henry, au fost puţine pedepse efective pentru cei care refuzau să se supună politicilor naziste). Majoritatea non-evreilor şi-au exprimat, chiar şi azi, consternarea faţă de ce s-a întâmplat cu foştii lor vecini: nu au fost „niciodată siguri de ce" au fost persecutaţi evreii şi pretind că încă nu înţeleg.

Willy Brandt a scris prefaţa cărţii lui Henry în care comentează că, în perioade de normalitate, aceşti evrei şi non-evrei s-ar fi înţeles foarte bine:

> Sub nazism, non-evreii din Sonderburg au devenit spectatori ai Holocaustului. Aceşti oameni, care se înţeleseseră bine cu vecinii lor evrei înainte de 1933, pur şi simplu şi-au continuat vieţile după acel moment – nu fără a avea habar ce se întâmplă cu vecinii lor evrei, dar în mod ciudat fără să se implice, ca şi cum nu ar fi avut nimic de-a face cu ei. Mulţi au continuat să se comporte la fel şi după 1945, iar aceasta a fost linia care a separat cetăţenii din Sonderburg mult timp după Shoah.[555]

Dr. Henry scrie că cercetarea ei „a făcut lumină în câteva aspecte nedescifrate ale comportamentului german în perioada nazistă". Și concluzionează cu un răspuns pe care ea îl consideră parțial: „Probabil că, pe termen lung, va trebui să ne mulțumim cu explicația clasică, aceea că unii oameni sunt mai omenoși decât alții."[556] Această părere este în concordanță cu viziunea lui Yehuda Bauer care a scris: „În cele din urmă, mai mult decât convingerile religioase și politice, a contat moralitatea. Au existat locuri în care a fost mai ușor să fii o persoană morală, în sensul că, atunci când erai provocat cu „Sângele fratelui tău te cheamă", puteai răspunde „Sunt aici"."[557]

Este important de precizat că Yehuda Bauer a folosit termenul „fratele tău" sugerând prin asta că nu s-a făcut nicio diferență între popoare și că salvatorii i-au privit pe toți ca pe frații lor. Oameni precum János Tóth cu siguranță nu au făcut nicio diferență și, după cum el însuși recunoștea, i-a salvat viața lui Arnold Weinstock în mod spontan, fără să se gândească la repercusiuni atunci când l-a apărat de un grup de soldați naziști maghiari furioși.

De ce spectatorii au fost majoritari?

Când ne gândim la raportul dintre spectatori și salvatori, este important să luăm în calcul faptul că împrejurările în care puteau acționa salvatorii difereau de la țară la țară. După cum spune Yehuda Bauer:

> Trebuie spus de la început că era mult mai ușor să fii prieten al evreilor în Danemarca sau Franța, Belgia sau Italia, decât în Polonia, Lituania, Ucraina sau Belarus. Sunt cunoscute cazuri

de familii întregi de polonezi care au fost executate pentru că au ascuns evrei, casele lor fiind arse și proprietățile confiscate.[558]

Chiar și Bauer, care are experiență și cunoștințe academice solide, este rezervat în privința generalizărilor făcute în cazul salvatorilor:

Generalizările cu privire la atitudinea non-evreilor față de evrei în perioada Holocaustului trebuie privite cu mari rezerve. Una dintre generalizările valabile este aceea că în Polonia, Lituania, Letonia și în Ucraina, Croația și România, atitudinea covârșitoarei majorități, inclusiv a majorității bisericilor, și exceptând partidele politice de stânga, a variat de la indiferență ostilă la ostilitate afișată. Țările care au salvat cei mai mulți dintre evreii lor au fost: Bulgaria, Danemarca, Belgia și Franța. Caracterul democratic al Danemarcei protestante nu avea nimic în comun cu nefericitele tradiții ale Bulgariei ortodoxe, cu toate acestea, soarta comunităților de evrei a fost asemănătoare, chiar dacă motivele salvatorilor au diferit. Existau deosebiri considerabile între Belgia valonă și societatea divizată a Franței, cu toate acestea, procentul de evrei salvați a fost același. Bisericile minorităților etnice au avut tendința de a proteja minoritatea evreiască.[559]

Curajul de a sfida atât naziștii, cât și, în egală măsură, presiunea comunității, nu trebuie să fie niciodată subestimat. După cum au scris mulți istorici, nazismul a avut suporteri și colaboratori foarte puternici și, în anumite cazuri, naziștii înșiși au fost șocați de entuziasmul celor din urmă pentru sarcinile atribuite:

Când nemții au invadat Lituania, la fel ca în orice altă țară ocupată, resentimentele adânc sedimentate împotriva evreilor și ura de moarte a antisemiților au ieșit la iveală. În al doilea oraș al Lituaniei, Kaunas, localnicii, încurajați de germanii care îi supravegheau, au ucis câteva zeci de evrei pretinzând că erau comuniști. Evreii au murit în urma bătăilor cu rângi în curtea

interioară a unui bloc. La sfârșitul masacrului, un localnic a luat un acordeon, s-a urcat pe cadavre și a început să cânte imnul național al Lituaniei. Pentru el, moartea evreilor a fost nu numai o satisfacție, ci chiar o sărbătoare.[560]

Polonezii aveau motive să se teamă să ajute evreii. Un poster din 14 decembrie 1943, sub forma unui „anunț public" din partea SS și a poliției districtului Galiția, înfățișa 50 de oameni condamnați la moarte pentru diverse crime, printre care „erau și opt creștini condamnați la moarte pentru că au ascuns evrei."[561] Mai mult decât atât, utilizând principiul „răspunderii colective", naziștii pedepseau familii întregi, inclusiv copii, sau chiar comunități întregi. Lecțiile erau de obicei subliniate prin execuții publice, cum a fost cazul familiei Baranek. Wincenty Baranek, un fermier prosper și generos, a ascuns patru evrei. Pe 15 martie 1943, germanii au ajuns la ferma lui dis-de-dimineață. Acesta și-a ascuns cei doi fii, unul de 9 și altul de 10 ani, dar au fost descoperiți, fiind cu toții împușcați în fața vecinilor, împreună cu cei patru evrei pe care încercase să îi ascundă. Cei doi băieți încercaseră să scape, dar au fost prinși de un vecin căruia i s-a spus să îi păzească.[562]

Unele familii au fost pedepsite dându-li-se foc la case, cu tot cu oamenii dinăuntru. În satul Stary Cieplow, patru ferme au fost înconjurate de germani în zorii zilei. Au prădat hambarele de bunuri și au dat foc la case cu ocupanții în ele – 33 de polonezi și un număr neștiut de evrei. Conform unui martor, o fată tânără a fugit din una dintre case, dar a fost împușcată și corpul ei a fost aruncat înapoi în foc – după ce i-au scos cizmele noi și strălucitoare din picioare. În Huta Pienacka, în iarna anului 1944, nemții au aflat că localnicii ofereau mâncare și adăpost ocazional

pentru cei 100 de evrei care se ascundeau în pădure. Naziştii au înconjurat satul şi, cu ajutorul poliţiei ucrainene, i-au dat foc, împiedicând pe oricine să iasă – până şi animalele au pierit.[563]

Trebuie amintit faptul că naziştii au încurajat antisemitismul existent cu ajutorul propagandei, folosindu-se de postere care îi înfăţişau pe evrei ca fiind „respingători şi criminali periculoşi sau vampiri care sug sângele polonezilor... În discursurile publice se spunea că evreii sunt imuni la tifos, dar erau purtători ai bolii, pe care o puteau transmite arienilor."[564] Irene Opdyke, o poloneză catolică, a ascuns 12 evrei în casa în care era menajeră, chiar dacă angajatorul ei era un ofiţer SS. Descrie groaza pe care a simţit-o la întoarcerea în oraşul ei natal, Radom: „Lipiseră pe pereţi postere crude şi sarcastice, caricaturi la adresa evreilor, cărora li se atribuiau toate păcatele şi comportamentele depravate. Toate durerile şi nenorocirile polonezilor erau puse pe seama lor. Megafoanele de la colţurile străzilor trâmbiţau avertismente despre evrei în poloneză şi germană."[565]

Trebuie subliniat că salvatorii care au sărit în ajutorul evreilor au acţionat în multe cazuri împotriva moravurilor societăţii şi au riscat să fie condamnaţi atât de autorităţi, cât şi de propriului cerc social şi de familie. Acest lucru a necesitat un adevărat act de curaj moral. Îngrijorările Eliei Rinkevicius legate de copilul ei, atunci când Vytautas i-a spus despre ascunderea familiei Kegan, par perfect îndreptăţite când ne gândim la riscurile pe care şi le asumau.

Michal Glowinski s-a născut în 1934 şi este un scriitor polonez destul de puţin cunoscut în Vest. În 1998, a publicat o carte de eseuri, *Czarne Sezony* („*Anotimpurile*

întunecate"), despre copilăria lui în Varșovia în perioada Holocaustului. „Fiecare dintre ele povestește experiențe de viață reale, vin din scântei de memorie care nu acoperă însă toate evenimentele din viața mea din acele timpuri și istoria supraviețuirii mele."[566] Criticul literar polonez Jacek Leociak descrie cartea ca fiind „un arhipelag al memoriei".[567] Într-un eseu memorabil, descrie cum prezența unui singur băiețel a făcut un grup de simple femei poloneze să se panicheze – chiar dacă nici nu se pusese problema ascunderii unui evreu.

Cu această ocazie, mătușii lui Michal, Maria, care era sora mai mică a mamei, i-a fost încredințată sarcina de a găsi un loc pentru a-l ascunde:

> s-a mișcat în partea ariană fără dificultate. Avea ceea ce se numea „înfățișare plăcută", care nu era numai un privilegiu, ci chiar un dar divin. O înfățișare plăcută însemna că persoana care se ascundea trezea mai puține suspiciuni. Oamenii cu înfățișare plăcută nu atrăgeau atenția, puteau să se integreze în mulțime; era mai ușor pentru ei să joace rolul unei alte persoane. Înfățișarea Mariei era desăvârșită: era o blondă atrăgătoare, care arăta ca și cum ar fost de viță nobiliară și nu fiica unor negustori evrei. Cine nu se număra printre persoanele apropiate nu ar fi ghicit niciodată originile care se ascundeau în spatele frumuseții ei slavice impecabile. Așa că, atunci când m-am trezit pe drumuri și nimeni nu știa ce să facă în privința mea, situația mea problematică a căzut în mâinile Mariei.[568]

Glowinski descrie experiența lui dintr-o patiserie când Maria l-a lăsat singur pentru câteva momente, pentru a da un telefon. În câteva minute, a început să fie luat la întrebări de un grup de femei poloneze, care au realizat că era evreu: „Ca de obicei, în aceste situații, mi-aș fi dorit să intru în pământ. Am auzit: «Nu e nicio îndoială, e evreu» – «Ea

sigur nu este, dar el da» – «L-a adus pe ascuns printre noi».”[569] În mod ironic, faptul că era blondă le-a convins că nu era evreică:

> Femeile au început să îmi pună diverse întrebări, la care am renunțat să răspund, murmurând din când în când „da” sau „nu”... Cu toate acestea, auzeam pe lângă întrebările pe care mi le adresau și comentariile pe care le făceau pe un ton mai jos, într-o parte, doar pentru ele, dar în așa fel încât totuși să le aud. Cel mai des foloseau cu ton de amenințare cuvântul „evreu”, dar mai înfiorător era că tot repetau „trebuie să chemăm poliția”. Eram conștient că asta însemna condamnarea la moarte... Acele femei nu erau genul de oameni posedați de o ură incontrolabilă...Erau femei normale, simple, decente, abile în felul lor, muncitoare, care mai mult ca sigur se zbăteau să aibă grijă de familiile lor în condițiile grele ale ocupației. Nu exclud nici posibilitatea că erau mame și soții exemplare, poate chiar religioase, care posedau o întreagă serie de virtuți. S-au aflat într-o situație care li s-a părut problematică și periculoasă, așa că au vrut să o confrunte direct. Nu s-au gândit, totuși, la prețul plătit. Poate că acest lucru le-a depășit imaginația – deși știau cum se va termina dacă „sunau” – sau poate că nu se încadra în granițele considerațiilor morale accesibile lor.[570]

De ce erau aceste femei atât de îngrijorate din cauza unui băiețel evreu care își mânca în liniște desertul în cel mai întunecat colț al unei cafenele? De ce nu l-au putut ignora și continua bârfa lor? De ce au simțit nevoia să cheme poliția? Știau oare că acest lucru ar fi însemnat condamnarea lui la moarte? Au simțit că nu pot rămâne pasive în această situație – de ce acest băiețel evreu reprezenta o asemenea amenințare pentru ele?

Indiferența

Mulți dintre cei care au ales să fie spectatori au fost cu totul indiferenți față de soarta evreilor – de multe ori negând că ar fi știut ce se întâmpla, chiar și atunci când aceștia locuiau aproape de un lagăr. Acest lucru este mereu surprinzător din perspectiva noastră – exemplificată de comentariul lui J. D. Salinger (vezi pagina 269) despre fetița lui: „Nu poți să îți scoți niciodată mirosul de carne arsă din nări, indiferent de cât de mult ai trăi."[571]

În schimb, victimele erau conștiente de viața din afara gratiilor, cum era și Eva Heyman care, în timp ce trăia în ghetoul din Nagyvárad, putea auzi vechiul negustor de înghețată care trecea de cealaltă parte a gardului.

Adina Szwajger își aduce aminte de incendierea ghetoului din Varșovia, de Paștele din 1943. Scria: „În Varșovia, în piața Krasinski, în exteriorul zidurilor unui ghetou care ardea, de acel înfiorător Paște din 1943, caruselul se învârtea și se auzea muzică veselă. Iar oamenii se distrau." Face referire la poezia *Campo dei Fiori* scrisă de Czesław Milosz și distribuită de presa clandestină în 1943. Poezia se referă la arderea de viu a filosofului Giordano Bruno, în 1600, în Campo di Fiori din Roma, în timp ce localnicii se distrau în tavernele din piață:[572]

Iese de-aici vreo morală?
Fie din Roma, Varșovia,
Toți vând, se-amuză, iubesc
Și ocolesc rug și cazane.
Și înc-o morală-ar mai fi:
Să treci peste tot și toate

Uitarea ce se aşterne
Când focul e încă nestins.* [573]

Într-un vis, Adina vede caruselul şi în spatele zidului ghetoului „casa mea care ardea. Pentru că acolo se afla. Chiar lângă piaţă."[574]

Indiferenţa spectatorilor vine în urma nepăsării pe care aceştia o aveau faţă de evrei şi soarta lor. O poloneză descrie sentimentele ei faţă de evrei: „Vina mea, care se învecinează cu cruzimea, a fost indiferenţa faţă de soarta evreilor. Am fost complet nepăsătoare faţă de oamenii care piereau în ghetou. Erau „ei" şi nu „noi"."[575] Acesta este contrastul dintre spectator şi salvatori; salvatorii nu au făcut diferenţa între ei şi evrei. De aceea au şi fost surprinşi când au fost întrebaţi ce i-a motivat.

În martie 2001, profesorul Richard D. Heffner a publicat o serie de interviuri cu câştigătorul premiului Nobel pentru Pace, Elie Wiesel, el însuşi un supravieţuitor al Holocaustului. Primul interviu, „Sunt eu păzitorul fratelui meu?", punea problema indiferenţei. Heffner întreba: „Aţi vorbit despre cei care au trimis oamenii în lagărele de exterminare şi au contribuit direct la moartea lor. Vorbiţi de asemenea despre alţii care au rămas indiferenţi. Consideraţi că aceasta este o problemă din ce în ce mai mare în timpurile noastre?" Elie Wiesel a răspuns:

> O, din ce în ce mai mult. Am sentimentul că tot ceea ce spun sunt variaţiuni pe aceeaşi temă. Tot ce încerc să fac este să trag un semnal de alarmă şi să spun: „Nu fi indiferent". Pentru că pur şi simplu consider acum că indiferenţa este egală cu răul. Răul

* Traducere din poloneză de Constantin Geambaşu şi Passionaria Stoicescu (n.tr.).

știm mai mult sau mai puțin ce este. Dar indiferența la boală, la foamete, la dictatori, este cumva aici prezentă și o acceptăm. Și am considerat mereu că opusul culturii nu este ignoranța, ci indiferența. Iar opusul credinței nu este ateismul, este tot indiferența. Iar opusul moralității nu este imoralitatea, ci din nou, indiferența. Și nu ne dăm seama cât de indiferenți suntem pentru că pur și simplu nu putem fi mai puțin indiferenți.[576]

Criminalii și spectatorii au fost indiferenți – salvatorii nu au fost.

Decizia de a salva

Gerda Haas era doar o tânără femeie, care locuia cu părinții ei în Germania, atunci când a salvat o evreică. Mi-a subliniat că există doar două tipuri de salvatori: a) cei care au fost abordați de victime (sau de persoane din jurul acestora); b) cei care au oferit refugiu din proprie inițiativă unei persoane persecutate.

Gerda susține că nu cunoaște ca cineva să fi refuzat să ajute atunci când a fost rugat, în schimb știe multe persoane care au avut de suferit de pe urma acestui lucru, fie fiind condamnate la moarte, fie ajungând într-un lagăr de concentrare. Nu numai evreii se ascundeau, ci și alții, cum ar fi preoții catolici sau dezertori din armata germană. Aceasta spune că „practic, în una din trei case se afla un fugar care se ascundea de autoritățile germane."[577]

Părinții lui Henry Walton, Siegmund Weltlinger și Grete (născută Gumpel) au rămas în Berlin pe tot parcursul războiului, unde au fost ținuți ascunși de șase cupluri, ale căror nume Henry nu le cunoaște. Dar știe că nu au fost evrei și că și-au riscat viețile și au fost dispuși să își împartă

rațiile de mâncare și așa insuficiente. Ori de câte ori exista riscul de a fi descoperiți, erau mutați la următorul cuplu – „întotdeauna la prieteni loiali, care i-ar fi primit fără ezitare". Henry își amintește că ultimul loc unde au stat a fost o anumită doamnă Hahn, care deținea un magazin alimentar și care ajuta rețeaua cu mâncare. După război, părinții lui, care au trăit până la vârsta de 80 de ani, au ținut legătura cu doamna Hahn și au ajutat-o să își repună magazinul pe picioare. „Erau prieteni pe care îi știam de mulți ani. Urau politicile naziste și scopul lor era să salveze vieți... aceasta a fost singura lor motivație." Părinții lui Henry au stat ascunși din 1942 până la sfârșitul războiului. Potrivit lui Henry, mulți oameni au fost uciși de trupele rusești care i-au invadat, dar pentru că tatăl lui vorbea puțină rusă, a reușit să își salveze nu numai soția, ci și pe oamenii care îi ascunseseră, spunând că erau cu toții evrei.[578] Părinții lui evitau să vorbească despre acele experiențe traumatizante. Mi-a scris că: „Voiam să știi că au existat germani loiali și buni, care erau pregătiți să își rișteviețile pentru a-i salva pe «inamicii» statului."[579] În iunie 1939, tânăr fiind, Henry Walton a reușit să fugă din Germania în Anglia cu ajutorul quakerilor.

Cartea Barbarei Lovenheim, *Survival in the Shadows*, descrie cum șapte evrei, provenind din trei familii, s-au ascuns în Berlin începând cu ianuarie 1943 și au fost descoperiți de soldații Armatei Roșii în aprilie 1945. Aproximativ 50 de germani non-evrei au contribuit la supraviețuirea lor, fără ca aceștia să aibă cărți de identitate sau cartele de rații. Barbara susține că a scris cartea ca pe o „reamintire că nici cel mai josnic tiran nu poate eradica

bunătatea."[580] Părinții lui Henry Walton ar fi putut confirma aceste cuvinte.

Roman Halter a descris cum, în martie 1945, când avea 17 ani, el împreună cu alți doi bărbați evrei mai în vârstă au scăpat dintr-un marș al morții și au fost primiți de un cuplu care nu avea copii, în Oberpoyritz, lângă Dresda. A locuit cu Kurt și Hertha Fuchs până în mai 1945, când, după ce a văzut trupele rusești, l-a visat pe bunicul lui care îi spunea să se ducă acasă. A decis imediat să se întoarcă în Polonia, pentru a-și căuta restul familiei. În orașul său natal a descoperit că era singurul evreu care supraviețuise dintr-o comunitate care înainte de război număra în jur de 800 de oameni. Pentru că se simțea amenințat și înfricoșat în Polonia, a plecat în Praga; acolo a găsit niște provizii de la Crucea Roșie pe care a decis să le ducă cuplului Fuchs, pentru a le mulțumi.

Când s-a întors, a fost șocat să o găsească pe Hertha în doliu. I-a spus că la cinci zile după plecarea lui, oamenii din fostul SS local au auzit ca Fuchs a ascuns evrei. L-au împușcat pe domnul Fuchs și pe un alt evreu care fusese adăpostit de ei. Un al doilea evreu a supraviețuit și a plecat în Israel. În 2002, Roman s-a întors la doamna Fuchs cu o echipă TV, atunci când aceasta avea 94 de ani. A întrebat-o atunci de ce a primit trei evrei fugari, având în vedere că a costat-o viața soțului său:

> A răspuns că atât ea, cât și soțul ei au simțit că asta trebuiau să facă. „Vezi tu, chiar dacă suntem germani, asta nu înseamnă că am fost naziști; mințile noastre nu au fost otrăvite de cei doisprezece ani de propagandă și ură împotriva evreilor. Am simțit un impuls să facem asta, să te primim și să te salvăm. Cred că ar trebui să faci și tu la fel, Roman.

Roman a scris:

> I-am răspuns că, după exemplul extraordinar pe care l-am avut din partea ei și a lui Kurt, îmi place să cred că aș face la fel. Dar știu că este mult mai ușor să zici decât să faci. Mă întreb adeseori dacă eu aș avea acest curaj și simțul de a discerne între bine și rău; umanitatea de a primi străini și de a-i salva, în condițiile în care acest lucru ar fi pedepsit cu moartea tuturor, aș vrea să cred că aș face asta.[581]

În opinia reporterului și veteranului de război Max Hastings, „unii dintre noi nu suntem siguri cum ne-am fi comportat într-un regim de ocupație pentru a putea judeca atât de nemilos esteții Franței pentru că au cochetat cu tirania."[582]

Când citim despre salvatori, mereu credem că noi nu am fi ezitat să facem la fel – dar oare am fi făcut-o? Am fi riscat viețile copiilor noștri sau am fi protestat din cauza pericolului, așa cum a făcut soția lui Vytautas? Personal, de-a lungul vieții, m-am aflat de două ori într-o discuție despre acest subiect, fără să o fi pornit eu însămi. Ambele discuții au avut loc atunci când locuiam în Worcestershire și eram, în mod evident, singura familie evreiască. În una dintre ocazii, Vicky, o femeie creștină foarte devotată, a declarat că ea și soțul ei m-ar fi ascuns sau m-ar ascunde pe mine și copiii mei. Din păcate, aceasta a murit la vârsta de 45 de ani, de cancer mamar. În cealaltă ocazie, o femeie ai cărei copii erau cam de aceeași vârstă și prieteni buni cu cei trei fii ai mei a declarat că ea nu ar risca viața copiilor ei pentru mine și copiii mei. Este probabil un comentariu perfect de înțeles venind din partea unei mame, dar nu pot spune că nu m-am simțit șocată și înmărmurită. Chiar dacă

avea sau nu dreptate, sentimentele mele față de ea s-au schimbat.

Philip Gourevitch, copilul unor supraviețuitori ai Holocaustului și redactor la *New Yorker*, a scris despre Holocaust și masacrele din 1994 din Rwanda. Recunoaște că a fost foarte critic privind crearea Muzeului Holocaustului din Washington.[583] Declară că nimeni nu știe cum ar acționa într-un caz similar:

> Nu poți ști. Oamenilor le place să se ducă la Muzeul Holocaustului și să spună că așa ar face și ei, ca cei care au făcut bine. Ori empatizează într-un fel cu victimele, se simt prost și le pare rău, ori se compară cu oamenii care au făcut bine. Foarte puțini se duc acolo și spun: da, probabil că aș fi fost doar un alt criminal nazist care se conforma regimului, nu? Dar probabil că asta ar fi fost cei mai mulți oameni care trec prin muzeu, pentru că asta au fost și majoritatea oamenilor din Europa. Au fost spectatori, colaboratori ori s-au aflat în alte situații morale condamnabile, care sunt însă cu totul de înțeles.[584]

J. D. Salinger, autorul cărții *De veghe în lanul de secară**, a fost unul dintre eliberatorii lagărului Dachau, lucru ce a avut un impact profund asupra lui. Margaret Salinger își amintește că spunea: „oricine putea fi nazist – vecinul tău, bona ta, funcționarul de la poștă – oricine. Și oricine putea fi un erou; nu știi niciodată până nu ai fost pus în situația respectivă cine poate fi un erou și cine poate fi un laș sau un trădător."[585]

Un profesor american a făcut publice câteva „întrebări răutăcioase despre Holocaust", dintre care cea de-a treia

* *The Catcher in the Rye,* Jerome David Salinger (n.r.).

era despre numărul mic de salvatori, luând în calcul riscurile:

> Și acum, privind înlăuntrul nostru, dacă ne întrebăm care dintre rudele sau prietenii noștri – nu străini, cum erau de obicei evreii în nefasta perioadă a războiului, ci oamenii apropiați nouă – dacă ar fi să ne întrebăm pe cine din cercul nostru ne-am baza să ne ajute dacă pedeapsa ar fi cea cu moartea, cel mai probabil nu numai pentru el, ci și pentru familia lui, cât de mare ar fi numărul? Și în ce măsură ne-am putea include, cu sinceritate, pe noi în această categorie?[586]

Este important totuși să ne amintim contextul în care au avut loc toate aceste evenimente. Este greșit să ne uităm în urmă cu nonșalanța securității pe care o avem în anii 2010. Ian Kershaw ne amintește faptul că studiem o perioadă extraordinară:

> Din exterior, pentru un non-german care nu a avut niciodată de-a face cu nazismul, este probabil foarte ușor să critice, să se aștepte la standarde comportamentale care erau imposibil de obținut în acele circumstanțe. M-am străduit în mod conștient să nu fac judecăți moralizatoare și simpliste. Iar acolo unde am criticat, am încercat totuși ca, mai presus de toate, să arăt înțelegere față de poziția oamenilor simpli care trăiau sub acest regim și să recunosc arta posibilului.[587]

Spune despre cartea lui că este despre „majoritatea confuză, care nu era nici ferm dedicată nazismului, dar nici total opusă regimului":

> Consider că redă mult mai mult decât majoritatea descrierilor societății naziste atitudinile ei neclare și comportamentul contradictoriu al germanilor de rând în perioada de tiranie nazistă. Mi-ar plăcea să cred că dacă aș fi trăit în acele timpuri, aș fi fost un antinazist convins, angajat în lupta rezistenței clandestine. Cu toate acestea, în realitate știu cu siguranță că aș

fi fost la fel de confuz și m-aș fi simțit la fel de neajutorat ca și oamenii despre care scriu.[588]

Christopher Browning, un eminent istoric al Holocaustului, a scris despre comportamentul Batalionului 101 de Rezervă al Poliției din Hamburg, a cărui misiune a fost să împuște evrei în Polonia în 1942 – acesta a avut ocazia să vadă documentele a 210 dintre cei aproape 500 de polițiști trimiși în Polonia în iunie 1942. Între iulie 1942 și noiembrie 1943, batalionul a fost responsabil de împușcarea a cel puțin 38 000 de evrei și în perioada august 1942 – mai 1943 de deportarea a 45 200 de persoane la Treblinka.[589] Calculele arată că 50 la sută dintre victimele Holocaustului au murit în șase lagăre principale de exterminare; 25 la sută în ghetouri, lagăre de muncă și alte lagăre, plus marșuri ale morții; iar celelalte 25 la sută au fost împușcate.[590]

> Niciodată nu mai văzusem problema de a alege între bine și rău atât de dramatic ilustrată de cursul evenimentelor și atât de deschis discutată de unii dintre criminali. Niciodată nu mai văzusem monstruoasele efecte ale Holocaustului suprapuse atât de clar cu fețele umane ale criminalilor.[591]

Multe dintre lucrurile pe care le-am aflat sunt prea înfiorătoare pentru a fi reproduse. Există de asemenea descrieri ale „vânătorilor de evrei" din zonele rurale, unde fiecare evreu descoperit era obligat să se întindă gol pe pământ și era împușcat în gât:

> Trebuie să recunosc că în aceeași situație aș fi putut fi ori un criminal, ori un dezertor – ambii erau oameni – dacă vreau să înțeleg și să explic comportamentul ambilor pe cât se poate de bine. Această recunoaștere înseamnă cu adevărat o încercare de a empatiza. Ceea ce nu pot accepta însă sunt clișeele clasice:

> a explica înseamnă a scuza, a înțelege înseamnă a ierta. A explica nu înseamnă a scuza, a înțelege nu înseamnă a ierta.[592]

Browning încheie cu dificultate povestea care îl face să se simtă stânjenit:

> Această poveste a unor oameni simpli nu este povestea tuturor oamenilor. Polițiștii din rezervă au avut de ales, iar mulți dintre ei au comis fapte îngrozitoare. Dar criminalii nu pot fi absolviți de ideea că oricine aflat în aceeași situație ar fi făcut la fel. Pentru că, și dintre ei, au fost oameni care au refuzat să ucidă sau au încetat să mai ucidă. Responsabilitatea umană este, până la urmă, o decizie individuală.[593]

După cum demonstrează scrisoarea administratorului civil regional german, Carl Slutsk, nu toți germanii au ales să ia parte la aceste acte de barbarie și au refuzat să se implice. Chiar și în cazul împușcării celor 1.800 de evrei din Józefów, de către Batalionul de Rezervă al Poliției, nu au existat constrângeri. Comandantul lor, maiorul Wilhelm Trapp, se lupta cu emoțiile atunci când le-a spus oamenilor lui că trebuie să ducă bărbații care sunt apți de muncă într-un lagăr, dar „ceilalți evrei – femei, copii, bătrâni – trebuiau să fie împușcați de batalion. Explicându-le ce îi aștepta, Trapp le-a făcut o ofertă extraordinară: dacă vreunul dintre cei mai în vârstă nu se simțea în stare pentru acest lucru putea să se retragă. "[594]

În același timp, alcoolul și obișnuința de a face acest lucru au început să îi desensibilizeze. Browning ia în considerare presiunea colegilor asupra celor care s-au retras și asupra celorlalți, care s-au oferit voluntari.

Un alt studiu face referire la dezumanizarea evreilor și la desensibilizarea criminalilor. Unul dintre salvatori, Otto, povestește cum l-a întrebat pe unul dintre gardienii unui

lagăr dacă și-a folosit vreodată arma să ucidă pe cineva. Gardianul a răspuns: „Odată a trebuit să împușc șase evrei. Nu mi-a plăcut, dar când primești ordin, trebuie să fii tare." A adăugat: „Știi, oricum nu mai erau oameni." Otto presupune că deveniseră niște „schelete ambulante" din cauza mizeriei și foametei din lagăre, unde evreii nu mai aveau nici nume, nici demnitate. Gardianul avea dreptate: „E mult mai ușor să ucizi neoameni, decât oameni".[595]

Eforturi instituționale

Vom vorbi acum despre persoane care au încercat să schimbe cursul istoriei și să convingă oameni importanți să condamne atrocitățile – desigur, acum știm că aceștia nu au avut succes, dar cel puțin au încercat. Ne putem doar imagina cum ar fi fost dacă eforturile lor erau încununate cu succes.

O astfel de lașitate contrastează cu curajul găsit în acțiunile lui James Grover McDonald, un diplomat american care a fost Înaltul Comisar pentru Refugiați al Ligii Națiunilor (1933-1935) și care a protestat împotriva situației evreilor la mijlocul anilor 1930. Lucrările lui au fost prezentate recent Muzeului și Memorialului Holocaustului din Statele Unite, de către fiicele lui, Barbara McDonald Stewart și Janet McDonald Barrett, în aprilie 2004. Importanța acțiunilor sale a fost dublă – pe de o parte pentru că lunga lui carieră diplomatică l-a pus în legătură cu mulți dintre actorii principali de pe scena lumii pe parcursul unei perioade îndelungate, dar și pentru că și-a notat despre întâlniri în jurnalele sale, pe care le-a ținut conștiincios din 1922 până în 1936, iar mai apoi din 1946 până în 1951. Dicta notițele secretarei lui, așa că întreaga colecție

cuprinde peste 10 000 de pagini bătute la maşină şi 5 000 de pagini de corespondenţă. *The Times* scria despre notiţele lui McDonald referitoare la teoriile lui Cosmo Lang, arhiepiscopul de Canterbury (1928-1942), pe care l-a întâlnit chiar înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Lang sugera că evreii înşişi „ar putea fi responsabili pentru excesul de nazişti". Într-o notă similară, Nancy Astor, liderul grupului „Cliveden Set", care favoriza o politică de conciliere cu Hitler, l-a întrebat: „Oare nu am considerat că evreii înşişi şi-au atras persecuţii asupra lor de-a lungul veacurilor?" A sugerat că este de fapt vina lor. McDonald a scris: „Am obiectat violent la această întrebare."[596] Concepţia sa despre Roosevelt este mai generoasă, deoarece susţine că acesta era dispus să facă mai multe, dar din cauza Marii Crize Economice şi a şomajului mare din S.U.A. era dificil pentru el să deschidă uşile multor imigranţi.

A fost conştient de adevărul din spatele politicilor naziste chiar de la început. Marţi, 4 aprilie 1933, jurnalul lui notează întâlnirea cu doi oficiali nazişti, sub pretextul de a discuta programul lor economic. După 15 minute, aceştia au:

> revenit la subiectul despre evrei, care pare să îi obsedeze pe mulţi dintre nazişti... Felul în care cei doi se refereau la adresa evreilor te făcea să te ruşinezi, pentru că nu se vorbeşte aşa nici despre cei mai degenerate persoane.
>
> Când mi-am exprimat neîncrederea în teoriile lor rasiale, au repetat acelaşi lucru ca şi alţi nazişti: „Dar cum s-ar putea ca tu, tipul perfect de arian, să nu fii de acord cu viziunile noastre"... Mi-au dat impresia că ei chiar pun un preţ incredibil pe astfel de caracteristici fizice cum ar capul alungit şi părul deschis la culoare.[597]

McDonald nu a fost surprins de comportamentul controversat al Papei Pius al XII-lea pentru că, atunci când l-a întâlnit în 1933, când era doar cardinalul Pacelli, părea mai îngrijorat de soarta catolicilor bavarezi decât de cea a evreilor germani. Ceea ce nu a fost scris în articolul din *The Times* este faptul că McDonald a renunțat la postul lui de Înalt Comisar al Refugiaților (evrei și alții) proveniți din Germania de la Liga Națiunilor, pe 27 decembrie 1935, din cauza eșecului Ligii de a reacționa adecvat față de situația evreilor în Germania.

Scria pe 25 noiembrie în jurnal:

> I-am explicat mai târziu [vicontelui Robert Cecil, unul dintre fondatorii Ligii Națiunilor] la ce mă gândeam legat de scrisoarea mea de demisie [din funcția de Înalt Comisar] pe care să o prezint secretarului-general și în care aveam de gând să vorbesc cu sinceritate totală despre acțiunile din Germania, care sunt îndreptate spre distrugerea întregului popor evreu și a altor non-arieni.[598]

Scrisoarea lui de demisie a fost publicată în aceeași zi în care a înmânat-o și conține șase pagini de manuscris, în care explică îngrijorările lui în legătură cu ce se întâmpla cu „non-arienii" din Germania. În plus, exista o anexă de 34 de pagini care, potrivit lui McDonald, „conținea o analiză a măsurilor luate împotriva «non-arienilor» din Germania și efectele lor în crearea refugiaților".[599] Anexa prezintă foarte detaliat privarea graduală de drepturi a cetățenilor germani care erau considerați ca făcând parte din „rasa non-ariană" și oferă detalii despre toată legislația. Cuprinde de asemenea două tabele care arată cum faptul de a fi sau nu evreu era determinat de părinți evrei botezați sau de un mariaj mixt. Conform acestor tabele, abia a patra generație din părinți

botezaţi şi a treia generaţie din mariaj mixt erau considerate ariene.[600]

Demisia lui James McDonald a atras o reacţie imediată din partea mai multor organizaţii internaţionale, sub forma unei petiţii către a XVII-a Adunare Plenară a Ligii Naţiunilor, care susţinea cererea lui McDonald ca Liga să se folosească de autoritatea ei morală pentru a cere modificarea politicilor guvernului german faţă de non-arieni.[601] După cum ştim din cele întâmplate, acest lucru nu a avut aproape niciun efect.

În 1943 a scris un document publicat de Agenţia Evreiască, în care descria condiţia îngrozitoare a evreilor din Europa:

> [Se] estimează că două dintre cele şapte milioane de evrei din Germania şi teritoriile controlate de naziști au pierit deja. Niciun pretext de umanitate sau legalitate nu mai poate ascunde măcelul barbar, manifestat prin ucideri în masă, înfometare, muncă forţată şi supraaglomerată, care a avut ca rezultat boli şi epidemii, în timp ce naziştii „curăţă" mari porţiuni din Europa de evrei.[602]

McDonald a fost ulterior primul ambasador al Americii în Israel în 1948. În prefaţa cărţii sale de memorii scria că acceptarea acestui post şi interesul său pentru evrei s-au născut din experienţa lui ca preşedinte al Asociaţiei pentru Politica Externă la începutul anilor 1930:

> Am petrecut mult timp în Europa, am discutat mult, am citit mult şi am ascultat şi mai mult. L-am întâlnit pe Hitler; şi m-am convins că bătălia împotriva evreilor va fi primul pas pentru un război contra creştinătăţii, a tuturor religiilor şi a întregii umanităţi. Iar eu, ca un american din Vestul Mijlociu, cu strămoşi de origine scoţiană şi germană, un profesor şi student deopotrivă ca profesie şi înclinaţie, m-am implicat din ce în ce mai mult într-o carieră activă, care mi-a oferit privilegiul de a

lupta de partea binelui. Pentru dreptul evreului nu numai de a trăi, ci de a-și trăi propria viață, după propriile reguli, acest lucru fiind un simbol al drepturilor fiecărui om.[603]

Există o oarecare ironie în spusele lui McDonald referitoare la atacul naziștilor ca un preludiu pentru un atac la creștinătate și toate celelalte religii și, într-un final, la umanitate. În primul rând, are o rezonanță cu faimoasa poezie a pastorului Niemoller, în care „ei" vin mai întâi după evrei, apoi după comuniști, după sindicaliști, iar când vin după el nu mai este nimeni care să îl apere. În al doilea rând, printre cele zece organizații internaționale principale care au semnat petiția pentru susținerea lui McDonald s-a numărat Federația Internațională a Sindicaliștilor, al cărui președinte în acea perioadă era Sir Walter Citrine.[604]

McDonald a ales de partea cui să se situeze și și-a expus motivele, dar nimeni nu i-a acordat prea mult atenție. Cu toate acestea, William Temple (1881-1944), arhiepiscop de Canterbury (1942-1944), a avut un discurs plin de zel, în care pleda pentru ajutorarea evreilor persecutați, fiind cu totul opus predecesorului său, Cosmo Lang. Pe 23 martie 1943 a prezentat o rezoluție în Camera Lorzilor, în care spunea:

În urma masacrelor și înfometării evreilor și altor persoane din țările ocupate de inamic, această Cameră dorește să asigure Guvernul Majestății Sale de întreaga sa implicare în luarea unor măsuri imediate, la cea mai mare și generoasă scară posibilă, corespunzătoare cu necesitățile pentru operațiunile militare și de securitate pentru a asigura ajutor și azil temporar persoanelor aflate în pericol de masacru care pot părăsi țara inamică și țările ocupate de inamic.[605]

Acesta a ținut un discurs lung și elocvent, fiind foarte bine informat de condiția evreilor și citând diferite surse. A implorat Camera Lorzilor să evite amânarea luării unor decizii, pentru că o conferință de investigare care să aibă loc în Ottawa era încă în stadiul de plan:

> În multe zile, evreii sunt măcelăriți cu o rată de zeci de mii de oameni pe zi, dar există o propunere pentru investigații preliminare cu referire la întreaga situație care să fie trimise apoi Comitetului Interguvernamental pentru Refugiați. Dragi Lorzi, haideți să urgentăm ca cei care se întâlnesc să o facă nu doar pentru a investiga situația, ci pentru a lua o decizie...
>
> Avem în acest moment o responsabilitate imensă. Ne aflăm la linia dintre istorie, umanitate și Dumnezeu.[606]

Înainte de numirea sa în funcție, acesta s-a întâlnit cu rabinul șef Hertz (1872-1946), pentru a ajuta la crearea Consiliului Creștinilor și Evreilor (Council of Christians and Jews – CCJ).[607] Din păcate, devotamentul și elocvența lui din Camera Lorzilor nu au avut ca efect decât Conferința din Insulele Bermuda, din 19-29 aprilie 1943. În cadrul acesteia au avut loc discuții între oficiali din S.U.A. și Marea Britanie, fără reprezentanți din partea evreilor, care au decis că nu sunt prea multe lucruri pe care le pot face pentru a ajuta evreii:

> Astăzi, poate că privim în urmă și ne întrebăm cât de diferită ar fi fost istoria dacă alți lideri ai bisericilor din America și Anglia ar fi urmat exemplul arhiepiscopului Temple. Sau dacă predecesorul său, Cosmo Lang, ar fi îndemnat la salvarea refugiaților evrei în anii 1930, înainte ca persecuția nazistă să se transforme în crime în masă.[608]

Trebuie să ne amintim de asemenea de rolul controversat al papei Pius al XI-lea (papă între 1922-1939).

Eşecul lui de a acţiona a fost evident pentru Edith Stein care, deşi se născuse într-o familie de evrei ortodocşi în 1891, se convertise la catolicism în 1922 şi intrase într-o mânăstire carmelită din Köln în 1934. Este cunoscut faptul că aceasta i-a scris papei Pius al XI-lea în 1933; cu toate acestea, scrisoarea din 12 aprilie 1933 a fost descoperită abia recent în arhivele Vaticanului. Făcea parte din mulţimea de documente secrete de dinainte de război, care au fost deschise de Vatican pe 15 februarie 2003. O echipă de academicieni evrei şi catolici ceruse să vadă această scrisoare cu trei ani înainte, dar cererea le-a fost refuzată la acel moment.[609]

Edith fusese angajată la Institutul German de Pedagogie Ştiinţifică din Münster dar, din cauza legislaţiei antievreieşti, a fost dată afară.[610] De sărbătoarea Paştilor din 1933, temerile sale cu privire la soarta evreilor au făcut-o pe Edith să-şi dorească o audienţă la papa Pius al XI-lea. Când acest lucru s-a dovedit a fi imposibil, aceasta i-a scris, descriindu-i impactul boicotului nazist împotriva afacerilor evreieşti, care a distrus multe vieţi şi a condus la numeroase sinucideri:

> Chiar dacă o mare parte din vină [pentru moartea lor] este a acelora care i-au împins să facă aceste gesturi, ea aparţine şi celor care au tăcut.
>
> Nu numai evreii, ci şi miile de catolici credincioşi din Germania – şi din întreaga lume, cred – aşteaptă şi speră că Biserica îşi va face vocea auzită şi va condamna acest abuz, în numele lui Hristos...
>
> Toţi cei care urmărim situaţia actuală din Germania, ca nişte copii credincioşi ai Bisericii, ne temem cel mai mult pentru însăşi imaginea Bisericii dacă această tăcere este menţinută. Suntem de

asemenea convinși că, pe termen lung, această tăcere nu poate obține pacea de la guvernul german actual.[611]

Edith nota în jurnalul ei că a primit un răspuns de la Vatican în care primea binecuvântarea papei și rugăciuni ca Dumnezeu să protejeze Biserica pentru a putea face față problemelor.[612] Într-o însemnare din 18 decembrie 1938, aceasta scria:

Știu că scrisoarea mea a fost înmânată Sanctității Sale nedeschisă; la un timp după aceea, am primit binecuvântări din partea lui pentru mine și familia mea. Nu s-a întâmplat însă nimic altceva. Mai târziu, m-am întrebat mereu dacă s-a gândit din când în când la scrisoarea mea. Pentru că în anii care au urmat, tot ce am prezis despre viitorul catolicilor din Germania s-a adeverit pas cu pas. [613]

Edith a fost arestată de Gestapo în Olanda, în urma ordinului lui Hitler din 26 iulie 1942 ca toți non-arienii romano-catolici să fie arestați. A fost trimisă la Auschwitz, unde a sfârșit în camera de gazare pe 9 august 1942, ca „represalii împotriva condamnării de către oficialii Bisericii Catolice Olandeze a antisemitismului nazist".[614] A fost beatificată de papa Ioan Paul al II-lea în 1986, iar pe 11 octombrie 1998 a fost canonizată ca sfânt martir. Acest lucru a creat controverse în rândul evreilor, pentru că naziștii au omorât-o tocmai din cauza faptului că nu era ariană.[615]

Când vine vorba de alegerile făcute de organismele din Marea Britanie, au existat diferite reacții în rândurile intelectualilor în perioada de dinainte de război. Dar organismele nu au o minte proprie – ele sunt conduse de indivizi care decid politica de urmat.

Odată cu intensificarea persecuțiilor din partea naziștilor, guvernul britanic a trebuit să ia în calcul cum să gestioneze toți călătorii ajunși în porturi care recunoșteau că sunt de fapt refugiați. Sosirea acestui mare număr de refugiați a împins cabinetul britanic să își revizuiască poziția. Medawar și Pyke au examinat documentele cabinetului și au observat că pe 12 aprilie 1933 acesta a revizuit problema exilaților evreilor. A decis să:

> „Încerce să păstreze în țară evrei importanți, care au fost expulzați din Germania și care s-au distins ori în domeniul științei, ori în cel al științelor aplicate, cum ar fi medicină sau industrie tehnică, muzică sau arte." Prin acest lucru, cabinetul considera „nu numai că va obține pentru această țară avantajul de a beneficia de cunoștințele și experiențele lor, ci va crea de asemenea o bună impresie în întreaga lume, mai ales dacă ospitalitatea noastră este oferită și cu căldură".[616]

Acest lucru ne duce cu gândul la misiunea lui Varian Fry, care a fost trimis cu o listă de 200 de nume ale unor artiști și intelectuali importanți, dar care a ajuns să salveze mii de oameni – majoritatea destul de necunoscuți și mediocri. În loc să primească laude, acesta a fost aspru criticat la întoarcerea în S.U.A. pentru încălcarea instrucțiunilor primite și s-a ajuns la un mare scandal cu Comitetul de Salvare de Urgență (ERC). Se pare că atât ERC din America, cât și cabinetul britanic erau interesați doar de oamenii faimoși și importanți. Când Varian a fost expulzat din Marsilia, șeful poliției i-a reproșat că „ai protejat evrei și antinaziști".[617] Când s-a întors în America, a fost de asemenea dat afară din ERC pentru că a ajutat antifasciști, majoritatea evrei. Acest lucru nu a fost menționat în versiunea originală a cărții sale, *Surrender on Demand*, din

1941, dar o versiune modificată a fost publicată în 1945. În decembrie 1942, cel mai cunoscut articol al său, „Masacrul evreilor", pleda pentru o mai mare posibilitate de imigrare şi îmbunătăţirea procedurii de a obţine vize.[618]

Asociaţia Medicală Britanică (British Medical Association – BMA) nu s-a arătat foarte solidară cu medicii refugiaţi înainte de război; Lordul Dawson de Pen, preşedintele Colegiului Regal al Medicilor, i-a spus ministrului de interne Sir John Gilmour în 1933 că „numărul celor care pot fi integraţi cu succes şi de la care putem învăţa ceva pot fi număraţi pe degetele de la o mână". Era convins că acei doctori care cereau să fie primiţi erau doar emigranţi motivaţi de factorul economic.[619]

Este cunoscut faptul că domeniul medical a devenit foarte agitat în urma încercărilor de a permite medicilor austrieci să vină în Anglia ca urmare a anexării Austriei de către Germania (1938). Vicontele Templewood, care provenea dintr-o familie de quakeri din partea tatălui, scrie despre viaţa sa ca ministru de interne (1937-1939) şi despre simpatia pentru evreii disperaţi. Cu toate acestea, încercările lui de a-i ajuta au creat suspiciuni – oare permitea pătrunderea unor spioni germani sau „punea în pericol standardele profesionale şi de sindicat, acceptând existenţa unei forţe de muncă ieftine"? În memoriile sale scria:

> Nu doar o dată am primit răspunsuri şocante cu privire la sentimentele mele umanitare. De exemplu, când am încercat să deschid uşa medicilor şi chirurgilor austrieci, m-am lovit de o încăpăţânată rezistenţă din partea domeniului medical. Total indiferenţi faţă de renumele mondial al doctorilor din Viena, reprezentanţii acestuia au aderat la doctrina strictă a sindicatelor mult mai rigide, asigurându-mă că medicina britanică nu are nimic de câştigat de la noile achiziţii, ci dimpotrivă, are de pierdut

din cauza străinilor. Abia în urma unor discuții îndelungate, am reușit să conving opoziția și să fac posibilă intrarea în țară a unui număr limitat cu strictețe de medici și chirurgi, care să își poată practica profesia. Eu aș fi primit cu bucurie toate școlile medicale austriece. Ajutorul pe care mulți dintre acești doctori l-au oferit ulterior în eforturile noastre de război, indiferent dacă ne referim la tratarea rănilor, probleme neurologice și paralizie sau a producției de penicilină, aveau să demonstreze curând cât de mult a avut țara noastră de câștigat. [620]

Cu toate acestea, a trebuit să fie mult mai prudent atunci când a răspuns la întrebările Camerei Comunelor. Pe 7 iulie 1938, a fost întrebat de numărul de medici, dentiști și oftalmologi cărora li se permisese să își practice meseria după ce fuseseră înregistrați în registrele medicale și de stomatologie britanice, începând cu 1933. Răspunsul lui a fost 185, respectiv 93.[621] O săptămână mai târziu, întrebarea a fost pusă din nou, iar ministrul de interne a fost discreția în persoană; în timp ce își citea răspunsurile în dezbatere, nimeni nu i-ar fi putut ghici adevăratele sentimente. A făcut referire la cooperarea cu domeniul medical, cu comitetele pentru refugiați și Ministerul de Interne, pentru a împăca nevoile refugiaților cu frica doctorilor de „suprapopularea profesiei cu medici de care nu este nevoie în țară". Poate că ar fi trebuit să fie mai deschis legat de viziunile sale.

Lipsa de înțelegere a situației reale a refugiaților este exemplificată de ultima întrebare adresată ministrului de interne în acea zi. Domnul William Thorn, membru în parlament pentru West Ham Plaistow, a întrebat: „Nu este așa, onorabile. Domnii cred oare că dacă s-ar fi trimis o petiție la guvernul german, acesta nu le-ar fi permis acestor doctori să practice chiar în propria țară?"[622]

Se pare că medicii stomatologi au avut mai mult noroc decât doctorii, pentru că cei care deţineau o diplomă germană puteau să îşi practice meseria fără să mai treacă prin alte cursuri de formare.[623]

O reacţie pozitivă la soarta cadrelor universitare europene persecutate a venit din partea Consiliului de Asistenţă Academică (AAC), care a fost creat în principal la îndemnul lui Sir William Beveridge. Acesta era la acea vreme directorul Facultăţii de Economie din Londra (London School of Economics – LSE), şi a fost încurajat de un ungur specialist în fizică nucleară, dr. Leo Szilard, care voia să înfiinţeze o „Universitate în Exil". Beveridge însuşi a fost martor la excluderea timpurie a cadrelor universitare evreieşti atunci când a vizitat Viena în martie 1933, împreună cu colegul său de la LSE, prof. Lionel Robbins:

> Aceste distinse cadre universitare britanice au citit într-un ziar, în timp ce se aflau într-o cafenea, despre suspendarea a 12 oameni de ştiinţă evrei importanţi de la universităţile germane. Beveridge a realizat că toate aceste cunoştinţe şi experienţe trebuie salvate şi că demnitatea savanţilor germani trebuie menţinută, pentru beneficiul întregii lumi culte.[624]

Szilard se afla temporar la un hotel din Viena şi, fiind o fire mai curioasă, a verificat registrul hotelului şi a aflat că şi Beveridge se afla acolo. Szilard a decis că Beveridge, un adevărat membru al establishment-ului britanic, poate fi aliatul lui în această problemă, aşa că l-a contactat. Beveridge a promis că va lua nişte măsuri la întoarcerea lui în Londra. Beveridge însuşi şi-a arătat îngrijorarea referitor la ce citise despre profesorii care erau daţi afară de nazişti „pe criterii rasiale sau politice". A detaliat sentimentul de

frică atunci când a călătorit din Viena înapoi în Anglia cu un profesor german care nu fusese încă marginalizat:

> A fost panicat tot drumul, pentru că în compartimentul următor se afla un tânăr, un pic mai mare decât un băiețandru, pe care el l-a bănuit a fi in agent nazist, care avea misiunea de a-l supraveghea și de a-l preda poliției. Frica prietenului meu poate era imaginară, dar panica era reală și devastatoare pentru minte și spirit.[625]

Scrisoarea către *The Times*, cu toate cele 41 de semnături, a fost prima lui acțiune.[626] A invitat celebrul chimist, câștigător al Premiului Nobel în 1908, Lordul Rutherford (1971-1937), să devină președintele consiliului. Deși având o sănătate precară și neluând în seamă atât sfaturile doctorului, cât și ale soției sale, Rutherford a acceptat. Fusese ultimul fost președinte al Royal Society* și directorul faimosului Laborator Cavendish din Cambridge – fondat inițial de un fost rector al Universității Cambridge, William Cavendish, al VII-lea Duce de Devonshire (1808-1891). Urmașul lui William, Andrew Cavendish, al XI-lea Duce de Devonshire (1920-2004), a fost un bun prieten al evreilor, după cum putem vedea din necrologul apărut în *Jewish Chronicle*, din 28 mai 2004. Andrew mi-a spus că tatăl lui i-a insuflat respectul față de evrei. Cel de-al X-lea duce a jucat un rol esențial în susținerea sionismului în anii premergători Declarației de la Balfour din 1917, iar Haim Weizmann era un vizitator constant în locuința lor din Londra. Scrie despre

---

* Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge (Societatea regală din Londra pentru îmbunătățirea cunoștințelor despre natură), cunoscută sub numele de Royal Society, a fost înființată în 1660 cu scopul promovării științei. Este echivalentă cu Academia de Științe a Franței (n.r.).

entuziasmul celor din casă când aflau de o vizită a acestuia: „Tatăl meu era un mare admirator al contribuției aduse de comunitatea evreiască în cadrul națiunii. Se străduia foarte mult să mă facă și pe mine să îi împărtășesc entuziasmul și respectul față de comunitatea evreiască."[627] Spunea că tatălui său i-a părut mereu rău că familia Cavendish nu avea sânge evreiesc, așa cum avea familia Cecil.[628] Ca răspuns la o întrebare pe care i-am adresat-o, mi-a scris că tatăl său a avut „un număr destul de mare de prieteni care îi împărtășeau ideile despre dreptate pentru poporul evreu."[629]

Beveridge a ales un câștigător al Premiului Nobel mai tânăr și mai entuziast, pe profesorul A.V. Hill, pentru a fi vicepreședinte al AAC. Partenerul cu care a împărțit Premiul Nobel a fost Otto Mayerhof – acesta, împreună cu soția lui, Hedwig, și fiul Walter au fost ajutați să scape din Marsilia de Varian Fry în 1941. Walter Mayerhof (1922-2006) s-a născut în același an în care tatăl lui a câștigat Premiul Nobel pentru Medicină. Când s-a retras din activitate, în 1922, Walter a înființat Fundația Varian Fry, în amintirea celui care i-a salvat familia. Să nu uităm faptul că, la început, nu se cunoștea faptul că naziștii omoară evrei. După cum îi scria A.V. Hill lui Beveridge în 1934: „Nu e vorba că acești oameni vor pieri, ci că de acești eruditi și oameni de știință nu se va mai ști, din moment ce vor trebui să facă altceva ca să supraviețuiască".

Îngrijorarea sa principală era legată de faptul că „educația și cunoașterea sunt amenințate de minți limitate și edicte vindicative, de natură rasială, și că există pericolul ca multe realizări științifice să se piardă pentru că oamenilor dedicați, cu minți agere, le era interzis accesul la muncă.

Faptul că li s-a oferit cu generozitate o nouă șansă în această țară ar trebui să fie de-a pururi amintit ca un moment glorios, de umanitate și decență. După cum prea bine știm, cei care nu au părăsit Germania înainte de 1939 chiar au pierit."[630]

A.E. Housman (1859-1936) a fost unul dintre cei 41 de oameni care au semnat scrisoarea publicată în *The Times* în mai 1933. Am încercat să aflu despre activitatea lui, fără prea mare succes însă. Am găsit trei scrisori ale lui – două în care își cerea scuze că nu a participat la întâlniri (din 1 iunie 1933 și 21 februarie 1936) și una din 7 mai 1934, în care se plângea secretarului-general că figurează pe lista anuală ca membru al Academiei Britanice![631]

Totuși, reiese un sentiment de amărăciune legată de participarea lui, când ne gândim la câteva versuri din *A Shropshire Lad*, poezia XL:

> În inima mea un aer care ucide
> Bate de acolo, dintr-o țară îndepărtată:
> Ce sunt acele dealuri albastre de care îmi amintesc,
> Ce turle, ce ferme sunt acelea?
>
> Acela este un tărâm de lucruri uitate,
> Îi văd limpede strălucirea
> Și străzile pe care fericit umblam,
> Pe care nu le mai pot străbate.

Aceste versuri ar fi putut aparține oricărui refugiat exilat care își amintea cu nostalgie de casă. Dar consider că au o intensitate deosebită în acest context. Acesta își amintește de peisajele de acasă și de o fericire pe care nu le mai poate aduce înapoi. Cu aproximativ un an înainte să moară, mătușa mea Ibi, ultima în viață dintre cele trei surori ale

mamei, îmi povestea pe când mă aflam în Toronto despre familia ei și a exclamat dintr-o dată: „Ce mi-aș dori să mă duc acasă!" Avusese o viață foarte grea. De multe ori mă întreb la ce se referea – nu cred că își dorea neapărat să se întoarcă în Ungaria; cred mai degrabă că voia să se întoarcă la un anumit moment în timp, atunci când era în siguranța căminului, alături de părinții și surorile ei și de întreaga familie, până când aceasta a fost destrămată într-un mod atât de tragic.

Până în august 1933, AAC strânsese 10 000 de lire sterline de la cadrele didactice britanice și de la Fondul Evreiesc Britanic Central (Jewish central British Fund – CBF; mai târziu transformat în World Jewish Relief). Albert Einstein a vorbit la Albert Hall în octombrie 1933 pentru a contribui la strângerea banilor și, ulterior, a fost înființat un fond special la LSE, unde membrii au donat între 1% și 3% din salariul lor pentru colegii germani care erau persecutați. Aceste fonduri au fost folosite de refugiații care nu își găseau de lucru; cadrelor care aveau familie li se dădea 250 de lire sterline, iar persoanelor singure 180 de lire sterline. În 1936, AAC s-a transformat în Societatea pentru Protecția Științei și Educației (Society for the Protection of Science and Learning – SPSL), și mai târziu în Consiliul pentru Asistența Cadrelor Academice Refugiate (Council for Assisting Refugee Academics – CARA).[632]

Aceste ajutoare erau generoase, dacă avem în vedere faptul că cei 10 000 de copii care au venit cu Kindertransport începând cu septembrie 1939 au fost împărțiți în „Asigurați" și „Neasigurați". Cei „Asigurați" erau aceia pentru care rudele sau prietenii au putut să plătească, după cum am văzut deja cazul lui Iris Origo, care i-a ajutat pe cei

șase copii evrei. Cei „Neasigurați" erau cei sponsorizați de o organizație sau de comunități locale.[633]

Holocaustul, Rwanda și Darfur

Putem presupune ce s-a schimbat în politicile internaționale din moment ce încercările lui McDonald de a convinge opinia publică din anii 1930 au avut atât de puțin succes. Liga Națiunilor a fost înlocuită de Națiunile Unite, dar masacrele și violențele au continuat. Sir David Frost i-a luat un interviu lui Bill Clinton în iulie 2004 pentru BBC și l-a întrebat ce și-ar fi dorit să schimbe în mandatul lui de președinte. Acesta a răspuns:

> Îmi doresc să mă fi dus în Rwanda rapid. Îmi doresc să fi ajuns acolo mai repede, nu să aștept până au fost așezate taberele. Poate că am fi reușit să salvăm nu chiar jumătate din oamenii uciși, dar măcar un număr mare de oameni.
>
> Regret imens acest lucru. Mă îngrijorează ce se întâmplă în Africa și nu cred că aceste... războaie sunt inevitabile sau că aceste crime sunt inevitabile. Așa că mi-am petrecut o mare parte din ultimii zece ani încercând să mă revanșez față de Africa, în general, și față de Rwanda în particular – asta e ceea ce regret cel mai mult.[634]

Oamenii din Rwanda au văzut neimplicarea Națiunilor Unite în 1994, iar Tom Ndahiro de la Comisia Drepturilor Omului a declarat la BBC că Iugoslavia a fost tratată diferit față de Darfur și Rwanda – țările din Vest nu acționează decât dacă interesul lor național este amenințat. Probabil că se referea la indiferență.[635]

Genocidul din Rwanda a creat de asemenea proprii salvatori – Sara Karuhimbi a ascuns peste 20 de oameni,

dar nu consideră că a făcut ceva special şi nu poate înţelege de ce ceilalţi nu ar face la fel. Povestea lui Paul Rusesabagina a fost redată în filmul *Hotel Rwanda*.[636] Paul a fost un administrator de hotel din Kigali, iar atunci când administratorul de la Hotel des Mille Colline, care era cel mai important din oraş, a fugit din ţară, Paul, un hutu căsătorit cu o femeie tutsi, a fost obligat să îi ia locul. Când etnicii hutu au început să îi ucidă pe etnicii tutsi, peste 1 000 de tutsi şi hutu moderaţi s-au refugiat în hotel, iar acesta i-a protejat, folosindu-se de alcool pentru a-i ameţi pe miliţienii care veneau acolo.[637] De asemenea, atât el cât şi oaspeţii lui importanţi au sunat peste tot pe unde au putut, inclusiv la Casa Albă, Ministerul Afacerilor Externe din Franţa, Regele Belgiei şi sediul central Sabena. Paul a fost cu adevărat un erou, dar modul lui modest de a se exprima îl apropie foarte mult de salvatorii din perioada Holocaustului:

> Într-un sens, acesta nu dorea să fie perceput nici ca un om extraordinar, nici ca un erou, pentru că singurul standard prin care putea fi considerat excepţional era dimensiunea abisală a ucigaşului. Aşa că el nu accepta faptul că erai perceput ca fiind excepţional doar pentru că nu deveniseşi un criminal. Voia să creadă că este o excepţie faptul că devii criminal. Poziţia lui era foarte clară în această privinţă. A fost şocat să vadă câţi oameni pe care îi cunoştea au întrecut măsura şi au cooperat cu cei care dădeau ordinele pentru genocid, fără a opune prea multă rezistenţă. Spunea întotdeauna: „Ar fi putut să facă ceea ce am făcut eu dacă ar fi vrut".[638]

În 2005, Ziua Memorialului Holocaustului (27 ianuarie) a fost sărbătorită în Kigali, Rwanda. La monumentul nou ridicat în memoria victimelor genocidului din Rwanda s-a organizat o expoziţie despre Holocaust.

Teddy Mugabo, care și-a pierdut părinții și multe dintre rude în 1994, a declarat reporterului BBC Robert Walker că există multe asemănări între naziști și etnicii hutu. Spunea: „Asta arată cum naziștii au început segregarea populației și cum au început să măsoare nasul și ochii pentru a arăta că sunt altfel de oameni. În Rwanda, atunci când îi omorau pe etnicii tutsi, au făcut același lucru. Măsurau nasul. Măsurau de asemenea ochii, înălțimea, e un lucru similar."

Mai mult decât atât, în cazul ambelor genocide, victimele erau dezumanizate de călăii lor, care îi numeau paraziți și gândaci. Această metodă este una des întâlnită:

> Dezumanizarea apare atunci când membrii unui grup – de obicei grupul dominant – neagă umanul din celălalt. Acest lucru de obicei se face prin identificarea acestor oameni cu animale, insecte, paraziți sau boli. În Rwanda, tutsi erau de obicei asociați cu gândacii, iar propaganda nazistă asocia evreii (printre altele) cu ciuperci otrăvitoare, păianjeni și șerpi otrăvitori. Erau folosite imagini de propagandă, mai ales de către naziști, în care se accentuau anumite trăsături fizice pentru a dezumaniza și mai mult membrii grupului țintă.[639]

Un supraviețuitor al genocidului din Rwanda, Beata Uwazaninka, povestea:

> Am rămas în Kigali, iar lucrurile deveniseră foarte tensionate: în prima săptămână s-a aruncat cu o grenadă în stația de autobuz. Au spus că au fost „gândacii", adică tutsi, dar în realitate a fost Interahamwe* care obișnuia să se joace cu grenadele pe stradă. Câțiva oameni au fost uciși și tutsi au început să se simtă și

* Interahamwe – organizație paramilitară a etnicilor hutu, recunoscuți pentru fanatismul și violența lor, care în 1994 au încercat să răstoarne guvernul dominat de tutsi (n.r.).

mai puțin în siguranță. Cu o săptămână înainte de începerea genocidului, au anunțat în Kinyarwanda la Radio Mille Collines că ceva major se va întâmpla săptămâna următoare (*Mube maso rubanda nyamwishi kuko icyumwerugitaha hazaba akantu!*). Asta a fost ceea ce a generat genocidul din 1994.[640]

Recunoscând importanța genocidului din Rwanda, Yad Vashem a ținut un seminar inovator în noiembrie 2005. Intitulat „Genocidul din Rwanda: oare am învățat ceva din Holocaust?", seminarul a marcat un punct de cotitură în istoria Yad Vashem, pentru că, pentru prima oară, o problemă exterioară Holocaustului a fost dezbătută de școala internațională pentru studierea Holocaustului. Seminarul a fost ținut la inițiativa unui grup de supraviețuitori tutsi, care au cerut susținerea Yad Vashem legat de rememorarea acestor evenimente, și a fost realizat cu ajutorul unui ONG fondat de belgieni și etnici tutsi din Rwanda, împreună cu Memorialul Shoah Francez. Yolande Mukagasana, directoarea organizației Nyamirambo Point d'Appui, a fost una dintre primele supraviețuitoare ale genocidului din Rwanda care a făcut o cercetare asupra evenimentelor. Aceasta și-a pierdut soțul, frații, surorile și cei trei copii în masacru și și-a dedicat restul vieții pentru îngrijirea orfanilor și reconstrucția țării. „Voi ați suferit înaintea noastră", afirma ea, „și aveți lecții importante de transmis... Avem nevoie de voi pentru a reconstrui."[641]

Yolande a contactat Yad Vashem dorind să știe dacă „membri din diferite organizații care sunt implicați în comemorarea genocidului din Rwanda, ar putea veni la Yad Vashem pentru a învăța despre comemorarea Holocaustului în Israel și, totodată, despre activități educaționale legate de Holocaust și consecințele acestuia în

întreaga lume, care pot servi drept un model pentru activități similare realizate de tribul tutsi". Cea mai emoționantă parte a evenimentului a fost aceea în care supraviețuitorii din Rwanda s-au întâlnit cu cei ai Holocaustului, aceștia din urmă venind să asculte prelegerile. Acest lucru i-a încurajat pe tutsi să vorbească despre experiențele lor, unii poate pentru prima oară. Yolanda a concluzionat: „Întâlnirea cu supraviețuitorii Holocaustului m-a ajutat mai mult decât orice altceva să fac față traumei pe care am suferit-o. Alți oameni, chiar și psihologii, nu pot simți decât milă. Aceste întâlniri m-au ajutat să înțeleg ceea ce simt cu adevărat."[642]

Avner Shalev, președintele Yad Vashem, a susținut că supraviețuitorii, împreună cu comunitățile internaționale care nu au reușit să prevină atât Holocaustul, cât și mult mai recentul genocid din Rwanda, au obligația de a crea un sistem de valori umane care să prevină repetarea unor astfel de catastrofe.

Cu toate acestea, în timp ce supraviețuitorii acestor două genocide caută alinare unii de la alții, o altă catastrofă a avut loc în văzul întregii lumi, începând cu 2003 – Darfur. Însă lumea s-a eschivat, așa cum a făcut și cu avertismentele lui McDonald și cu ceea ce s-a întâmplat în Rwanda. Elie Wiesel a început să vorbească despre situația din Sudan chiar din 2004. Care voce are mai multă credibilitate și autoritate decât cea a acestui supraviețuitor din Auschwitz, atunci când spune:

> Tragedia continuă în regiunea Darfur din Sudan. Acum ororile lui sunt arătate pe ecranele televizoarelor și pe primele pagini ale publicațiilor importante. Delegații ale congreselor, reprezentanți speciali și agenții umanitare trimit sau aduc rapoarte de la fața

locului pline de lucruri înfiorătoare. Un milion de fiinţe umane, tineri şi bătrâni, au fost dezrădăcinate, deportate. Un număr extrem de mare de femei sunt violate zilnic; copiii mor din cauza bolilor, foametei şi violenţelor...

Ce mă doare cel mai mult în acest moment este simultaneitatea evenimentelor. În timp ce noi stăm aici şi discutăm despre cum să ne comportăm din punct de vedere moral, atât la nivel de individ, cât şi de comunitate, în Darfur şi alte părţi din Sudan oamenii sunt ucişi şi mor.[643]

Yosef „Tommy" Lapid (1931-2008), un alt supravieţuitor al ghetoului din Budapesta, pe care l-am întâlnit în Knesset în 2004, atunci când acesta era încă ministrul justiţiei, a vorbit de asemenea despre Darfur. De Ziua Amintirii Holocaustului (Yom Hashoah)[644] din 22 aprilie 2007, „Tommy" Lapid a vorbit despre relaţia dintre Darfur şi Holocaust. A întrebat de ce nu a existat niciun strigăt de protest privind genocidul din Darfur:

Omenirea a văzut genocide din timpuri imemoriale. După Holocaust am fost martori la genocidul din Biafara, din Cambodgia, din Rwanda. Ar trebui să protestăm acum împotriva genocidului care are loc în Darfur, Sudan. Între timp însă lumea stă cu mâinile în sân, trimiţând câţiva saci de făină – nu atât pentru a-i hrăni pe oamenii înfometaţi, ci pentru a-şi linişti conştiinţa.[645]

Oona King, care are etnie dublă, a scris despre impactul genocidului din Rwanda asupra războiului din ţara învecinată, Congo, şi despre familia unei femei, Monique. La două zile de la declanşarea genocidului, Monique, pe atunci în vârstă de 36 de ani, a fost anunţată de un prieten că va fi ucisă. Monique a luat aminte şi a fugit. Nepoata sa în vârstă de 12 ani, Geraldina, a fost violată în acea noapte şi a murit din cauza virusului HIV, după ani de chin.

Monique a pierdut, în 1994, 27 de membri din familia apropiată. Mai mult decât atât, bunicul său fusese ucis în 1963, mătușa ei fusese violată și ucisă în 1973, iar tatăl ei fusese atacat și interogat în 1990, fapt care i-a cauzat un atac de cord fatal. „Familia lui Monique este imaginea grotescă a 30 de ani de sânge vărsat la intervale ciclice, care au pavat drumul către genocid." Oona a ascultat povestea lui Monique și a scris: „Indiferent cât de incomprehensibilă este amploarea catastrofei, Monique îmi aduce aminte de faptul că un om poate face diferența. A fost nevoie de un singur om ca să fie salvată."[646]

James și Stephen Smith, care provin dintr-o familie de metodiști, au creat un Centru al Holocaustului în centrul comitatului Nottinghamshire în 1995, după ce au fost copleșiți de ce au aflat atunci când au vizitat Yad Vashem în 1991. În timp ce aceștia proiectau cum să comemoreze Holocaustul și să îl explice celor care nu sunt evrei, a avut loc tragedia din Rwanda. Inițial nu au văzut legătura dintre Rwanda și ceea ce făceau ei:

> Abia spre sfârșitul genocidului ne-am dat seama că am ratat ceva important care s-a petrecut pe parcursul vieții noastre. Critica noastră legată de faptul că lumea a știut ce se întâmplă și totuși nu a făcut nimic să ajute ni se aplica acum nouă.
>
> Între timp, în Srebrenița, se petrecea un masacru chiar sub ochii noștri, chiar înainte de ceremonia noastră de deschidere. Am simțit rușinea de a deschide un centru care se voia a fi un avertisment dat de istorie, în timp ce Europa trecea printr-un nou genocid.[647]

Datorită activității lor legată de Holocaust, James și Stephen Smith au fost invitați să ajute la crearea unui memorial în Kigali, Rwanda, care a fost deschis în 2004, și

la crearea ONG-ului britanic Aegis Trust, care are sarcina de a preveni alte genocide şi de a se opune extremismului. Munca fraţilor Smith legată de Holocaust i-a condus spre alte lucrări în noile zone afectate de dezastru.

Acest lucru ne face să ne amintim cuvintele înţelepte ale rabinului Hugo Gryn:

> Cei care supravieţuiesc unei tragedii precum Holocaustul nu pot păstra tăcerea, ci trebuie să facă tot ce le stă în putere pentru a sta mărturie că viaţa este un dar de la Dumnezeu şi este sacră. Eu am refăcut o familie. Mi-am folosit resursele interioare pentru a-i ridica pe oamenii mei. De asemenea, am devenit şi am rămas un fel de bătaie de cap din punct de vedere etic. Oriunde există opresiune sau foamete sau violenţă, indiferent de culoarea pielii sau credinţă, consider că din punct de vedere moral acela este şi pământul meu, iar cauza lor este şi cauza mea. Bigoţii, rasiştii şi fanaticii sunt inamicii mei personali şi intenţionez să mă lupt cu ei până devin oameni civilizaţi şi decenţi, chiar dacă va trebui să fac asta pentru tot restul vieţii.[648]

Indiferenţa faţă de suferinţa din zilele noastre

Ştim cu toţii că şi în vieţile noastre de zi cu zi trebuie să facem alegeri care ţin de moralitate. Uneori oamenii se simt copleşiţi de această problemă şi de propria lor insignifianţă – dar dacă nimeni nu face nimic, nimic nu se va schimba.

Mulţi dintre noi am fost impresionaţi de răspunsul londonezilor la îngrozitorul atac cu bombe din iulie 2005, şi de reînvierea a ceea ce Tennessee Williams numea „bunătatea străinilor". Spre sfârşitul aceleiaşi luni, citeam

însă despre uciderea lui Richard Whelan. Oare oamenii își mai amintesc cum și de ce a murit? Era un tânăr de 28 de ani care, pe 29 iulie 2005, a fost atacat și înjunghiat de un om care arunca cu chipsuri în oameni, inclusiv în iubita lui Whelan, în autobuzul cu numărul 43 din nordul Londrei. După atac, nimeni din acel autobuz nu a părut pregătit să o ajute pe fată sau pe tânărul rănit mortal care sângera și s-a prăbușit în autobuz. Doar o altă tânără a sărit în ajutor și a sunat la 999. Când le-a cerut celorlalți pasageri să o ajute, aceștia au refuzat și s-au pierdut pe străzi. A scris despre acest eveniment în *The Guardian*, sub pseudonimul Tara McCartney, și a descris cum oamenii au dispărut din autobuz și au refuzat să își dea hainele pentru a-l acoperi pe Whelan. Nu era niciun pericol, criminalul fugise demult. „Am auzit-o pe o fată spunând, în timp ce acesta era luat de ambulanță, că nu voise să își dea hainele. Am întrebat: «De ce, fiindcă se vor murdări?» Figura ei spunea: «da»." Un bărbat, care în opinia Tarei s-a urcat în autobuz doar ca să se uite, purta o geacă. L-a întrebat dacă poate să îi dea geaca, să o pună peste tânărul atacat. Acesta a spus nu. Tara nu a putut să îl salveze pe Whelan, dar a făcut tot ce-a putut pentru ca ultimele lui momente să fie mai ușoare. A făcut ceea ce era drept. De ce ceilalți s-au evaporat? Nu erau acolo naziști care să îi amenințe.[649]

Recent, am fost din nou șocați să citim despre moartea tragică a Fionei Pilkington și a fiicei ei cu dezabilități, Frankie. Viețile lor au fost atât de afectate de comportamentul batjocoritor al unor tineri din localitate, că într-o noapte, în octombrie 2007, mama care își creștea singură fata și care nu numai că suferea de depresie, ci și de tulburare de personalitate de tip bordeline, a luat-o pe fiica

ei de 18 ani care avea un handicap sever și mintea unui copil de 4 ani, în mașină. I-a dat să țină în brațe iepurele pe care îl aveau ca animal de companie, pentru a se simți în siguranță. A mers până pe A47, unde a turnat benzină peste mașină și i-a dat foc. Abia târziu în acea noapte au fost descoperite trupurile lor arse. Cum se poate ca o femeie să facă asemenea gesturi disperate în Anglia anului 2007? Ancheta din septembrie 2009 a ajuns la concluzia că Fiona contactase de 33 de ori poliția pe parcursul celor șapte ani în care fusese terorizată. Nu s-a luat nicio măsură pentru a le proteja pe cele două, mamă și fiică, de comportamentul batjocoritor al tinerilor, dintre care unii nu aveau mai mult de 10 ani.[650]

Fraza care îi este atribuită lui Edmund Burke a devenit deja un clișeu: „Este suficient ca oamenii buni să nu facă nimic pentru ca răul să triumfe." Există însă o altă frază rostită de Burke, mai puțin cunoscută: „Când oamenii răi se adună, cei buni trebuie să se unească; altfel vor pieri unul câte unul, sacrificați fără milă, într-o luptă vrednică de dispreț."[651] Cei buni trebuie să reacționeze – nu pot să rămână indiferenți față de rău. Acest lucru presupune însă asumarea unor riscuri, care pot fi fatale.

Trebuie să luptăm împotriva negativității indiferenței – Holocaustul a fost posibil pentru că majoritatea oamenilor au fost indiferenți față de soarta evreilor și a altor persoane. La fel cum majoritatea oamenilor au fost indiferenți la uciderea lui Richard Whelan în autobuz.

Atunci când ne gândim la remarcile lui Elie Wiesel[652] despre criminali și indiferență (vezi pagina 264), probabil că ne vin în minte crize umanitare produse de om cum ar fi Darfur sau Congo. Privim catastrofele pe ecranele

televizoarelor noastre cu plasmă în timp ce mâncăm sushi sau mâncare thailandeză. Probabil contribuim cu câțiva bănuți pentru Children in Need, Live Aid, victimele valurilor tsunami, ș.a.m.d. – în timp ce noi avem tot ce ne trebuie. Acest lucru nu este dificil dacă ai un cont bancar generos. Nu ne deranjăm prea tare și nici nu se asumăm vreun risc; de fapt, nu riscăm nimic – în niciun caz siguranța noastră.

Ne amintim cu toții pilda bunului samaritean din Biblie. Cei care au mers la școală în anii 1950, ca mine, cunosc povestea lui Sir Philip Sidney și cuvintele lui: „Nevoia ta este mai mare decât a mea". Poate nu ne amintim contextul – acela că a fost rănit de moarte în 1586 în bătălia de la Zutphen, cu toate acestea, și-a dat sticla lui de apă unui camarad care-și trăia ultimele clipe, acum 400 de ani. Niciunul dintre noi nu știe unde a fost Zutphen sau de ce a avut loc acea bătălie, dar ne amintim de Sir Philip Sidney datorită generozității și moralității sale.

Aproximativ 80 de ani mai târziu, în septembrie 1665, în apropierea casei mele din Sheffield, în satul Eyam, croitorul George Viccars a primit un sul de material pe care îl comandase din Londra. Nu a știut faptul că acesta fusese infectat cu ciumă în Londra și în câteva zile a murit. Ciuma s-a răspândit în sat cu repeziciune, omorând mulți oameni. Sătenii s-au speriat și au vrut să fugă în Sheffield. Dar au ascultat de tânărul lor pastor, William Mompesson, și s-au izolat de restul lumii timp de aproximativ un an, ținând ciuma la distanță, dar și prevenind împrăștierea ei în afara granițelor. Dintr-o populație de 350 de oameni, au murit 257, inclusiv tânăra soție a pastorului. Moralitatea și curajul lor sunt încă comemorate 350 de ani mai târziu.

Cum luăm astfel de decizii morale? Un alt conațional ungur supraviețuitor al Holocaustului, Eugene Heimler, a scris despre un jurnalist local (inițial, un susținător al mișcării de dreapta), care s-a hotărât, în timp ce se bărbierea, să tipărească afișe cu sloganul „Național Socialismul egal moarte". Pentru acest lucru, a dus o conversație cu el însuși:

> A stat în fața oglinzii, spune el, și deodată și-a văzut chipul într-un fel în care nu și-l mai văzuse până atunci. Spunea că a văzut fața unui trădător. Fața l-a întrebat: „Ce ai de gând să faci? Ce vei face în legătură cu nedreptatea care ne așteaptă?" Până când a terminat să se bărbierească, a ajuns la o concluzie. Atunci când toată lumea s-a dus acasă în acea noapte, a folosit propria presă de hârtie pentru a imprima afișele și a ieșit el însuși afară să le lipească.[653]

Fiecare dintre noi trebuie să se privească în oglindă – și să vadă dacă „nu este în stare să se confrunte singur". Heimler spunea: „acest episod este unul simbolic: un om își vede fața în oglindă, iar reflexia sa îi vorbește din spatele sticlei." Probabil criminalii nu au aceleași probleme de conștiință – cunoaștem faptul că aceștia se întorceau acasă și erau soți iubitori și tați buni, după o zi de persecuții și cruzime. Holocaustul ne-a învățat o lecție extraordinară:

> A ieșit deodată la iveală faptul că cel mai înfiorător lucru din istoria omenirii nu a avut loc din cauza nesocotirii ordinelor, ci din urmarea cu strictețe, fără abatere și fără discuție, a acestor ordine. Nu a fost opera unei gloate indisciplinate și necontrolate, ci a unor oameni în uniformă, obedienți și disciplinați, care urmau ordinele și erau meticuloși în îndeplinirea slujbei lor. S-a observat foarte curând faptul că, atunci când acești oameni își dădeau jos uniformele, nu erau oameni răi. Se comportau destul de asemănător cu restul oamenilor. Aveau soții pe care le iubeau, copii pe care îi mângâiau, prieteni pe care îi ajutau și

consolau. Pare incredibil că aceiași oameni, odată ce își puneau pe ei uniformele, împușcau, gazau sau dădeau ordinele pentru împușcarea și gazarea a mii de oameni, inclusiv femei care erau soțiile iubite ale altor oameni și copii care erau mângâiați de alți părinți.[654]

După procesul lui Adolf Eichmann din 1961, un psiholog de la Universitatea din Yale a condus o serie de experimente care îi poartă numele. Stanley Milgram consideră că singurul argument în apărarea lui Eichmann a fost acela că doar urma ordinele primite atunci când a comandat moartea atâtor evrei. În cartea lui publicată în 1974, *Obedience to Authority*, Milgram punea întrebarea: „Este posibil ca Eichmann și cei un milion de complici ai săi din perioada Holocaustului să fi urmat, pur și simplu, ordinele? Îi putem numi pe toți complici?" Faimosul său experiment demonstrează o relație foarte controversată între putere și autoritate. Milgram consideră că Holocaustul și experimentul lui dovedesc că „de obicei nu contează felul în care este un om, ci mai degrabă situația în care acesta se află pentru a vedea cum se va comporta el".[655]

În timp ce aveau loc aceste experimente controversate, America era zguduită de uciderea lui Kitty Genovese, în 1964, în New York, la care au fost martori 38 de oameni. Cazul i-a fascinat pe experții în psihologie socială, care au încercat să explice comportamentul spectatorilor, care ar fi fost conștienți de atac, dar nu au reacționat în niciun fel și nici nu au sunat la poliție.[656] Doi dintre psihologi, Bibb Latané și John Darley, au făcut alte experimente, pentru a pune în evidență ceea ce este cunoscut drept „efectul bystander". Aceștia au demonstrat faptul că, cu cât este mai

mare numărul de oameni prezenți, cu atât sunt mai puține șansele ca aceștia să intervină într-o situație de urgență.[657]

Este un domeniu vast de cercetare pentru psihologi; Charles Garfield de la Universitatea San Francisco afirmă: „Spectatorul [bystander] este un arhetip modern, care poate fi găsit de la Holocaust până la genocidul din Rwanda, până la criza actuală a mediului înconjurător. De ce unii oameni reacționează în aceste momente de criză, iar alții nu?" Kristen Monroe, specialistă în științe politice, a definit termenul „Oamenii lui John Donne", bazându-se pe scrierile lui, *Devotions XVII*:

> Niciun om nu este izolat precum o insulă, pentru sine însuși; orice om este o bucată de continent, o parte din întreg... Moartea oricărui om mă împuținează, pentru că fac parte din întreaga Omenire; așa că niciodată nu trimite să afli pentru cine bat clopotele; bat pentru tine.

Limbajul lui Monroe este foarte specializat, dar în concluzie scrie că salvatorii și eroii pe care i-a intervievat au o viziune clară, comună, asupra umanității, care a dus la un altruism instinctiv. Îl citează pe Otto, un salvator jumătate german, jumătate ceh: „Nu am luat niciodată o decizie morală de a salva evrei. M-am înfuriat, pur și simplu. Am simțit că asta trebuie să fac. Am avut multe situații în care a trebuit să îmi arăt compasiunea." Concluziona: „Ceea ce explică comportamentul nostru altruist este o percepție comună a noastră ca indivizi strâns legați de aceeași viziune asupra umanității." Această atitudine este atât de bine integrată în structura lor, încât nu a existat o altă opțiune legată de felul în care au reacționat. „Aceștia sunt oamenii lui John Donne.

Îi preocupă viața ca întreg. Orice moarte îi împuținează. Pentru că fac parte din Omenire."[658]

Această viziune este în concordanță cu a mea. Indiferent de motivele pe care salvatorii despre care am scris mi le-au expus pentru a-și justifica acțiunile, consider că, într-un final, toate pot fi încadrate la motive umanitare. Cu toții ne vom afla cândva în situația de a reacționa la persecuții, oameni răniți, hăituiți, bolnavi sau înfricoșați. Nu vom ști niciodată ce se va întâmpla sau când va trebui să dăm acest răspuns. Când un om va fi atacat, îl vom considera noi oare fratele nostru sau sora noastră și, așa cum a spus Yehuda Bauer, vom striga: „Sunt aici"?[659]

Tu ce vei fi oare: un salvator sau un spectator?

Anexa I

„DREPȚI ÎNTRE POPOARE" ȘI YAD VASHEM

Yad Vashem a fost înființat de Knesset în 1953, ca memorial viu al evreilor, pentru cele șase milioane de victime ale Holocaustului. A fost creat ca un centru internațional pentru următoarele patru aspecte: documentare, cercetare, educare și comemorare. Astăzi, Yad Vashem este un loc vital pentru întâlnirile internaționale și între generații. În același timp, unul dintre rolurile sale principale este acela de a arăta recunoștința statului Israel și a evreilor față de persoanele de altă origine care au ajutat la salvarea evreilor în acea perioadă întunecată. Programul „Drepți între Popoare" a fost introdus de autorități începând cu 1963. Acesta este condus de un comitet public, care are în frunte un judecător de la Curtea Supremă.

Moshe Bejski, care, după cum bine știm, a fost unul dintre cei de pe lista lui Schindler, a emigrat în Israel după război și a devenit judecător. Nu a spus nimănui despre experiențele sale din perioada războiului până în 1961, când a fost martor la procesul lui Eichmann din Ierusalim. În urma acestui eveniment, s-a implicat în comemorarea Holocaustului, iar mai târziu s-a alăturat Comisiei pentru „Drepți între Popoare". Curând a devenit președintele acesteia și s-a confruntat cu problema morală: cui ar trebui

să fie oferit acest titlu şi cui nu? S-a asigurat că salvatorul lui este onorat, însă procesul pentru alte persoane era problematic, pentru că exista o dezbatere filosofică legată de meritele salvatorului.

Se pare că a fost o problemă şi în cazul acordării titlului lui Schindler, din cauza stilului acestuia de viaţă. Primul preşedinte al comisiei, judecătorul Moshe Landau, căuta eroi care nu aveau cusururi, care salvaseră evrei, dar avuseseră şi o viaţă virtuoasă. Bejski, care avusese o relaţie apropiată cu Schindler şi îi cunoştea toate metehnele, căuta oameni simpli şi imperfecţi. Le-a declarat celor care îl detractau că, dacă Schindler nu ar fi fost omul care a fost, nu ar fi avut curajul să conducă această operaţiune de salvare nesăbuită. A apărat de asemenea şi alţi salvatori „dubioşi" – o prostituată care avea clienţi ofiţeri nazişti, dar de asemenea a ascuns evrei, şi pe ofiţerul SS George Duckwitz, ataşatul pentru comerţ al Ambasadei Germane la Copenhaga. Acesta, atunci când a aflat de planul pentru deportarea evreilor danezi, a informat autorităţile daneze, chiar dacă era nazist.[660] Cu toate acestea, Dr. Paldiel, fostul director al Departamentului pentru „Drepţi între Popoare" consideră că Avner este nedrept în articolul său în care pretinde că Landau căuta doar oameni perfecţi pentru a le acorda titlul. Acesta afirmă că obiecţiile lui Landau referitoare la Schindler „veneau din cauza faptului că Schindler preluase cu forţa două firme evreieşti din Cracovia în perioada de început a ocupaţiei naziste, ameninţând chiar cu intervenţia forţelor de ordine."[661]

Gabriele Nissim, un jurnalist italian, l-a vizitat pe Bejski timp de trei ani. Bejski a murit în martie 2007, la vârsta de 86 de ani, în timp ce îşi scria cartea *Divine Grace*.

Nissim mi-a povestit despre teoria lui Bejski privind „consistența intrinsecă a gestului salvatorului, care trebuie să fie declanșată de un spirit cu adevărat umanitar".[662]

Site-ul Yad Vashem oferă detalii complete despre titlul „Drept între Popoare". Acordarea titlului poate fi percepută ca fiind arbitrară, întrucât aceasta depinde de supraviețuitorii care povestesc despre salvatorii lor și vin și cu documentația necesară pentru a demonstra afirmațiile lor. Este tragic faptul că, inevitabil, doar cei care au fost implicați în acțiuni de salvare reușite sunt incluși în procesul de recunoaștere. Pentru că, fără îndoială, au exista foarte mulți salvatori curajoși, dar ale căror încercări au dat greș și, în consecință, au plătit cu propria viață.

Cei mai mulți dintre „Drepți" au primit titlul în urma cererii depuse de evreii cărora le-au salvat viața. Dar există și cazuri în care supraviețuitorii nu au putut să treacă peste evenimentele dureroase din trecutul lor și nu au făcut nimic în acest sens. Alții nu au știut de program sau nu au avut posibilitatea să facă cerere, mai ales cei care s-au aflat în spatele Cortinei de Fier în anii de comunism din Estul Europei. În alte cazuri, supraviețuitorii au murit înainte de a putea face cererea. Titlurile și medaliile mai sunt însă acordate și astăzi, după 65 de ani de la sfârșitul războiului, cum ar fi cazul surorii Saint-Cybard, care l-a primit în noiembrie 2009.

Anexa II

TABELE

Tabelul 1: **Detalii despre salvatori și informatori**

Legendă:

1. Interviuri față în față; note făcute în timpul interviului, dactilografiate ulterior și coroborate cu răspunsurile intervievatului.

2. Memorii nepublicate sau memorii și scrisori; urmate de corespondență sau convorbiri telefonice. Note făcute și puse la dosar.

3. Video; în continuare la fel ca la punctul 2.

4. Corespondență prin scrisori sau e-mail; în continuare la fel ca la punctul 2.

5. Cărți sau articole din ziare; în continuare la fel ca la punctul 2.

Salvatori	**Informatori**	**Reședința informatorilor**	**Statut**	**Sursa de informații primară**
Bracey, Bertha	Pat Webb și Joan Bamford (decedate)	Marea Britanie	Ambele nepoate ale salvatorului	I
van Dyk, Jelle și Elizabeth	Miriam Dunner	Londra	Persoană salvată	I

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Keen-Thiryn, Claire	Ea însăşi	Blackburn*	Salvator	I
Ladigiené, Stefanija	Irena Veisaite	Vilnius, Lituania	Persoană salvată	I
Lutz, Carl	Agnes Hirschi	Berna, Elveţia	Fiica vitregă a salvatorului	I
Petras, Charles	Hilde Holger şi fiica acesteia, Primavera	Londra	Fiică	I
Schindler, Oskar	Judecătorul Bejski	Tel Aviv	Persoană salvată	I
Borciñska, Pani	Margarita Turkov	Oregon, S.U.A.	Persoană salvată	II
Fawcett, Charles	El însuşi	Londra	Salvator	II
Maas, Hermann	Ron Mower	Hertfordshire	Soţia salvată	II
Petras, Charles (Karl)	Primavera Boman	Londra	Fiica persoanei salvate	II
van Proosdij, Jaap	El însuşi	Pretoria, Africa de Sud	Salvator	II
Rinkevicius, Vytautas	Lady Margaret Kagan	Huddersfield	Persoană salvată	II
familia Stenzel (prenumele nu sunt cunoscute)	Doris Stiefel	Seattle, S.U.A.	Văr de gradul doi al Elsei Pintus, care a fost ascunsă	II

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Strauch, Richard	Lea Goodman	Londra	Persoană salvată	II
Tóth, János	Naomi Szinai	Londra	Persoană salvată	II
Guicherd, Victor şi Josephine	Betty Eppel	Ierusalim	Persoană salvată	III
Barczynski, Józef	Olympia Barczynska	Leeds	Nepoată	IV
Costaguti, Achille şi Guilia	Milton Gendel	Roma	Prieten al familiei salvatoare	IV
Ho, Feng Shan	Manli Ho	San Francisco, S.U.A.	Fiica salvatorului	IV
Huffener, Henk	El însuşi	Guild-ford	Salvator	IV – l-am vizitat
Klerk, Jacob şi Hendrika	Henri Obstfeld	Londra	Persoană salvată	IV
Saidler, Maria „Mitzi”	Otto Fleming	Sheffield	Mitzi a fost bucătăreasa părinţilor lui Otto în Viena	IV
sora Saint-Cybard	Josie Martin	California, S.U.A.	Persoană salvată	IV
familia Van der Velde	Willi Buntinx	Bruxelles, Belgia	Fiul persoanei salvate	IV
Weltinger, Siegmund şi Grete**	Henry Walton	Cheshire	Fiul persoanei salvate	IV
Hahn-Beer, Edith	Angela Schluter	Londra	Fiica salvatoarei	V

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Maistriau, Robert	Rose Marie Guilfoyle	Bruxelles, Belgia	A fost intevievat din partea mea, în limba franceză	V
Origo, Iris	Benedetta Origo	Toscana, Italia	Fiica salvatoarei	V
Rácz, Vali	Monica Porter	Londra	Fiica salvatorului	V
Schoen, Joost şi Anna	John Schoen	Ţara Galilor	Fiul salvatorilor	V
de Sousa Mendes, Aristides (dr.)	John Paul Abranches	California, S.U.A.	Fiul salvatorului	V
Comentatori nesalvatori				
Ducele de Devonshire	El însuşi	Chatsworth, Derbyshire	Opinii despre antisemitismul din Marea Britanie	I
van Rijswijk, Ed	El însuşi	Amsterdam	Informaţii despre Rezistenţa olandeză care a salvat copii evrei	IV
Sanders, Ria	Ea însăşi	Poole, Dorset	A trăit în Olanda pe perioada celui de-al Doilea Război Mondial	IV

* s-a aflat în Blackburn în momentul în care mi-a oferit informaţiile. Acum locuieşte în Belgia.

** Persoană salvată – salvatorii sunt necunoscuţi.

Tabelul 2: „Drepți între Popoare" și populațiile naționale

Țara	Număr de „Drepți"[1]	Populația națională 1939[2]	Note
Polonia	6.195	34.775.700	
Olanda	5.009	8.729.000	
Franța	3.158	40,000.000	
Ucraina	2.272	41.340.000	
Belgia	1.537	8.386.600	
Lituania	772	3.037.100	
Ungaria	743	9.129.000	
Belarus	608	5.568.000	
Slovacia	498	3.577.000	
Italia	484	44.394.400	
Germania	476	69.622.500	
Grecia	306	7.221.900	
Rusia	164	108.377.000	
Iugoslavia (Serbia)	131	7.583.000	cifra din 1960*
Letonia	123	1.994.500	
Republica Cehă	108	9.679.400	cifra din 1960*
Croația	102	4.140.000	cifra din 1960*
Austria	87	6.652.700	
Moldova	79	2.468.000	cifra din 1940*

[1] Cifre furnizate de Yad Vashem, Departamentul pentru „Drepți între Popoare", la 1 ianuarie 2010 – www.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html. (n.a.)

[2] Cifre furnizate de Statistica Populației – www.library.uu.nl (accesat 2004); www.populstat.info (Vietnam, Chile, Georgia); http://www.tacitus.nu/historical-atalas/population (Muntenegru) (n.a.)

Țara	Număr de „Drepți”	Populația națională 1939	Note
Albania	69	1.073.000	
România	60	19.933.800	
Norvegia	45	2.944.900	
Elveția	45	4.210.000	
Bosnia	40	3.240.000	cifra din 1960*
Danemarca	22**	3.795.000	
Bulgaria	19	6.458.000	
Marea Britanie	14	47.760.000	
Armenia	13	1.281.600	
Suedia	10	6.341.300	
Macedonia	9	1.392.000	cifra din 1960*
Slovenia	6	1.331.000	
Spania	4	25.637.000	
Estonia	3	1.134.000	
S.U.A.	3	131.028.000	
Brazilia	2	40.289.000	
China	2	517.568.000	
Chile	1	4.914.000	
Georgia	1	3.542.000	
Japonia	1	71.380.000	
Luxemburg	1	295.000	
Muntenegru	1	400.000	cifra din 1948*
Portugalia	1	7.627.000	
Turcia	1	17.370.000	
Vietnam	1	20.268.000	

* cifra din 1939 neaplicabilă.

** Gruparea clandestină daneză a solicitat ca participanții lor la operațiunile de salvare să fie socotiți o singură persoană colectivă.

Tabelul 3: **Detalii despre salvatori şi persoanele salvate**

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	6. Persoana salvată	7. Singurul salvator
Barczynski, Józef	Olympia Barczynska – nepoată	Polonia	Polonia	39-45	250 persoane	Nu
Borciñska, Pani	Margarita Turkov – persoană ascunsă	Polonia	Polonia	Necunoscută	O fetiţă de 8 ani	Familia – vezi coloana 10
Bracey, Bertha	Joan Bamford şi Pat Webb – ambele nepoate	Anglia	Germania	45	Kindertransport – copii, aproape 10 000	Nu – membră a quakerilor
Afan de Rivera Costaguti, Achille şi Giulia	Milton Gendel – prieten	Italia	Italia – Roma	Necunoscută	Familii – 18 persoane din 4 familii	Cuplul şi servitorii lor
Denner, Christl	Angela Schluter – fiica persoanei salvate	Austria	Austria	18	Edith Hahn-Beer	Da

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare"	12. Note, inclusiv data decesului, dacă e cazul
Da, numerele 17-18	HSFA Leeds	Un simţ al justiţiei foarte puternic; a fost educat să îi ajute pe alţii; experienţa deportării în copilărie	1993	Józef a murit în septembrie 1980. Nu a acceptat meritul de „Drept între Popoare" în timpul vieţii, pentru că spunea că doar şi-a făcut datoria
Nu	Am citit despre ea în Jurnalul Asociaţiei pentru Copii Supravieţuitori (Child Survivors' Association)	Salvatoarea ei a fost plătită de organizaţia evreiască şi de gruparea clandestină poloneză		Nu a fost prea bună cu Margarita, care a rămas traumatizată în urma acestei experienţe
Da, nr. 1	Prin intermediul unui quaker din Sheffield care cunoştea o rudă a Berthei ce locuieşte în Sheffield	Quaker foarte devotat, care avea de asemenea preocupări mistice		Bertha a murit în 1989, la vârsta de 95 de ani
Nu	Prin intermediul fiicei lui Iris Origo, care m-a pus în legătură cu Milton Gendel	Din motive umanitare şi fiindcă erau vecini. Nu erau neapărat proevrei. Era ceea ce trebuiau să facă	2002	Au menţinut o relaţie bună după război, Achille a fost voluntar în miliţia fascistă. Ambii au murit acum ceva timp
Nu	Prin scrisori	Umanitarism pur – avea doar 18 ani şi nu a ezitat să ajute	1985	Au fost bune prietene, până la moartea lui Christl din 1992. Edith a murit în 2009

1. Numele salva-torului	2. Numele informa-torului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salva-torului	4. Ţara unde a avut loc sal-varea	5. Vârsta salva-torului la acea perioadă	6. Persoana salvată	7. Singurul salvator
van Dyk, Jelle şi Elizabeth	Miriam Dunner – persoana salvată	Olanda	Olanda	Ambii 30 în 1942	16 luni	Cuplul
Fawcett, Charles	El însuşi	S.U.A.	Vichy, Franţa	22	Diverse persoane, femei de vârsta căsătoriei	Nu
Guicherd, Victor şi Josephine	Betty Eppel – persoană salvată	Franţa	Franţa	30-40	7 şi 5	Cuplul
Ho, Feng Shan	Manli Ho – fiică	China	Austria	în jur de 30 de ani	Aprox. 12 000 persoane	Da
Huffener, Henk	El însuşi	Olanda	Olanda	18	Persoane de toate vârstele	Nu – împreună cu familia
Keen-Thiryn, Claire	Ea însăşi	Belgia	Belgia	19	O fată de 13-14 ani, un cuplu mai în vârstă	Nu, împreună cu familia şi doamna Hardy

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivații majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare"	12. Note, inclusiv data decesului, dacă e cazul
Nu	Printr-un contact mutual	Protestanți foarte religioși		Traumatizată de întoarcerea la familie. Jelle a trăit între 1912-1993; Elizabeth între 1912-1992. Miriam a murit în 2006
Da, numerele 2-4	Prin intermediul masteratului	Crescut ca membru al Bisericii Episcopale – are încă o credință puternică		S-a căsătorit cu 6 evreice pentru a le salva din lagăre. I-a ajutat pe oameni și după război. Charles a murit în 2008
Da, Video; Nr. 19-22	Articol în *Jewish Chronicle*	Compasiune și dragoste	1979	Părinții ei veniseră din Polonia cu mulți ani în urmă. Salvatorii ei au fost un cuplu sărac de fermieri
Da, nr. 26	Prin cercetare media și contacte personale	A suferit în copilărie, fapt care, împreună cu educația, i-a dezvoltat spiritul umanitar	2000	A murit în 1997, la vârsta de 96 de ani
Nu	Articol în *The Times*	Familia a fost implicată în Rezistență	1998	A ajutat în continuare oamenii și după război. Henk a murit în 2006
Nu	Centrul Cultural Evreiesc din Londra	Membri ai Rezistenței; fratele ei a murit prestând muncă silnică		Familie din establishment– tatăl ofițer în armata belgiană. Ajutorarea evreilor ca parte din rezistența antinazistă

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	6. Persoana salvată	7. Singurul salvator
Klerk, Jacob şi Hendrika	Henri Obstfeld – persoană salvată	Olanda	Olanda	în jur de 50 de ani	Un băieţel de 2 ani şi jumătate	Cuplul
Ladigiené, Stefanija	Irina Veisaite – persoană salvată	Lituania	Lituania	32	14 sau 15 persoane	Nu – prietenii părinţilor au făcut legătura
Lutz, Carl	Agnes Hirschi – fiică vitregă	Elveţia	Ungaria	49	60.000	Nu – soţia (Gertrud) şi alţi colegi
Maas, Hermann	Ron Mower – soţia sa a fost cea salvată	Germania	Germania	67	Multe persoane	Nu
Maistriau, Robert	Rose-Marie Guilfoyle	Belgia	Belgia	22	231	Alte două persoane
Petras, Charles (Karl)	Primavera Boman-Behram	Austria	India/ Austria	Necunoscută	Nu se ştie exact	Nu
van Proosdij, Jaap	El însuşi	Olanda	Olanda	22	240	Nu

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivații majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare"	12. Note, inclusiv data decesului, dacă e cazul
Da, numerele 33-34	Jurnalul AJR	Francmasoni și baptiști; simțul dreptății	1999	Prin intermediul francmasonilor
Nu	Participare la RFTF 2000	Romano-catolică – foarte empatică și rușinată de comportamentul Lituaniei	1992	Stefanija a murit în 1967 în brațele Irenei
Da, numerele 7-10	Printr-un contact al Comisiei Deputaților	Metodist – mama lui a fost cea care l-a inspirat să ajute oamenii; foarte tulburat de ce a văzut	1964, împreună cu Gertrude	Diplomat – a murit în 1975 la 80 de ani. Corespondență și am întâlnit-o pe fiica lui vitregă, Agnes Hirschi. Recunoscut ca „Drept între Popoare"
Da, nr. 11	Jurnalul AJR	Pastor luteran	1964	A colaborat cu quakerii din Anglia pentru a scoate oameni din Germania. A murit în 1970
Nu	Am văzut o carte despre el și articole în presă	Sentiment puternic antigerman și de rezistență	1994	A murit pe 26 septembrie 2008
Da, nr. 35	Hilde Holgar a răspuns cererii din jurnalul AJR, dar a murit înainte de a o întâlni	Presupusă prietenie – nu am informații clare		El a murit în 1951. Hilde a murit în 2001
Nu	Contact din Africa de Sud	Protestant – tatăl lui a reprezentat o influență puternică	1997	Părinții l-au crescut cu standarde morale foarte înalte

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	6. Persoana salvată	7. Singurul salvator
Rácz, Vali	Monica Porter – fiică	Ungaria	Ungaria	33	5 sau 6 persoane	Nu
Rinkevicius, Vytautas	Lady Margaret Kegan – persoană salvată	Lituania	Lituania	37	Împreună cu soţul şi soacra	Nu – cu alţi colegi
Saidler, Maria (Mitzi)	Salvator	Austria	Austria	40	Un cuplu la vârsta a doua	Da
Schoen, Joost şi Anna	John Schoen – fiul	Olanda	Olanda	21	O fată de 5 ani pe nume Suze	Nu – împreună cu părinţii
de Sousa Mendes, Dr. Aristides	John Paul Abranches – fiul	Portugalia	Franţa	55	30.000	Da
Sora Saint-Cybard	Josie Martin – persoană salvată	Franţa	Franţa	49	Josie, la vârsta de 5 ani	Da

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivații majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare”	12. Note, inclusiv data decesului, dacă e cazul
Da, numerele 12-13	Articol în *Jewish Chronicle*	Catolic, puternic influențat de faptul că a lucrat toată viața cu evreii	1991	Corespondență cu fiica sa, Monica Porter. Vali a murit în 1997. Foarte empatică cu oamenii care aveau nevoie de ajutor
Da, numerele 28-30	Prin intermediul verișoarei Irenei Versaite, care a participat la RFTF 2000	Romano-catolic, un om foarte bun	1976	Vytautas a murit în 1988
Da, numerele 23-25	Otto Flemming a fost un prieten din Sheffield	Loialitate față de angajatori și bunătate	1978	Mitzi a fost bucătăreasa părinților lui Otto. S-a oferit să îi ascundă, dar au refuzat-o; a ascuns o altă persoană. Otto a murit în 2007
Da, numerele 31-32	Jurnalul CCJ	Nu erau persoane religioase, dar ajutau mereu oamenii; s-au opus politicilor naziste față de evrei și invaziei		Implicați în activități clandestine – au salvat o fată de 5 ani, Suze. Mai târziu aceasta a plecat în S.U.A.; a murit în 1999. A vizitat-o pe Anna Schoen în Olanda în fiecare an
Nu	Expoziția LJCCVisas	Catolic devotat	1966	A murit pe 3 aprilie 1954. Contactul a fost fiul, John Paul Abranches, care a murit în 2009
Da, numerele 14-16	Articol în *Jewish Chronicle*	Femeie bună, religioasă	2009	Sora Saint-Cybard a murit în 1968

1. Numele salva-torului	2. Numele informa-torului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salva-torului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salva-torului la acea perioadă	6. Persoana salvată	7. Singurul salvator
Familia Stenzel (nu se cunosc prenumele)	Doris Stiefel – verişoară de gradul 2 a Elsei Pintus, persoana salvată	Polonia	Polonia	în jur de 50 de ani	Else Pintus	Familia
Strauch, Richard	Lea Goodman – persoană salvată	Polonia	Polonia	Necunoscută	Câteva persoane	Nu – conducea o fabrică într-un lagăr de muncă
Tóth, János	Naomi Szinai – persoană salvată	Ungaria	Ungaria	Necunoscută	18	Fără relevanţă
Weltinger Siegmund şi Greta (persoana salvată)	Henry Walton – fiul	Germania	Germania	Nu se ştie, probabil aceeaşi ca a persoanei salvate	În jur de 40 de ani, aveau un fiu mare	6 cupluri diferite
Ofiţer nazist necunoscut şi familia Van der Velde	Willi Buntinx – fiul	Nu se ştie, probabil Belgia	Belgia	Părinţii unei familii tinere – mama era însărcinată cu al 8-lea copil la acea vreme	Gisele, o fetiţă de 6 ani	Da

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivații majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare”	12. Note, inclusiv data decesului, dacă e cazul
Da, nr. 6	Prin intermediul Gerdei Haas, care mi-a scris – Jurnalul AJR	Loialitate – a împrumutat bani familiei Stenzel		Else a murit în 1975. Au ascuns-o timp de doi ani și jumătate. Oameni buni, nu erau pronazişti, dar probabil nici nu ar fi ajutat alți evrei
Nu	Jurnalul AJR	Oportunist ca Schindler		A plătit pentru a fi în lagăr, dar a oferit protecție
Nu	Am găsit documente în Biblioteca din Viena	Loialitate și era o persoană bună	1999	Nu am putut afla datele nașterii/morții lui Tóth
Da, nr. 36	Jurnal AJR	Oameni buni care au vrut să ajute		Henri a fugit în 1939 în Anglia, cu ajutorul quakerilor; părinții au trăit până la vârsta de 80 de ani în Germania
Nu	Vizită la Bruxelles și discuție cu secretariatul bilingv al UE despre Robert Maistriau	Omenie și loialitate față de vecini; familie creștină		Gisele a trăit traumatizată, iar Willi nu vorbise niciodată despre asta

NOTE

Introducere şi motive religioase

1 George Eliot, *Middlemarch*, Londra, Penguin, 1994, p. 838.

2 „The Ethics of the Fathers", cap. II, versetele 20-21, în *The Authorised Daily Prayer Book*, trad. Rev. S. Singer (Eyre and Spottiswood, Londra, 1962), p. 258.

3 Varian Fry, *Surrender on Demand* (Johnson Books, Boulder, 1997), p. xii.

4 Ibid., p. xiii.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Mary Jayne Gold, *Crossroads Marseilles 1940* (Doubleday, New York, 1980), p. xvi.

8 www1.yadvashem.org/yv/en/about/index.asp

9 Departamentul pentru „Drepţi între Popoare" al Yad Vashem, 1 ianuarie 2010.

10 Marilyn Henry, „Who, exactly, is a Righteous Gentile?" în *Jerusalem Post Internet Edition*, 29 aprilie 1998, www.jpost.com/com/Archive/29. Apr.1998/Features/Article-6.html, accesat 13 decembrie 2002.

11 Walter Meyerhof, *Prospectus for the Varian Fry Foundation*, Stanford University, august 1997, p. 1.

12 Walter Meyerhof, note despre întâlnirea cu scriitorul în Londra, 22 septembrie 1997.

13 Vezi p. 86.

14 Vezi p. 53.

15 Vezi p. 201.

16 Quakers' Humanitarian Efforts Assisted Thousands of Refugees, p. 3, 18 februarie 2002, www.holocaust-heroes.com/quakers.html, accesat 18 decembrie 2002.

17 Hans A. Schmitt, *Quakers and Nazis: Inner Light in Outer Darkness* (University of Missouri Press, Columbia, 1997), p. 1.
18 Brenda Bailey, „Bertha's Work for German Jewish Refugees", prelegere nepublicată, ţinută la Armscote General Meeting, pe 8 august 1993, pp. 4-5.
19 Alma Cureton, nepoata Berthei, într-o conversaţie telefonică cu autoarea, 7 ianuarie 2003.
20 Brenda Bailey, *A Quaker Couple in Nazi Germany: Leonhard Friedrich Survives Buchenwald* (The Ebor Press, York, 1994), p. 42.
21 Bertha L. Bracey, „Germany: April, 1933" în *Quaker World Service*, Vol. 7, Nr. 5 (1 mai 1933) pp. 9-10.
22 Bailey, *A Quaker Couple in Nazi Germany*, p. 7.
23 Ibid., p. 9.
24 Ibid., p. 10.
25 Naomi Shepherd, *A Refuge from Darkness: Wilfrid Israel and the Rescue of the Jews* (Pantheon Books, New York, 1984), p. 73.
26 Michael Smith, *Foley: The Spy who Saved 10,000 Jews* (Hodder & Stoughton, Londra, 1999), pp. 63-64.
27 Shepherd, *A Refuge from Darkness*, p. 90.
28 Ibid., pp. 146-147.
29 Ibid., p. 148.
30 Bertha L. Bracey, Work of the Society of Friend for Refugees from the Hitler Regime in Central Europe , notă dactilografiată, semnată de doamna Bracey, dar nedatată, găsită în Dosarul G15 al Bibliotecii din Viena.
31 Hensley Henson, Introducere la *The Yellow Book* (Victor Gollancz Ltd, Loňdra, 1936), p. 8.
32 Papers concerning the Treatment of German Nationals in Germany 1938-39, Command Paper 6120 (HMSO, Londra, 1939), pp. 3-4.
33 Andrew Sharf, „The British Press and the Holocaust" în *Yad Vashem Studies V* (Yad Vashem, Ierusalim, 1963), pp. 169-91, 179.
34 Alex Bryan, „Bertha L. Bracey: Friend of the Oppressed" în *Friends' Quarterly* (ianuarie 1991), pp. 238-239.
35 Victor J. Burch, „A Testimony to the Grace of God in the Life of Bertha Lilian Bracey", pentru Banbury & Evesham Monthly Meeting, 15 aprilie 1989, pp. 1-4.
36 Ibid., p. 4.
37 Ibid., p. 2.

38 Bryan, „Bertha L. Bracey: Friend of the Oppressed", pp. 233-241, p. 240.
39 Pat Webb (strănepoata Berthei), scrisoare către autoare, datată 13 ianuarie 2003.
40 Alma Cureton (nepoata Berthei) către Pat Webb, scrisoare dată autoarei, 12 august 2002.
41 Norman Coxon către Bertha Bracey, scrisoare datată 1 aprilie 1988, împrumutată autoarei de către Pat Webb.
42 Burch, „A Testimony to the Grace of God in the Life of Bertha Lilian Bracey", p. 4.
43 Christopher Robbins, biografia neterminată și nepublicată a lui Charles Fawcett, pp. 7-8.
44 Charles F. Fawcett, conversație cu autoarea, 17 iunie 2002, la casa lui din Chelsea.
45 Robbins, biografia neterminată și nepublicată a lui Charles Fawcett, p. 9.
46 Charles Fawcett, necrolog în *The Daily Telegraph*, 9 februarie 2008.
47 April Fawcett, e-mail către autoare, 23 noiembrie 2009.
48 Philippe Olivier, „The Fate of Professional French Jewish Musicians under the Vichy Regime", pe site-ul The Orel Foundation, www.orelfoundation.org/index.php/journal/journalArticle/the_fate_of_professional_french_jewish_musicians_under_the_vichy_regime/#112909_19, accesat 1 ianuarie 2010.
49 Sheila Isenberg, *A Hero of Our Own: the Story of Varian Fry*, p. 33.
50 Site-ul oficial al Josephinei Baker: www.cmgww.com/stars/baker/about/biography.html, accesat 1 ianuarie 2010.
51 Isenberg, *A Hero of Our Own*, pp. 32-33.
52 Fry, *Surrender on Demand*, pp. 37-38.
53 Gold, *Crossroads Marseilles 1940*, p. 163.
54 Ibid., p. 164.
55 Ibid., pp. 173, 256.
56 Andy Marino, *American Pimpernel: the Man who Saved the Artists on Hitler's Death List* (Random House, Londra, 1999), pp. 234-235.
57 Fry, *Surrender on Demand*, p. 131.
58 Charles Fawcett, interviu cu autoarea la el acasă, 15 noiembrie 1997, p. 4.
59 Marino, *American Pimpernel*, pp. 232-233.
60 Ibid., p. 239.
61 Gold, *Crossroads Marseilles 1940*, p. 258.

62 Agnes Spier, *Affected by Atrocity: The impact and motives of Varian Fry, Charles Fawcett and the Emergency Rescue Committee*, lucrare de disertaţie nepublicată, Sheffield University, octombrie 1998, p. 59. Note din conversaţia cu Charles Fawcett din 21 februarie 1998 la The Gay Hussar, Londra.

63 Marino, *American Pimpernel*, p. 140.

64 Robbins, biografia neterminată şi nepublicată a lui Charles Fawcett, pp. 25-26.

65 Scrisoare nedatată a lui Charles Fawcett către autoare, primită pe 4 septembrie 1998.

66 Scrisoare a lui Charles Fawcett către autoare, datată 29 septembrie 1997

67 Deb Richardson-Moore, „Unlikely Hero" în *Greenville News*, 9 noiembrie 1997.

68 „A Book of Tribute to Varian Fry", United States Holocaust Memorial Council, 10 aprilie 1991, p. 11.

69 April Fawcett, e-mail, 23 noiembrie 2009.

70 Eric Margolis, „A real gentleman adventurer", *The Toronto Sun*, 2 noiembrie 1995.

71 Andy Marino, „You couldn't make it up" în *Telegraph Magazine*, noiembrie 1999, pp. 28, 30, 31.

72 Scrisoare de la lord Salisbury către April Fawcett, datată 21 mai 2008.

73 Necrolog în *Telegraph*, februarie 2008.

74 Scrisoare de la Tony Blair către April Fawcett, 2008.

75 Agnes Hirschi (fiica vitregă a lui Carl Lutz), note ale autoarei de la întâlnirea din Londra, 14 aprilie 2002.

76 Theo Tschuy, *Dangerous Diplomacy: the Story of Carl Lutz, Rescuer of 62,000 Hungarian Jews* (Eerdmans, Grand Rapids, 2000), p. 27.

77 Ibid., p. 29.

78 Ibid., p. 33.

79 Ibid., p. 34.

80 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1939-1945* (Yale University Press, Yale, 1994), p. 162.

81 Ibid., p. 158.

82 Necrologul profesorului Tibor Barna (1919-2009), economist, *The Times*, 12 august 2009. Îmi aduc aminte faptul că mama îmi spunea că mulţi

dintre tinerii pe care îi cunoştea nu puteau să meargă la universităţile din Ungaria, aşa că se duceau la cele din Germania.

83 Tschuy, *Dangerous Diplomacy*, pp. 116-117.

84 Ibid., p. 117.

85 Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939-1945* (JPR, Londra, 1999), p. 271.

86 Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (OUP, Oxford, 1988), pp. 158-159.

87 Bauer, *Jews for Sale?* pp. 181-182.

88 Tschuy, *Dangerous Diplomacy*, p. 107.

89 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 30 octombrie 2002.

90 Charles R. Lutz, „The Rescue Work of a Swiss in World War II" în *Neue Zuercher Zeitung* (NZZ), no 2464, 30 iunie 1961, pp . 5-8.

91 Bauer, *Jews for Sale?*, p. 235.

92 Lutz în *NZZ*, p. 8.

93 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 15 martie 2001.

94 Ruth Rothenberg, „Belated honour for Swiss diplomat who saved Jews" în *Jewish Chronicle*, 7 aprilie 2000.

95 Alfred Werner, „A Saintly German Pastor" în *Congress Weekly* (publicat de Zionist Congress in USA), 27 octombrie 1952, Vol. 19, Nr. 26, pp. 5-7.

96 Schmitt, *Quakers and Nazis*, p. 41.

97 Ibid., p. 41.

98 Christine King, „Jehovah's Witnesses During the Holocaust" în *Perspectives: Journal of the Holocaust Centre, Beth Shalom*, toamna 2002, pp. 36-337.

99 Ibid., p. 37.

100 Citat în Schmitt, *Quakers and Nazis*, pp. 41-42.

101 Reginald Pringle, „Paul Rosenzweig", memorii nepublicate, scrise în 1990. Trimise autoarei de către cumnatul lui Pringle, Ron Mower, p.1.

102 Ron Mower, scrisoare către autoare, primită pe 7 august 2000.

103 Pringle, „Paul Rosenzweig", p. 18.

104 Ibid., p. 20.

105 Mower, scrisoare către autoare, 7 august 2000.

106 Pringle, „Paul Rosenzweig", p. 39.

107 Ibid., p. 41.

108 Ibid., p. 42.

109 Ibid., p. 43.
110 Ibid., p. 44.
111 Ibid., p. 45.
112 Mezuza este un simbol care se pune pe casele evreieşti şi un semn al prezenţei lui Dumnezeu şi al sfinţirii acelei case. Este format dintr-o casetă care conţine o bucată de pergament pe care au fost scrise anumite rugăciuni. Obiceiul de a pune pe casă o Mezuză poate fi regăsit într-o poruncă din Biblie, din Deuteronom 6:9: „Şi le vei scrie pe stâlpii casei şi pe porţile tale".
113 „In dark days a brave friend to the Jews" în buletinul informativ *Rhein-Neckar Heiliggeist*, 8 noiembrie 1995.
114 Richard Gutteridge, *Open the Mouth for the Dumb!: The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950* (Basil Blackwell, Oxford, 1976), pp. 214-215.
115 Kenneth Slack, *George Bell* (SCM Press Ltd, Londra, 1971), p. 56.
116 Ibid., pp. 58-59.
117 Ronald C.D. Jasper, *George Bell: Bishop of Chichester* (OUP, Londra, 1967), p. 141.
118 Bailey, *A Quaker Couple in Nazi Germany*, p. 82.
119 Schmitt, *Quakers and Nazis*, p. 182.
120 H.D. Leuner, *When Compassion was a Crime: Germany's Silent Heroes 1933-1945* (Oswald Wolff, Londra, 1966), p. 114.
121 Werner, „A Saintly German Pastor", p. 7.
122 William W. Simpson şi Ruth Wehl, *The Story of the International Council of Christians and Jews* (CCJ, Londra, 1988), p. 23.
123 Ibid., p. 21.
124 Hermann Maas, traducere a unei scrisori către Martha, datată 14 august 1947, primită în copie de autoare de la Ron Mower.
125 Rhein-Neckar Newsletter.
126 Citată de soţul ei, Ron Mower, într-o conversaţie telefonică cu autoarea din 19 decembrie 2002.
127 Rhein-Neckar Newsletter.
128 Monica Porter, *Deadly Carousel: A Singer's Story of the Second World War* (Quartet, Londra, 1990), p. 8.
129 Ibid., pp. 10-12.
130 Ibid., p. 16.
131 Ibid.

132 Ibid., p. 17.

133 Vali Rácz, necrology în *The Daily Telegraph*, 27 februarie 1997.

134 Porter, *Deadly Carousel*, pp. 19-20.

135 Ibid., p. 25.

136 Ibid., p. 27.

137 Ibid., p. 28.

138 Ibid., pp. 29, 142.

139 Monica Porter, e-mail către autoare, 30 octombrie 2002.

140 Porter, *Deadly Carousel*, p. 10.

141 Monica Porter, e-mail către autoare, 15 noiembrie 2002.

142 Porter, *Deadly Carousel*, p. 185.

143 Vali Rácz, necrolog în *The Daily Telegraph*, 27 februarie 1997.

144 „Parents and Heroes", *Home Truths* la BBC Radio 4, septembrie 2002, www.bbc.co.uk/radio4/hometruths/0240heros.shtml, accesat 28 decembrie 2009.

145 Monica Porter, e-mail către autoare, 22 decembrie 2009.

146 Jane Marks, *The Hidden Children: the Secret Survivors of the Holocaust* (Bantam: Londra, 1997), p. 251.

147 Tom Tugend, „French village honours «hidden child» survivor of Holocaust" în *Jewish Chronicle*, 24 noiembrie 2000.

148 Marks, *The Hidden Children*, p. 252.

149 Ibid., pp. 252-253.

150 Josie Martin, e-mail către autoare, 11 martie 2001.

151 Janine Morant-Mestradie, memorii păstrate la Institutul Saint-André din Angoulême, datate iunie 2001, pp. 5-7. Traducere din limba franceză de prof. Hamish Ritchie.

152 Tom Tugend, articol în *Jewish Chronicle*, 24 noiembrie 2000.

153 Josie Martin, e-mail către autoare, 11 martie 2001.

154 Marks, *The Hidden Children*, p. 258.

155 Josie Levy Martin, *Never Tell your Name* (1st Books Library, 2002), p. 197.

156 Bernadette Landréa, scrisoare către autoare, 18 noiembrie 2003. Bernadette a tradus din franceză cartea lui Josie Martin, *Ne Dis Jamais Ton Nom*.

157 Louis Lacalle, scrisoare către Madame Landréa, 10 decembrie 2003. Madame Landréa a tradus scrisoarea autoarei în franceză, iar ulterior răspunsul lui Louis în engleză. Îi sunt profund îndatorată.
158 Lacalle, scrisoare către Madame Landréa, 10 decembrie 2003.
159 Bernadette Landréa, scrisoare către autoare, 29 decembrie 2003.
160 Martin, *Never Tell your Name*, p. iii.
161 Ibid., p. 199.
162 Martin, e-mail către autoare, 27 noiembrie 2009.
163 Martin, e-mail către autoare, 25 noiembrie 2009.
164 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p. 1. A fost al nouălea fiu al lui Aristides, născut în 1932 în Belgia. A fost preşedintele comitetului internaţional pentru comemorarea tatălui său şi a luptat neîncetat pentru ca activitatea acestuia să fie recunoscută.
165 Maria Julia Cirurgiao & Michael D. Hull, „Aristides de Sousa Mendes (1885-1954)" în *Lay Witness,* publicat de Catholics United for Faith (CUF) în octombrie 1998, p. 3.
166 José-Alain Fralon, *A Good Man in Evil Times* (Viking, Londra, 2000), p. 46.
167 Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p. 2.
168 Eric Silver, *The Book of the Just: the Silent Heroes who Saved Jews from Hitler* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1992), p. 52.
169 Fralon, *A Good Man in Evil Times*, p. 57.
170 Ibid., p. 47.
171 Cirurgiao & Hull, „Aristides de Sousa Mendes (1885-1954)", p. 6.
172 Fralon, *A Good Man in Evil Times*, p. 48.
173 Cesar Mendes, „Memories of Cesar Mendes", memorii nedatate din anii 1960, p. 2.
174 Ibid., p. 1.
175 Cirurgiao & Hull, „Aristides de Sousa Mendes (1885-1954)", p. 7.
176 Fralon, *A Good Man in Evil Times*, p. 60.
177 Ibid., p. 62.
178 Ibid., pp. 73-74.
179 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p. 2.
180 Fralon, *A Good Man in Evil Times*, p. 118.
181 „A Protest" , datat 10 decembrie 1945, trimis autoarei de JPA, 12 august 2002.

182 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 15 mai 2003.

183 Henrie Zvi Deutsch, „The Many Marvelous Mitzvot of Aristides de Souse Mendes", de pe site-ul Portuguese Sephardic History Group, www.saudedes.org/500yrs2.htm, accesat 27 decembrie 2002.

184 Ibid.

185 Silver, *The Book of the Just*, pp. 52-53.

186 Sebastian Mendes, e-mailuri către autoare, 21 decembrie 2009.

187 JPA, 12 august 2002.

188 Miriam Dunner, interviu cu autoarea, 18 noiembrie 2001, acasă la Miriam.

189 Abraham Dunner, conversație telefonică cu autoarea, 20 decembrie 2009.

190 Max Arpel Lezer, „Shame on this Dutch Law" în *Mishpocha*, vara 2002, Newsletter of the World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust, și e-mail către autoare, 10 martie 2003.

Salvatori din motive umanitare

191 Olympia Barczynska, scrisoare către autoare, 31 august 2000. Olympia este nepoata lui Józef.

192 Olympia Barczynska, *Józef Robert Barczynski*, note biografice datate 2 martie 2001, trimise autoarei, p. 2.

193 Ibid., p. 2.

194 Olympia Barczynska, conversație telefonică cu autoarea, 11 martie 2001.

195 Barczynska, note biografice, p. 2.

196 Barczynska, scrisoare către autoare, 31 august 2000, p. 3.

197 Ibid., p. 4, și e-mail din 6 ianuarie 2010.

198 Barczynska, note biografice, p. 2.

199 Dosarul Nr. 5846 despre Józef Barczynski la Yad Vashem.

200 Barczynska, e-mail către autoare, 6 ianuarie 2010.

201 Milton Gendel, e-mail către autoare, 29 decembrie 2003.

202 Vivo Vivanti, „The Righteous are not Forgotten" în *Shalom* (jurnalul comunității evreiești din Roma), Nr. 12, decembrie 2002, p. vi din Introducere. Tradusă de Phil Jacobs din Nottingham, ianuarie 2003.

203 Dosarul Nr. 9707 al Comisiei Pentru Selectarea „Drepţilor între Popoare" la Yad Vashem, 2002.
204 Ibid.
205 Ibid.
206 Ibid.
207 Ducesa Clotilde Capece Galeota, e-mail către autoare, 6 noiembrie 2002.
208 Milton Gendel, e-mail către autoare, 27 februarie 2003.
209 Vivanti, „The Righteous are not Forgotten", decembrie 2002.
210 Ibid.
211 Edith Hahn-Beer, *The Nazi Officer's Wife* (Little Brown, Londra, 2000), p. 151. Se pare că Plattner a făcut acest lucru de mai multe ori, probabil că asta considera că era normal să facă. A fost responsabil cu verificarea documentelor care dovedeau trecutul din punct de vedere rasial ale fiecărei persoane care dorea să se căsătorească; discuţie telefonică cu fiica lui Edith, Angela Schluter, 4 iulie 2003.
212 Angela Schluter, e-mail către autoare, 17 august 2003, şi conversaţie telefonică din 12 ianuarie 2010.
213 Hahn-Beer, *The Nazi Officer's Wife*, p. 153.
214 Angela Schluter, conversaţie telefonică cu autoarea din 12 ianuarie 2010.
215 Edith Hahn-Beer, necrolog în *Jewish Chronicle*, 7 mai 2009.
216 Angela Schluter, conversaţie telefonică cu autoarea, 4 iulie 2003.
217 Lewis Smith, „Last dream of Jewish survivor who fell in love with a Nazi", *The Times*, 24 mai 2004, p. 11.
218 Informaţia pentru această parte de text provine în principal din Video Nr. 639204 al Survivors of the Shoah Visual History Foundation, înregistrat pe 13 mai 1998 în Ierusalim de Betty Eppel.
219 David Eppel, „Key to Righteousness" în *Jewish Chronicle*, 28 iulie 2000.
220 Ibid.
221 Betty Eppel, e-mail către autoare, 10 februarie 2004.
222 Victor Guicherd, scrisoare către Yad Vashem, *c.* 1980. Tradusă din limba franceză de David Eppel.
223 Betty Eppel, note din conversaţia telefonică cu autoarea din 6 martie 2004.
224 Eppel, „Key to Righteousness", 28 iulie 2000.

225 Betty Eppel, e-mail către autoare, 24 februarie 2004.
226 Betty Eppel, note din conversația telefonică cu autoarea din 1 martie 2004.
227 Ibid., 19 decembrie 2009.
228 Manli Ho, „Dr Feng Shan Ho", memorii nepublicate, 2001, p. 1.
229 Gail Lichtman, „The People's Hero", *Jerusalem Post*, 1 martie 2004, p. 2.
230 Mark O'Neil, „The Angel of Austria's Jews", *South China Morning Post*, 2000.
231 Ibid.
232 Manli Ho, memorii nepublicate, p. 2.
233 Marion Koebner, „Charles Peter Carter", AJR Information, Vol. LV, Nr. 12, decembrie 2000, p. 2.
234 Otto Fleming, e-mail către autoare, 1 iulie 2004.
235 Otto Fleming, conversație telefonică cu autoarea, 1 iulie 2004.
236 Lotte Marcus, „Letter to ex-Viennese Shanghailanders", 8 august 2003, p. 2, www.chgs.umn.edu/Visual__Artistic_Resources/Diplomat_Rescuers, accesat 5 septembrie 2004.
237 Manli Ho, memorii nepublicate, p. 3.
238 Ibid.
239 Marcus, „Letter to ex-Viennese Shanghailanders", p. 2.
240 Manli Ho, memorii nepublicate, p. 4.
241 Ibid., p. 5.
242 Anthea Lawson, „Ho the hero in line for Israeli award", *The Times*, 10 februarie 2000.
243 Manli Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, bazat pe discursul cu titlul „Remembering my Father, Dr Ho Feng Shan", p. 1.
244 Ibid., p. 2.
245 Manli Ho, memorii nepublicate, p. 5.
246 Manli Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, p.1.
247 Lichtman, „The People's Hero", p. 1.
248 Manli Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, p. 2.
249 Manli Ho, memorii nepublicate, p. 5.
250 Manli Ho, „Remembering my father, Dr Ho Feng Shan" în *China Daily*, 26 septembrie 2007.
251 Lichtman, „The People's Hero", p. 2.

252 Ellen Cassedy, „We are all Here: Facing History in Lithuania", pp. 77-85, Bridges Association 2007, www.judaicvilnius.com/repository/dockumentai/cassedy_bridges.pdf?, accesat 27 decembrie 2009.

253 O mare parte din acest text este bazat pe interviul autoarei cu Irena Veisaite în Huddersfield, din 23 decembrie 2000.

254 Michail Erenburg şi Viktorija Sakaité, *Hands Bringing Life and Bread*, Vol. 1 (Vilnius: 1997), p. 61.* Irena a corectat această traducere pentru a se citi „iubeşte-ţi aproapele", e-mail către autoare, 6 noiembrie 2001.** Paneriai este un oraş la 9-10 km de Vilnius, unde toţi evreii din Vilnius au fost omorâţi de nazişti. Un memorial al Holocaustului există acolo în prezent.

255 Irena Veisaite, scrisoare către autoare, 23 iulie 2003.

256 *Gymnasium* în restul Europei este echivalent cu liceul pentru copii cu vârste între 14-18, ca ani premergători pentru facultate. Termenul vine din limba greacă antică, unde era folosit atât pentru a denumi educaţia intelectuală, cât şi fizică. În Marea Britanie se foloseşte eclusiv pentrue ducaţia fizică.

257 Irena Veisaite, interviu cu autoarea din 23 decembrie 2000.

258 Cassedy, „We are all Here: Facing History in Lithuania", p. 78.

259 www.humanrights.gov.sc/stockholmforum/2001/page1272.html, accesat 26 decembrie 2009.

260 Cassedy, „We are all Here: Facing History in Lithuania", p. 79.

261 Ibid., p. 80.

262 Erenburg şi Sakaité, *Hands Bringing Life and Bread*, p. 61.

263 Iris Origo, *Images and Shadows: Part of a Life* (John Murray, Londra, 1998), p. 88.

264 Richard Owen, „To the Tuscan manor born" în *The Times* (Register), 25 iulie 2002.

265 Origo, *Images and Shadows*, p. 226.

266 Ibid., pp. 228-229.

267 Ibid., p. 227.

268 Amy Gottlieb, *Men of Vision: Anglo-Jewry's Aid to Victims of the Nazi Regime 1933-1945* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998), p. 99.

269 Walter Block, „Anna Essinger and Bunce Court School" în *Gathered Stories: Commemorating the Kindertransport* (Friends House, 2008).

270 Frank Auerbach, scrisoare către autoare, 30 noiembrie 2009.

271 Robert Hughes, *Frank Auerbach* (Thames and Hudson, Londra, 1990), p. 17. Cuvântul „stetl" trebuie citit ca „shtetl" – cuvântul idiș folosit pentru a denumi un mic oraș din Europa de Est locuit predominant de evrei ortodocși. Aceste orașe au fost distruse în timpul Holocaustului. Locuitorii contrastau de obicei cu evreii din zona urbană, care fuseseră asimilați și erau predominanți în Europa Centrală.

272 Hughes, *Frank Auerbach*, p. 18.

273 Origo, *Images and Shadows*, p. 228.

274 Harris și Oppenheimer, *Into the Arms of Strangers* (Bloomsbury, Londra, 2000), p. 277.

275 Louise London, *Whitehall and the Jews, 1933-1948: British Immigration and the Holocaust* (CUP, Cambridge, 2000).

276 Iris Origo, *War in Val d'Orcia: An Italian War Diary, 1943-1944* (Allison and Busby, Londra, 1999), p. 25.

277 Origo, *Images and Shadows*, p. 241.

278 Origo, *War in Val d'Orcia*, p. 100.

279 Ibid., p. 101.

280 Benedetta Origo, e-mail către autoare, 1 august 2002.

281 Ibid., 28 septembrie 2002.

282 Ibid., 30 septembrie 2002.

283 Caroline Moorehead, *Iris Origo: Marchesa of Val D'Orcia* (John Murray, Londra, 2000), pp. 21-16.

284 Lady Margaret Kagan, http://collections.ushmm.org/artifact/image/b00/00/b0000246.pdf, accesat 23 decembrie 2009.

285 Lady Margaret Kagan, „Remembering Vytautas", memorii nepublicate, scrise în anii 1990, oferite autoarei ca documentație în iunie 2001, p.4.

286 Ibid., p. 7.

287 Ibid., pp. 7-8.

288 Stephen Goodell, „The Story of Avraham Tory and his Kovno Ghetto Diary", www.eilagordinlevitan.com.

289 Kagan, conversație telefonică cu autoarea din 1 noiembrie 2001.

290 Kagan, b0000246.pdf, p. 2.

291 Kagan, „Remembering Vytautas", p. 10.

292 Ibid., p. 12.

293 Ibid., p. 13.

294 Ibid.

295 Ibid., p. 14.
296 Ibid., p. 15.
297 Kagan, b0000246.pdf.
298 Kagan, pp. 19-20.
299 Tam Dalyell, necrolog pentru lordul Kagan în *The Independent*, 19 ianuarie 1995.
300 Kagan, scrisoare către autoare, 3 iulie 2001.
301 Jaap van Proosdij, memorii nepublicate datate februarie 1996, trimise autoarei în martie 2001, p. 6.
302 Jaap van Proosdij, interviu cu jurnalista sud-africană Paula Siler, 4 decembrie 1998, p. 1.
303 Jaap van Proosdij, conversaţie telefonică cu autoarea, 17 decembrie 2009.
304 Jaap van Proosdij, scrisoare către autoare, 28 decembrie 2003.
305 Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933-45* (Penguin, Londra, 1990), p. 438.
306 Martin Gilbert, *Holocaust Atlas*, p. 106.
307 Peta Krost, „At last, saviour of 240 Jews gets recognition", interviu în *Saturday Star* (ziar sud-african), 7 martie 1998.
308 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.
309 Ibid., p. 2.
310 Ibid., pp. 2-3.
311 Ibid., p. 3.
312 Prof. Shirley Kossick, „Pretoria's Own Righteous Gentile" în *Pretoria Jewish Chronicle*, august 1994, p. 5.
313 Krost, „At last, savior of 240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.
314 Ibid.
315 Ibid.
316 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 23 decembrie 2003.
317 Krost, „At last, savior of 240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.
318 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 2.
319 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 25 martie 2001.
320 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 4 iulie 2001.
321 Krost, „At last, savior of 240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.
322 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.
323 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 12 ianuarie 2004.

324 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.
325 Comunicat de presă Jewish Agency, 27 mai 2003, www.jafi.org.il/press/2003/may/may27.htm.
326 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 20 ianuarie 2001.
327 John Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 14 martie 2001.
328 Ibid., 17 ianuarie 2001.
329 John Schoen, note despre Suze, trimise autoarei împreună cu o scrisoare, 20 mai 2001.
330 Ed van Rijswijk, note din 1 ianuarie şi e-mail din 2 ianuarie 2010.
331 Foametea din Olanda din 1944, http://everything2.com/title/Dutch+Famine+of+1944, accesat 2 ianuarie 2010.
332 Ria Sanders, note din 2 aprilie şi scrisoare din 8 aprilie 2002 trimise autoarei.
333 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis" în *Wales on Sunday*, 12 septembrie 1999, p. 8.
334 Notele lui John, 20 mai 2001, p. 1.
335 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis", p. 8.
336 Conversaţie cu Josie Martin în Londra, 17 noiembrie 2003.
337 John Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 14 martie 2001.
338 Notele lui John, 20 mai 2001.
339 John Schoen, „Life Under the Nazis" în *Cardiff Post*, 15 mai 1986.
340 Ed van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.
341 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis", p. 9.
342 Arnold Brown, conversaţie telefonică cu autoarea, 22 noiembrie 2001.
343 Peter Schoen, note către autoare şi e-mail din data de 2 ianuarie 2010.
344 Peter Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 17 decembrie 2009.
345 Van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.
346 Van Rijswijk, e-mail către autoare, 2 ianuarie 2010.
347 Ibid., 8 ianuarie 2010.
348 Bert Jan Flim, *Saving the Children: History of the Organized Effort to Rescue Jewish Children in the Netherlands 1942-1945* (CDL Press, Bethesda, Maryland), pp. 40-42; trimisă de Ed van Rijswijk, 8 ianuarie 2010. Familia lui Bert Flim a fost implicată în grupurile de Rezistenţă.
349 Arleen Kennedy, e-mail către autoare, 4 ianuarie 2010 (14:46).

350 Van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.

351 Arleen Kennedy, e-mailuri din 4 ianuarie 2010 (14:46, 15:14 şi 16:08).

Salvatori din alte motive

352 Michelle Quinn, „The Artists' Schindler" în *San Jose Mercury News*, G-1, 29 martie 1999, p. 10.

353 Grace Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler" în *The Times*, 1 martie 1999, p. 15.

354 Teresa Watanabe, „Japan's Schindler" în *The Los Angeles Times*, 1994.

355 *Chinese People's Daily*, 10 septembrie 2001.

356 Dominic Kennedy, „British Schindler saved 1,000 Jews from Nazis" în *The Times*, 5 aprilie 2002, p. 6.

357 Dr Bal-Kaduri, „1,100 Jews Rescued by a German" în *Yad Vashem Bulletin*, decembrie 1957, Nr. 2, pp. 12-13.

358 Linley Boniface, „Saved from Death by Schindler's List" în *Hampstead & Highgate Express*, 5 mai 1995, p. 50.

359 Judith Simons, necrolog pentru Victor Dortheimer 1918-2000, *Jewish Chronicle*, 26 mai 2000.

360 Ron Fisher, *A Schindler Survivor – The Story of Victor Dortheimer*, Carlton TV, 1995.

361 Svitavy în cehă, Zwittau în germană.

362 Herbert Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives", 1949, în *Oskar Schindler and His List* (Forest Dale, Vermont: Eriksson, 1995), ed. Thomas Fensch, p. 13.

363 Ibid., p. 35.

364 Luitgard N. Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust" în *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, Nr. 1 & 2, 1985-86, pp. 335-356, 340.

365 Eric Silver, *The Book of the Just: The silent heroes who saved Jews from Hitler* (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1992), pp. 147-148.

366 Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust", p. 333

367 Ibid., pp. 340-341.

368 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekend*, 5 februarie 1994.

369 Robin O'Neil, „Schindler – An Unlikely Hero – the Man from Svitavy", Introducere, p. ix, lucrare de disertație despre Schindler nepublicată, 1996, University College London, Departamentul pentru studii ebraice. O'Neil citează din interviul său cu dr. Moshe Bejski din Tel Aviv, 1995.

370 Emilie Schindler, *Where Light and Shadow Meet: A Memoir* (Norton, New York, 1996), p. 46.

371 Necrologul Emiliei Schindler, *The Independent*, 7 octombrie 2001.

372 Schindler, *Where Light and Shadow Meet*, p. 58.

373 Ibid., p. ix.

374 Ibid.

375 Ibid., p. 162.

376 Allan Hall, „Widow fights to retrieve Schindler's original list" în *The Times*, 27 aprilie 2001.

377 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekly*, 5 februarie 1994.

378 Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives", pp. 17-18.

379 Rachel Fixsen, „Spielberg's Hero Died Alone and Forgotten", Reuters News Service, 10 februarie 1994, în *Oskar Schindler and his List*, pp. 250-251.

380 Mărturia lui Iţhak Stern, mai 1962, www1.yadvashem.org/righteous_new/germany/germany_shindler_testimony_1print.html.

381 Martin Gilbert, *The Boys* (Londra, 1996), Glosar, p. 482.

382 Dr. Moshe Bejski, note din conversația telefonică cu autoarea în Ierusalim, 3 ianuarie 2004.

383 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

384 Henk Huffener, conversație telefonică cu autoarea, 1 iulie 2002.

385 Huffener, memorii nepublicate, scrise pentru documentația autoarei, datate 10-11 mai 1999.

386 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

387 Huffener, scrisoare către autoare, 2 iulie 2002.

388 Brenda Bailey, *A Quaker Couple in Nazi Germany* (William Sessions, York: 1994), p. 36.

389 Huffener, scrisoare către autoare, 21 octombrie 2002.

390 Ibid.

391 Ibid., 29 decembrie 2002.

392 Discurs al ambasadorului Israelului la acordarea meritului de „Drept între Popoare" lui Henk Huffener, la Ambasada Israelului din Londra, 3 februarie 1999.

393 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

394 Carol Ann Lee, *The Hidden Life of Otto Frank* (Viking, Londra, 2002), p. 15; şi Naomi Shepherd, *Wilfrid Israel: Germany's Secret Ambassador* (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1984), p. 26.

395 Erna Paris, *Long Shadows: Truth, Lies and History* (Bloomsbury, Londra, 2001), p. 72.

396 Theo Richmond, „How German Can you Get?" în revista *The Sunday Times Culture*, 9 martie 2003.

397 Victoria J. Barnett, *Bystanders: Conscience and Complicity During the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1999), p. 99.

398 Else Pintus, „The Diary of Else Pintus: The Story of a Holocaust Survivor, 1947", jurnal nepublicat, tradus de Doris Stiefel (născută Pintus) şi trimis autoarei, iunie 1998, p. 33.

399 Barbara Lovenheim, *Survival in the Shadows: Seven Hidden Jews in Hitler's Berlin* (Peter Owen, Londra, 2002), pp. 24-26. Fotografie şi citate pp. 124-125.

400 Jew Count, http://en.allexperts.com/e/j/je/jew_count.htm, accesat 3 ianuarie 2010.

401 Citare de la Yad Vashem, trimisă via e-mail, 16 decembrie 2009.

402 Huffener, scrisoare către autoare, 6 iunie 1999, p. 14b.

403 Ibid.

404 Ibid., 14 aprilie 2000, pp. 3-4.

405 Ibid., 6 iunie 1999, p. 14b.

406 Tanya Harrod, necrolog pentru Maria Sax Ledger, *The Independent*, 11 aprilie 2006.

407 *Cipher Caput* by Treatment, 1993, www.delerium.co.uk/bands/treatment/delec026.html.

408 Philip Hardaker, e-mail către autoare, 10 ianuarie 2010.

409 Hardaker, conversaţie telefonică cu autoarea, 11 ianuarie 2010.

410 Excelenţa Sa Dror Zeigerman, discurs în onoarea lui Henk Huffener la Ambasada Israelului, 3 februarie 1999.

411 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

412 Claire Keen-Thiryn, e-mail către autoare, 23 martie 2001.

413 Keen-Thiryn, interviu cu autoarea în Bolton, 21 aprilie 2001, p. 1.
414 Ibid.
415 Ibid., p. 2.
416 John Clinch, *Escape & Evasion Belgium WW2*, www.belgiumww2.info, section 7, accesat 28 decembrie 2009.
417 Ibid.
418 Guido Zembsch-Schreve, *Pierre Lalande: Special Agent* (Pen & Sword Books Ltd, Londra, 1998), p. 297.
419 Broşură a expoziţiei pentru comemorarea a cincizeci de ani de la eliberarea lagărului Dora, oferită de Claire Keen-Thiryn.
420 Necrolog pentru Guido Zembsch-Schreve, membru al Special Operations Executive (SOE), în *The Times*, 3 aprilie 2003.
421 Keen-Thiryn, e-mail către autoare, 3 mai 2001.
422 Freddie Knoller, „A History of the Dora Camp" în *Perspectives*, toamna 2004, p. 35.
423 *Une base intéressante de 1944 (prisonniers politiques) – Forums Généalogie–* www.genealogie.com/v4/forums/recherches-genealogiques-benelux, accesat 28 decembrie 2009.
424 Evert Kwaadgras, e-mail către autoare, 16 ianuarie 2004. Domnul Kwaadgras este activist, bibliotecar şi curator la Marea Lojă a Francmasonilor din Olanda, cu sediul în Haga.
425 Henri Obstfeld, e-mail către autoare, 6 mai 2001.
426 Henri Obstfeld, „A Bridge Too Far" în *Zachor: Child Survivors Speak* (Elliott &Thompson, Londra, 2005), pp. 89-96 (89-90).
427 Obstfeld, e-mail către autoare, 25 aprilie 2001.
428 Ibid., 6 mai 2001.
429 Ibid., 1 decembrie 2009.
430 Ibid., 28 decembrie 2003 (10:34).
431 Ibid.
432 Ibid., (18:24).
433 Ibid., 25 aprilie 2001.
434 Obstfeld, *Zachor*, p. 95.
435 Obstfeld, e-mail către autoare, 6 mai 2001.
436 Ibid., 16 aprilie 2001.

437 Lena Berggren, „Elof Eriksson (1883-1965): A Case-study of Anti-Semitism in Sweden", *Patterns of Prejudice*, Vol. 34, Nr. 1, ianuarie 2000, pp. 39-48 (46).
438 Museum of Tolerance, Multimedia Learning Center, http://motlc.wiesenthal.com/text/x07/xr0776.html, accesat 26 decembrie 2003.
439 Matthew Scanlan, „The KGB's Masonic Files Returned to France" în *Freemasonry Today*, Nr. 18, octombrie 2001.
440 Îi sunt recunoscătoare lui Evert Kwaadgras pentru informaţiile oferite despre francmasonerie; e-mail din 16 ianuarie 2004.
441 Evert Kwaadgras, e-mail către autoare, 16 ianuarie 2004.
442 Ibid., 12 ianuarie 2004.
443 Ibid., 16 ianuarie 2004.
444 Obstfeld, e-mail către autoare, 16 decembrie 2009.
445 Ibid., 14 septembrie 2002.
446 Ibid., 1 decembrie 2009.
447 Marion Schreiber, *Silent Rebels* (Atlantic Books, Londra, 2003), Anexa, pp. 269-308.
448 Ian Black, „The Heroes of Mechelen", *The Guardian*, 19 iunie 2003.
449 Schreiber, *Silent Rebels*, pp. 242-244.
450 Hephzibah Anderson, „Survivors of heroic raid on train 801" în *Jewish Chronicle*, 20 iunie 2003.
451 Rose-Marie Guilfoyle, e-mail către autoare, 3 august 2004. Îi sunt recunoscătoare doamnei Guifoyle, care i-a luat din partea mea interviu lui M. Maistriau; ea vorbeşte două limbi, iar el nu vorbeşte engleză. Se pare că acesta a fost foarte încântat de interesul meu pentru povestea lui.
452 Paul Spiegel, Cuvât înainte în *Silent Rebels*, de Schreiber, p. ix. Paul Spiegel a fost preşedintele Consiliului Central al Evreilor din Germania şi a fost la rândul lui salvat de o familie belgiană, care l-a ascuns când era doar un băieţel. A murit pe 30 aprilie 2004, la vârsta de 68 de ani.
453 Steve Jelbert, e-mail către autoare, 24 iulie 2003.
454 Steve Jelbert, „A great escape" în *The Times* Play Section, 19 iulie 2003 (recenzie *Silent Rebels*).
455 Jelbert, e-mail către autoare, 25 iulie 2003.
456 Schreiber, *Silent Rebels*, p. 89.
457 Ibid., p. 90.
458 Black, „The Heroes of Mechelen", 19 iunie 2003.

459 Schreiber, *Silent Rebels*, p. 4.
460 Robert McCrum, „What ho, Adolf", *The Observer Review*, 18 noiembrie 2001, p. 2.
461 Spiegel, Cuvânt înainte în *Silent Rebels*, de Schreiber, p. ix.
462 Simon Kuper, *Ajax, the Dutch, the War: Football in Europe During the Second World War* (Orion, Londra, 2003), p. 137.
463 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (Penguin, Londra, 1994), pp. 169-170.
464 Rose Marie Guilfoyle, e-mailuri către autoare din 6, 7 and 10 septembrie 2004.
465 Robert Maistriau, întâlnire cu Rose Marie Guilfoyle în Bruxelles, 2 august 2004.
466 „Belgium bids farewell to resistance hero who saved Jews", *Haaretz*, 2 octombrie 2008.
467 „Arianizat" este un termen folosit pentru confiscarea proprietăților evreiești de către non-evrei.
468 Otto Fleming, note despre Mitzi, 21 mai 1997.
469 Otto Fleming, conversație telefonică cu autoarea, 12 martie 2001.
470 Dorothy Fleming, e-mail către autoare, 12 decembrie 2009.
471 Otto Fleming, „A Jewish Family in Hietzing", memorii nepublicate, decembrie 2002.
472 Ibid., pp. 7-8.
473 Ibid., p. 9.
474 Dorothy Fleming, e-mail către autoare, 26 decembrie 2009 (12:46).
475 Ibid., (13:01).
476 Otto Fleming, conversație telefonică cu autoarea, 25 mai 1997.
477 Acea zonă a făcut parte din Germania până în 1918, când a fost inclusă în Polonia.
478 Doris Stiefel, e-mail către autoare, 19 martie 2001.
479 Else Pintus, „The Diary of Else Pintus: The Story of a Holocaust Survivor", 1947, jurnal nepublicat, tradus de Doris Stiefel (născută Pintus) și trimis autoarei, iunie 1998, p. 43.
480 Ibid., pp. 43-44.
481 Ibid., p. 44.
482 Judith Marton, *The Diary of Eva Heyman* (Yad Vashem, New York, 1988), p. 20.

483 Ibid., pp. 94-95.
484 Adina Blady Szwajger, *I Remember Nothing More* (Collins Harvill, Londra, 1990), p. 164.
485 Pintus, „The Diary of Else Pintus", p. 45.
486 Ibid., p. 49.
487 Ibid., p. 52.
488 Ibid., p. 58.
489 Else Pintus, scrisoare către Erich Pintus datată 26 seprembrie 1949, trimisă de Doris Stiefel; tradusă din original de prof. Hamish Ritchie.
490 Zsoka Mayer, „The History of the Mayer Family", memorii nepublicate, scrise de sora lui Naomi Szinai în1997, p. 1. Trimise autoarei de Naomi în iunie 2003. (Elizabeth era cunoscută drept Zsoka.)
491 Ibid., p. 3.
492 Naomi Szinai, „My Moment of Truth: A Summernight's Journey", 1997, memorii nepublicate, găsite la Biblioteca din Viena (K4b (1)H), p. 1.
493 Naomi Szinai, conversaţie telefonică cu autoarea, 9 martie 2003.
494 Szinai, „My Moment of Truth", p. 2.
495 Ibid., p. 4.
496 Ibid., p. 5.
497 Ibid., pp. 7-8.
498 Mayer, „The History of the Mayer Family", p. 4.
499 Domnul şi doamna Bela Grunfeld, declaraţie pentru Yad Vashem în Tel Aviv, 26 decembrie 1967. Tradusă din maghiară de Dr. Tom Keve.
500 Declaraţia soţilor Grunfeld.
501 JánosTóth, memorii nedatate, trimise de Yad Vashem, 18 februarie 2004, Dosarul Nr. 8588. Traducere din maghiară de Dr. Tom Keve.
502 Ibid.
503 Ibid.
504 Dvora Weis, e-mail către autoare, 2 martie 2004, Departamentul pentru „Drepţi între Popoare",Yad Vashem.
505 Hilde Holger, scrisoare către autoare, 22 august 2000.
506 Julia Pascal, necrologul lui Hilde Holger, *The Guardian*, 26 septembrie 2006.
507 Hilde Holger, „Hilde Holger History Notes", memorii nepublicate, scrise în anii 1990, p. 9. Îi sunt recunoscătoare Primaverei Boman-Behram, fiica Hildei, pentru că mi-a împărtăşit acest material în 2009.

508 Ibid.

509 Ibid., p. 10.

510 Primavera m-a informat că verişoara ei, Mimi Schwartz, i-a spus că numărul era de fapt 25, dar Hilde a scris 14.

511 Dr. Margit Franz, e-mail către autoare, 6 decembrie 2009 (21:39).

512 www.mkgandhi.org/articles/ginterview.htm. Cel mai faimos deţinut de la Dehra Dun a fost Heinrich Harrer, care, după câteva încercări, a reuşit într-un final să evadeze în 1944. A scris despre timpul în care a fost captiv în lagăr în *Seven Years in Tibet* (Rupert Hart-Davis, 1953) şi *Beyond Seven Years in Tibet: my life before, during and after* (Labyrynth Press, 2007).

513 „Cultural Activities of Delhi I.F.L. Centre", *The Evening News*, 13 februarie 1951.

514 Franz, e-mail către autoare, 6 decembrie 2009 (21:48).

515 Pascal, necrolog al Hildei Holger, 26 septembrie 2001.

516 Margarita Turkov, „When Darkness Prevailed: A Holocaust Memoir", memorii nepublicate, datate 2003, trimise autoarei din Oregon, Pt 2, p. 26.

517 Ibid., pp. 1, 4.

518 Ibid., pp. 6-7.

519 Ibid., p. 10.

520 I bid., p. 11.

521 Ibid., pp. 12-13.

522 Ibid., p. 14.

523 Ibid., p. 17.

524 Ibid., p. 37.

525 Margarita Turkov, e-mail către autoare, 11 decembrie 2003.

526 Ibid., 9 decembrie 2003.

527 Lea Goodman, scrisoare autobiografică pentru nepoata ei, Laura, mai 1992, p. 1.

528 Lea Goodman, „In Slovakia and in Poland" în *Zachor*, pp. 75-77.

529 Goodman, scrisoare autobiografică, mai 1992, p. 4.

530 Ibid., p. 3.

531 Robert Rozett, „From Poland to Hungary, Rescue Attempts 1943-44", Yad Vashem Studies, Vol. 24, 1995, pp. 177-193, citată în Goodman, scrisoare autobiografică, mai 1992, p. 5.

532 Goodman, scrisoare către autoare primită pe 8 ianuarie 2010.

Concluzii

533 Monica Porter, e-mail către autoare, 17 noiembrie 2002.

534 Jaap van Proosdij, scrisoare către autoare, 12 ianuarie 2004.

535 Andy Marino, *American Pimpernel: The man who saved the artists on Hitler's death list* (Hutchinson, Londra, 1999), p. 337.

536 Agnes Spier, *Affected by Atrocity*, p. 87.

537 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 15 martie 2001.

538 Agnes Hirschi, note după întâlnirea cu autoarea la Londra, 14 aprilie 2002.

539 Arnold Brown, note după conversaţia telefonică cu autoarea, 22 noiembrie 2001.

540 Jane Marks, *The Hidden Children: The Secret Survivors of the Holocaust* (Bantam, Londra, 1993), p. 253.

541 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Polity Press, Cambridge, 1991), pp. 5-7.

542 Michael Burleigh, „The Chill of Evil", recenzie în revista *Sunday Times Culture*, 25 iulie 2004.

543 Dr Moshe Bejski, „The Righteous Among the Nations", în *Rescue Attempts during the Holocaust*, ed. Y. Gutman şi E. Zuroff (Ierusalim:,1977), bazată pe Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, aprilie 1974, pp. 634-635.

544 Hubert Locke, „My Professional and Spiritual Journey", *Perspectives*, toamna 2003, p. 22.

545 Thomas Powers, „The everyday life of tyranny" în *The London Review of Books*, Vol. 20, Nr. 18, 21 septembrie 2000, pp. 3-7.

546 Hugo Gryn, *Chasing Shadows: Memories of a Vanished World* (Viking, Londra, 2000), pp. 236-237.

547 Monia Avrahmi, *Flames in the Ashes*, scris în 1985 pentru film. Monia a lucrat la muzeu.

548 H.D. Leuner, *When Compassion was a Crime: Germany's Silent Heroes 1933-45* (Wolff, 1966), p. 71.

549 Ewa Berberyusz, „Guilt by Neglect" în *My Brother's Keeper? Recent Polish Debates on the Holocaust*, ed. Antony Polonsky (Routledge, Londra, 1990), pp. 69-71 (70).

550 Leonard Baker, *Days of Sorrow and Pain: Leo Baeck and the Berlin Jews* (OUP, New York, 1981), pp. 156-157.
551 Dr. Frances Henry, „Were All Bystanders Indifferent or Malevolent?" în *Dimensions: A Journal of Holocaust Studies*, toamna 1985, Vol. 1, Nr. 2, pp. 7-10 (8).
552 Victoria J. Barnett, *Bystanders; Conscience and Complicity During the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1999), p. 2.
553 Ibid., p. 3.
554 Ibid., p. 4.
555 Ibid., p. 5.
556 Henry, „Were All Bystanders Indifferent or Malevolent?", p. 10.
557 Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (Sheldon Press, Londra, 1978), pp. 91-92.
558 Bauer, „Jew and Gentile: The Holocaust and After" în *The Holocaust in Historical Perspective.*
559 Ibid., pp. 77-78.
560 Adam LeBor şi Roger Boyes, *Surviving Hitler: Choices, Corruption and Compromise in the Third Reich* (Simon & Schuster, Londra, 2000), p. 306.
561 Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness; Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland* (OUP, Oxford, 1987), p. 65.
562 Ibid., pp. 64-66.
563 Ibid., pp. 66-68.
564 Michal Grynberg (ed.), *Words to Outlive Us: Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto* (Granta, Londra, 2003), p. 19.
565 Irene Gut Opdyke, *In My Hands: Memories of a Holocaust Rescuer* (Knopf, New York, 1999), p. 83.
566 Piotr Wilczek, „Michal Glowinski, Czarne Sezony", *Chicago Review*, 2000, 3/4, Vol. 46, pp. 383-385 (383).
567 Marci Shore, prefaţa traducătorului la *The Black Seasons*, trimisă autoarei via e-mail pe 8 iulie 2004, p. 1.
568 Michal Glowinski, *The Black Seasons*, trad. Marci Shore, p. 77. (Îi sunt recunoscătoare lui Marci pentru că mi-a trimis manuscrisul tradus complet înainte de publicarea lui, în decembrie 2004).
569 Ibid., p. 79.
570 Michal Glowinski, ,,A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop', citat în Jan T. Gross", *Neighbours* (PUP, Woodstock, 2001), pp. 135, 241.

571 Margaret A. Salinger, *Dream Catcher* (Washington Square Press, New York, 2000), p. 55.
572 Adina Blady Szwajger, *I Remember Nothing More* (Collins Harvill, Londra, 1990), p. 164.
573 Czesław Milosz, *Campo dei Fiori*, 1943, în *Holocaust Poetry* (Fount, Londra, 1995), p. 168, versul 5. Acest poet polonez a primit premiul Nobel pentru Literatură în 1980.
574 Szwajger, *I Remember Nothing More*, p. 87.
575 Barnett, *Bystanders*, p. 112.
576 Elie Wiesel şi Richard D. Heffner, *Conversations with Elie Wiesel* (Schocken Books, New York, 2001), p. 14.
577 Gerda Haas, scrisoare către autoare, 29 aprilie 2000.
578 Henry Walton, scrisoare către autoare, 20 august 2000.
579 Ibid., 10 august 2000.
580 Barbara Lovenheim, *Survival in the Shadows: Seven Hidden Jews in Hitler's Berlin* (Peter Owen, Londra, 2002), p. 19.
581 Roman Halter, „The Kindness of Strangers" în *Perspectives: Journal of the Holocaust Centre*, Beth Shalom, toamna 2003, pp. 10-11.
582 Max Hastings, „The Shameful Peace: How French Artists and Intellectuals Survived the Nazi Occupation" în *The Sunday Times*, 23 noiembrie 2008.
583 Philip Gourevitch, „Behold now Behemoth: The Holocaust Memorial Museum: one more American Theme Park", *Harper's Magazine*, iulie 1993.
584 „Reporting the Story of a Genocide", conversaţie cu Philip Gourevitch, Institute of International Studies, UC Berkeley, 11 februarie 2000, p. 6.
585 Salinger, *Dream Catcher*, p. 45.
586 Berel Lang, „Uncovering Certain Mischievous Questions About the Holocaust", Ina Levine Scholar-in-Residence Annual Lecture, 12 martie 2002, p. 11.
587 Ian Kershaw, *Popular Opinion & Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Clarendon Press, Oxford, 1988), p. vii.
588 Ibid., p. viii.
589 Christopher Browning, Tabelele 1&2, *Ordinary Men*, pp. 191-192.
590 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York. 1985), citat de Browning, p. 194.
591 Browning, *Ordinary Men*, p. xvi.

592 Ibid., p. xx.

593 Ibid., p. 188.

594 Ibid., p. 2.

595 Kristen Renwick Monroe, *John Donne's People*, pp. 427-428.

596 Nicholas Wapshott, „Archbishop of Canterbury blamed the Jews for excesses of the Nazis" în *The Times*, 23 aprilie 2004, p. 11.

597 Arthur Berger, Papers of Ambassador James G. McDonald, Record Rise of Nazism to Creation of Israel, Comunicat de presă Washington Holocaust Museum, 22 aprilie 2004, p. 2; www.ushmm.org/museum/press/archive/collections/mcdondiary/htm, accesat 2 mai 2004.

598 Ibid.

599 James G. McDonald, scrisoare de demisie înaintată secretarului-general al Ligii Naţiunilor (Londra: 1935).

600 Ibid., p. 5.

601 „Petition in Support of James Grover McDonald's Letter of Resignation", broşură nedatată de la Biblioteca Britanică, ref: 20087 b.38.

602 James G. McDonald, *Palestine to the Rescue* (Jewish Agency, Londra, 1943), p. 3. Document de la Biblioteca Britanică, ref: 4035.aa.15

603 James G. McDonald, *My Mission in Israel 1948-1951* (Gollancz, Londra, 1951), p. xi.

604 Ibid., p. iii.

605 Camera Lorzilor, *Hansard*, coloanele 811-821, 858-860.

606 Camera Lorzilor, coloanele 820-821.

607 Site-ul CCJ, www.ccj.org.uk/history.html, accesat 3 ianuarie 2010.

608 David Wyman, „Remembering William Temple" în *Jerusalem Post*, 20 februarie 2006.

609 „Stein plea to Pius XI" în *Jewish Chronicle*, 28 februarie 2003.

610 John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (Penguin, Londra, 1999), p. 140.

611 Susanne M. Batzdorff, *Edith Stein: Selected Writings* (Illinois, 1990), pp. 16-17. Doamna Batzdorff este nepoata lui Edith Stein.

612 „Stein plea to Pius XI", 28 februarie 2003.

613 Batzdorff, *Edith Stein*, p. 17.

614 Epstein şi Rosen, *Dictionary of the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1997).

615 Abraham H. Foxman şi rabinul Leon Klenicki, *The Canonization of Edith Stein: An Unnecessary Problem*, www.adl.org/opinion/edith_stein.asp, octombrie 1998, pp. 1-3 (3).

616 Jean Medawar şi David Pyke, *Hitler's Gift: Scientists Who Fled Nazi Germany* (Piatkus, Londra, 2002), pp. 53-54.

617 Fry, *Surrender on Demand*, p. 224.

618 Varian Fry, „The Massacre of the Jews" în *The New Republic*, 21 decembrie 1942.

619 Amy Z. Gottlieb, *Men of Vision: Anglo-Jewry's Aid to Victims of the Nazi regime 1933-1945* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998), p. 44.

620 Vicontele Templewood, *Nine Troubled Years* (Londra, 1954), p. 240.

621 Hansard, 7 iulie 1938 – Răspunsuri scrise (Camera Comunelor), http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1938/jul/07/refugees, accesat 5 ianuarie 2010.

622 Hansard, 14 iulie 1938. William Thorn (1857-1946) a fost un membru al parlametului din 1906.

623 Gottlieb, *Men of Vision*, p. 45.

624 Dr. Ralph Kohn, *Nazi Persecution – Britain's gift: A personal reflection* (The Royal Society and Cara, Londra, mai 2009), pp. 6, 7.

625 Lord Beveridge, *A Defence of Free Learning* (OUP, Londra, 1959), p. 1.

626 R.M. Cooper, *Refugee Scholars: Conversations with Tess Simpson* (Moorland Books, Leeds, 1992), p. 33.

627 Ducele de Devonshire, scrisoare către autoare, 7 aprilie 2000.

628 Note în urma întâlnirii autoarei cu ducele de Devonshire în camera sa de studiu din Chatsworth, 25 octombrie 2000.

629 Ducele de Devonshire, scrisoare către autoare, 13 aprilie 2000.

630 CARA broşură informativă, p. 4.

631 Archie Burnett (ed.) *The Letters of A.E. Housman* (Clarendon Press, Oxford, 2007), 2 volume.

632 CARA broşură informativă, pp. 13, 15.

633 Norman Bentwich, *They Found Refuge* (The Cresset Press, Londra, 1956), p. 67.

634 BBC *Breakfast with Frost*, Sir David Frost în interviu cu Bill Clinton, duminică, 18 iulie 2004.

635 Robert Walker, „Rwanda Remembers the Holocaust", BBC News, 27 ianuarie 2005.

636 Poveştile lui Sula şi Paul se află pe site-ul Holocaust Memorial Day Trust: www.hmd.org.uk.

637 Stefan Lovgren, „«Hotel Rwanda» Portrays Hero Who Fought Genocide", National Geographic News, 9 decembrie 2004, http://news.nationalgeographic.com/news/pf/44550124.html.

638 Philip Gourevitch, „Reporting the Story of a Genocide", Berkeley University, 11 februarie 2000, http://globetrotter.berkeley.edu/people/Gourevitch/gourevitch-con4.html.

639 Site-ul Holocaust Memorial Day Trust: www.hmd.org.uk.

640 Ibid.

641 Etgar Lefkovits, „Rwandan genocide survivors look to Israel" în *Jerusalem Post*, 3 noiembrie 2005.

642 Yifat Bachrach-Ron, „Shaping Remembrance: Seminar for Survivors of the Rwandan Genocide" în *Yad Vashem Quarterly Magazine*, Vol. 40, iarna 2006.

643 Elie Wiesel, discurs la Emergency Summit, de la Darfur, 14 iulie 2004 în New York (www.ajws.org), citat în *Darfur: A Jewish Response* (The Pears Foundation, Londra, 2007), pp. 11-12.

644 Yom Hashoah este Ziua Comemorării Holocaustului stabilită prin lege în 1951, când Ben Gurion era prim-ministru. Este sărbătorită pe 27 Nisan, care pică undeva în lunile aprilie sau mai.

645 „IsraCast: Darfur and the Holocaust", duminică 22 aprilie 2007, www.isracast.com/article.aspx?id=546, accesat 15 decembrie 2009.

646 Oona King, „With fragile optimism" în *Guardian*, 19 aprilie 2006.

647 Simon Round, interviu cu James Smith, *Jewish Chronicle*, 2 septembrie 2009.

648 Rabinul Hugo Gryn, *Chasing Shadows: Memories of a Vanished World* (Viking, Londra, 2000), p. 258.

649 Tara McCartney, „I kept saying, «Help me, help me.» But no one did", *Guardian*, 4 august 2005.

650 Peter Walker, „Police errors contributed to suicide of tormented mother Fiona Pilkington", *The Guardian*, 28 septembrie 2009.

651 Edmund Burke, *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (1770), p. 71.

652 Elie Wiesel şi Richard D. Heffner, *Conversations with Elie Wiesel* (Schocken Books, New York, 2001), p. 14.

653 Eugene Heimler, *Resistance Against Tyranny* (Routledge & Kegan Paul, Londra, 1966), p. xi.

654 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Polity Press, Cambridge, 1993), p. 151.

655 Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View* (Tavistock Publications, 1974).

656 De când s-a scris despre faimosul caz genovez în *New York Times* in 1964, câteva articole au arătat faptul că acest caz a fost interpretat în mod greşit la scară largă, din cauza inexactităţilor din articol.

657 J.M. Darley & B. Latané, „Bystander Apathy" în *American Scientist*, 1969, Nr. 57, pp. 244-268.

658 Kristen Renwick Monroe, „John Donne's People" în *Journal of Politics*, Vol. 53, No 2, mai 1991, pp. 394-433.

659 Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*, pp. 91-92.

Anexa I

660 Avner Shapiro, „Beisky's court of the righteous", www.haaretz.com, 17 aprilie 2007.

661 Mordecai Paldiel, *Haaretz*, Replică, 17 aprilie 2007.

662 Moshe Bejski în Parlamentul italian, Gardens of the Righteous Worldwide, site-ul GARIWO: www.forestadeigiusti.net/attivita.

BIBLIOGRAFIE

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem,* Penguin, Londra, 1994.

Bailey, Brenda, *A Quaker Couple in Nazi Germany: Leonard Friedrich Survives Buchenwald,* Ebor Press, York, 1994.

Baker, Leonard, *Days of Sorrow and Pain; Leo Baeck and the Berlin Jews,* OUP, New York, 1981.

Barnett, Victoria J., *Bystanders, Conscience and Complicity During the Holocaust,* Greenwood Press, Westport, 1999.

Batzdorff, Susanne M., *Edith Stein: Selected Writings,* Illinois, 1990.

Bauer, Yehuda, *The Holocaust in Historical Perspective,* Sheldon Press, Londra, 1978.

-----, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1939-1945,* Yale UP, Yale, 1994.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust,* Polity Press, Cambridge, 1991.

Bejski, Dr Moshe, „The Righteous among the Nations", *Rescue Attempts During the Holocaust* (ed.) Y. Gutman și E. Zuroff, Ierusalim, 1977, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, aprilie 1974.

-----, *Solution in Poland,* HarperCollins, New York, 1992.

Cornwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII,* Viking, Londra, 1999.

Dawidowicz, Lucy S., *The War Against the Jews 1933-45,* Penguin, Londra, 1990.

Devonshire, Andrew, *Accidents of Fortune,* Michael Russell Ltd, Norwich, 2004.

Donne, John, *Devotions upon Emergent Occasions (1624) Mediation XVII.*

Dwork, Debórah, *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe,* Yale UP, New Haven, 1991.

Dying We Live: The final messages and records of some Germans who defied Hitler, Fontana, Londra, 1960.

Eliot, George, *Middlemarch,* Penguin, Londra, 1994.
Erenburg, Mikhail şi Sakaitè, Viktorija, *Hands Bringing Life and Bread,* Vilna Gaon Jewish State Museum, Vilnius, 1997, 2 volume.
„Ethics of the Fathers", the *Authorised Daily Prayer Book,* Capitolul II, Versetele 20-21, Eyre and Spottiswood, Londra, 1962.
Fensch, Thomas (ed.) *Oskar Schindler and His List,* Eriksson, Vermont, 1995.
Fogelman, Eva, *Conscience & Courage: Rescuers of Jews During the Holocaust,* Cassell, Londra, 1995.
Fralon, José-Alain, *A Good Man in Evil Times,* Viking, Londra, 2000.
Fry, Varian, *Surrender on Demand,* Johnson Books, Boulder, 1997.
Gilbert, Martin, *The Boys,* Orion, Londra, 1996.
Glowinski, Michal, *Czarne Sezony,* traducere Marci Shore.
-----, „A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop", citat în Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland,* PUP, Princeton, 2001.
Gold, Mary Jayne, *Crossroads Marseilles 1940,* Doubleday, New York, 1980.
Gottlieb, Amy, *Men of Vision: Anglo-Jewry's Aid to Victims of the Nazi Regime 1933-1945,* Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998.
Gryn, Hugo, rabin, *Chasing Shadows: Memories of a Vanished World,* Viking, Londra, 2000.
Grynberg, Michal (ed.) *Words to Outlive Us: Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto,* Granta, Londra, 2003.
Gutteridge, Richard, *Open the Mouth for the Dumb! The German Evangelical Church and the Jews 1879-1950,* Blackwell, Oxford, 1976.
Hahn-Beer, Edith, *The Nazi Officer's Wife,* Little Brown, Londra, 2000.
Harris & Oppenheimer, *Into the Arms of Strangers,* Bloomsbury, Londra, 2000.
Henson, Hensley, Introducere la *Yellow Book,* Victor Gollancz Ltd, Londra, 1936.
Hilberg, Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933-1945,* Lime Tree, Londra, 1993.
Hughes, Robert, *Frank Auerbach,* Thames and Hudson, Londra, 1990.
Isenberg, Sheila, *A Hero of Our Own: The Story of Varian Fry,* Random House, 2001.

Jasper, Ronald C.D., *George Bell: Bishop of Chichester,* OUP, Londra, 1967.

Kershaw, Ian, *Popular Opinion & Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945,* Clarendon Press, Oxford, 1988.

King, Christine, „Jehovah's Witnesses under Nazism" în *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (ed.) Michael Berenbaum, Tauris, Londra, 1990.

Kohn, Dr. Ralph, *Nazi Persecution – Britain's gift,* The Royal Society & CARA, Londra, 2009.

Kuper, Simon, *Ajax, the Dutch, the War: Football in Europe During the Second World War,* Londra, 2003.

Latané, Bibb & Darley, John M., *The Unresponsive Bystander: Why doesn't he help?,* ACC, New York, 1970.

LeBor, Adam & Boyes, Roger, *Surviving Hitler: Choices, Corruption and Compromise in the Third Reich,* Simon & Schuster, Londra, 2000.

Lee, Carol Ann, *The Hidden Life of Otto Frank,* Viking, Londra, 2002.

Leuner, H.D., *When Compassion was a Crime: Germany's silent heroes,* Wolff, Londra, 1966.

Levi, Primo, *If this is a Man,* Abacus, Londra, 1979.

London, Louise, *Whitehall and the Jews, 1933-1948: British Immigration and the Holocaust,* CUP, Cambridge, 2000.

London, Perry, „The Rescuers: Motivational Hypotheses About Christians Who Saved Jews from the Nazis" în *Altruism and Helping Behaviour,* (ed.) Macauley şi Berkowitz, 1970.

Lovenheim, Barbara, *Survival in the Shadows: Seven Hidden Jews in Hitler's Berlin,* Peter Owen, Londra, 2002.

Marino, Andy, *American Pimpernel: The man who saved the artists on Hitler's death list,* Hutchinson, Londra, 1999.

Marks, Jane, *The Hidden Children: The Secret Survivors of the Holocaust,* Bantam, Londra, 1997.

Martin, Josie Levy, *Never Tell Your Name,* First Books, 2002.

Marton, Dr Judah, *The Diary of Eva Heyman,* Shapolsky, New York, 1998.

Medawar, Jean & Pyke, David, *Hitler's Gift: Scientists Who Fled Nazi Germany,* Piatkus, Londra, 2002.

Moorehead, Caroline, *Iris Origo: Marchesa of Val D'Orcia,* Murray, Londra, 2000.

Oliner and Oliner, *The Altruistic Personality,* Free Press, New York, 1988.

Opdyke, Irene Gut, *In my Hands: Memories of a Holocaust Rescuer,* Knopf, New York, 1999.

Origo, Iris, *Images and Shadows: Part of a Life,* John Murray, Londra, 1998.

-----, *War in Val d'Orcia: An Italian War Diary, 1943-1944,* Allison & Busby, Londra, 1999.

Paldiel, Mordecai, *The Face of the Other: Reflections on the Motivations of Gentile Rescuers of Jews,* RFTF, 2000.

-----, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust,* KTAV, New Jersey, 1993.

Paris, Erna, *Long Shadows: Truth, Lies and History,* Bloomsbury, Londra, 2001.

Polonsky, Antony, *My Brother's Keeper: Recent Polish Debates on the Holocaust,* Routledge, Londra, 1998.

Porter, Monica, *Deadly Carousel: A Singer's Story of the Second World War,* Quartet, Londra, 1990.

Quakers, *Gathered Stories: Commemorating the Kindertransport,* Quakers, Londra, 2008.

Rittner, Carol & Myers, Sondra, *The Courage to Care: Rescuers of Jews During the Holocaust,* New York UP, New York, 1986.

Rosenthal, A.M., *Thirty-Eight Witnesses,* University of California Press, Berkeley, 1999.

Salinger, Margaret A., *Dream Catcher: A Memoir,* Washington Square Press, New York. 2000.

Schindler, Emilie, *Where Light and Shadow Meet: A Memoir,* Norton, New York, 1996.

Schmitt, Hans A., *Quakers and Nazis: Inner Light in Outer Darkness,* University of Missouri Press, Columbia, 1997.

Schreiber, Marion, *Silent Rebels,* Atlantic Books, Londra, 2003.

Sharf, Andrew, „The British Press and the Holocaust" in *Yad Vashem Studies V,* Yad Vashem, Ierusalim, 1963.

Shepherd, Naomi, *A Refuge from Darkness: Wilfrid Israel and the Rescue of the Jews,* Pantheon, New York, 1984.

Silver, Eric, *The Book of the Just: The Silent Heroes who Saved Jews from Hitler,* Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1992.

Simpson, William W. & Wehl, Ruth, *The Story of the International Council of Christians and Jews,* CCJ, Londra, 1988.

Slack, Kenneth, *George Bell,* SCM Press Ltd, Londra, 1971.

Smith, Michael, *Foley: The Spy Who Saved 10.000 Jews,* Hodder & Stoughton, Londra, 1999.

Spiegel, Paul, Cuvânt înainte în *Silent Rebels,* Atlantic Books, Londra, 2003.

Steinhouse, Herbert, „The Man Who Saved a Thousand Lives" în *Oskar Schindler and His List* (ed.) Thomas Fensch, Eriksson, Forest Dale, Vermont, 1995.

Szwajger, Adina Blady, *I Remember Nothing More,* Collins Harvill, Londra, 1990.

Tec, Nechama, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland,* OUP, Oxford, 1987.

The Child Survivors' Association of Great Britain, *Zachor,* Elliott & Thompson, Londra, 2005.

„The Ethics of the Fathers", în *Authorised Daily Prayer Book*, traducere de pastorul S. Singer, Eyre and Spottiswood, Londra, 1962.

Tschuy, Theo, *Dangerous Diplomacy: The Story of Carl Lutz, rescuer of 62.000 Hungarian Jews,* Eerdmans, Grand Rapids, 2000.

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe 1939-1945,* Leicester UP, Londra, 1999.

Wiesel, Elie & Heffner, Richard D., *Conversations with Elie Wiesel,* Schocken Books , New York, 2001.

Zembsch- Schreve, Guido, *Pierre Lalande: Special Agent*, Pen & Sword Books Ltd Londra, 1998.

INDEX

A

Abranches, John Paul, 11, 26, 86, 95, 97, 311, 320-321, 332-333
Adenauer, Konrad, 175
Africa de Sud, 14, 25, 153-155, 309, 319
Amsterdam, 14, 150-151, 156, 162-164, 184, 194-195, 200, 311
Anschluss, 109, 121, 232
Arhiepiscopul,
  de Bombay, 229
  de Canterbury, 57, 274, 277
    Cosmo Lang (1928-1942), 274, 277-278
    William Temple (1942-1944), 57, 277, 351
Arian, 68, 109, 220, 240, 261, 274, 280
Arndt, Dr. Arthur, 182
Arnhem, Olanda, 152, 184, 194-197, 199
ascunşi, 76, 99-100, 106, 112, 116, 145, 159, 163, 196, 197, 202, 245, 265-266
Astor, Nancy, 274
Atlantis, Centrul de artă, 185-186
Auerbach, Frank, 14, 136-138, 141-143, 245, 336-337, 356
Auschwitz-Birkenau, 17, 27-29, 58, 67, 103-104, 112, 116, 139, 162-163, 168-169, 201-202, 206, 208, 211, 214, 228, 231, 239, 251, 280, 293
Avrahami, Monia, 252

B

Baeck, Leo, rabin, 36, 61, 71, 253, 254, 349, 355
Bailey, Brenda, 12, 34, 69, 326, 330, 341, 355
Baker, Josephine, 45, 327, 349, 355
Barbie, Klaus, 116
Barczynski, Józef, 11, 101-105, 241, 310, 314, 333, *foto 17-18*
Barna, Tibor, 56, 328
Basel, Elveţia, 61-62
Bauer, Yehuda, 93, 257-258, 303, 328-329, 349, 354-355
Beit Lohamei Haghetaot, muzeul, 252
Bejski, Moshe, judecător, 11, 170-172, 177, 247-248, 305-307, 309, 341, 348, 354-355
Bell, George, episcop de Chichester (1929-1958), 68, 69, 330, 357, 359
Berberyusz, Ewa, 253, 348
Bergen-Belsen, lagărul, 139, 207
Berlin, 15, 21, 33, 37-38, 46, 65, 69, 70, 123, 136, 143, 181-182, 184, 193, 216, 218, 226, 265, 266, 342, 349-350, 355, 357
Beveridge, Sir William, 284, 286, 352
Bilthoven, 178
Blair, Tony, 15, 53, 328, *foto 3*
Blake, Naomi, 42
Boicot economic, 34-35, 249, 254, 279

Bombay, 228-231, 233
Bonhoeffer, Dietrich, 22, 68, 69
Borciñska, Pani, 15, 233-234, 236, 237, 309, 314
Bordeaux, 11, 86-87, 89, 91, 93, 96
Bracey, Bertha, 12, 28, 32, 37, 39-42, 69, 308, 314, 326-327, *foto 1*
Brandenburg, 111
Brandt, Willy, 256, *foto 36*
Brinlitz, fabrica, 177
Browning, Christopher, 271-272, 350
Bruxelles, 12, 26, 188-189, 191, 201-202, 310, 323, 345
Buchenwald, lagărul, 120, 192, 207, 326, 355
Budapesta, 7, 13-14, 17, 54, 56, 58, 59, 60-61, 73-79, 244, 294
Bunce Court, şcoala, 136-137, 336
Buntinx, Willi, 206, 310, 322

C

Cahn, Lore (născută Grünberger), 139
Campo dei Fiori, 263, 350
Casals, Pablo, 45
Catolici, catolicism, 81, 128, 142, 251, 255, 265, 275, 279-280
Cavendish, Andrew, al 11-lea Duce de Devonshire, 285-286
China, 121, 124-127, 313, 316, 335
Comitetul de Salvare de Urgenţă, 281
„Congres Uganda", 61
Consiliul Creştinilor şi Evreilor (CCJ), 25, 70, 161, 278, 321, 330, 351, 359
Consiliul de Asistenţă Academică (AAC), 23, 284, 286, 288
Consiliul Internaţional al Creştinilor şi Evreilor, 245
Copii „ascunşi", 99-100, 116, 163, 196, 245
Cosmo Lang, 274, 277-278
Costagutis, 105-107
Cracovia, 103, 167, 194, 237-240, 306
Crucea de Fier, evrei decoraţi cu, 77, 181-182
Crucea Roşie, 111, 134, 267
Cybard, sora Saint, 13, 80-85, 243, 245-246, 307, 310, 320-321

D

Dachau, lagărul, 70, 120, 269
Danzig, (Gdansk), 182, 212, 218
Darfur, 289, 293-294, 298, 353
David, Dl, 12, 62, 96, 119, 136, 161, 182, 289, 334, 351-352, 357
Deferre, Gaston, 50
Dehra Dun, India, lagărul, 229, 347
Denner, Christl, 109-111, 314
Diplomaţi, 26, 60, 87, 97, 125, 246
Dora-Mittelbau, lagărul, 192
Dortheimer, Victor, 168-169, 340
Duckwitz, George, 306
Dullin, satul familiei Guicherd, 112, 114, 116
Dunner, Miriam (născută Cohen), 12, 97, 100, 245, 309, 316, 333
Dyk, van, 12, 97-100, 309, 316

E

Eichmann, Adolf, 70, 247, 301, 305, 345, 355
Eppel, Betty & David, 12, 118, 244-245, 310, 316, 334-335 *foto 19–22*
Essinger, Anna, 136, 336

Expoziţia „Vize pentru viaţă", 26, 97
Eyam, Derbyshire, 299

F

Familia Schoen, 14, 156, 159-161, 243-244, 249, 311, 320-321, 339, *foto 32*
Familia Stenzel, 212-214, 216-218, 241, 245, 252, 309, 322, 323
Familia van der Velde, 206, 310, 322
Fawcett, April, 43, 52, *foto 3*
Fawcett, Charles, 22, 42, 47, 50, 52, 243, 309, 316, *foto 2–4*
Fawcett, Lilian, 50-51
Federaţia Mondială a Copiilor Supravieţuitori ai Holocaustului, 200
Fittko, Lisa şi Hans, 48
Fleischner, Hermann & Camilla, 207-209, 211-212
Fleming, Dorothy, 12, 345
Fleming, Otto, 12, 122, 208-209, 335, 345, *foto 24*
Foce, La, 133-134, 139-141, 143
Foley, Frank, 36, 326, 359
Francmasoni, 14, 319
Frank, Otto, 14, 36, 65, 136-138, 141-142, 181, 214, 245, 336, 337, 342, 356-357
Frankfurt, 33, 66, 175-176
Franz, Dr Margit, 20, 73, 228-229, 232, 347
Friedrich, Leonhard şi Mary, 34, 35, 53, 326, 355
Frim, familia, 104-105
Fry, Annette, *foto 5*
Fry, Varian, 19-20, 22-23, 45-47, 50-52, 167, 242-244, 247, 281, 286, 325, 327-28, 352, 356
Fuchs, Kurt şi Hertha, 267

G

Gendel, Milton, 12, 14, 107, 310, 314-315, 333-334
Genovese, Kitty, 301
Ghetouri, 28, 253, 271
Glass House, The, *foto 7*
Glowinski, Michal, 260-261, 349, 356
Gold, Mary Jayne, 21, 47, 243, 325, 327, 356
Goodman, Lea, 12, 237, 240, 310, 322, 347
Gourevitch, Philip, 269, 350, 353
Greenville, Carolina de Sud, 42, 43, 328
Grüber, Probst. Heinrich, 68-70
Grunfeld, Bela, 223, 346
Gryn, Hugo, rabin, 251, 296, 348, 353, 356
Guicherd, Victor & Josephine, 12, 112, 114-119, 244-245, 249, 310, 316, 334
Gymnasium, 336

H

Haas, Gerda, 13, 45, 265, 323, 350
Hahn-Beer, Edith, 14, 109, 310, 314, 334, 356
Hajdudorog, Ungaria, 219, 222, 223
Halter, Roman, 267, 350
Hamburg, 137, 193, 271
Hardaker, Philip, 13, 186, 342
Hardy, Madame (Edith Bagshaw), 189-191, 316
Hastings, Max, 268, 350
Heidelberg, 61-2, 65, 70-71
Heimler, Eugene, 300, 354
Henry, Dr Frances, 254-257, 349
Henson, Hensley, episcop de Durham (1920-1939), 38, 326, 356

Herzl, Theodore, 61
Heyman, Eva, 214, 263, 345, 357
Hill, A.V. profesor, 23, 185, 286
Hirschi, Agnes, 13, 26, 61, 309, 318-319, 328-329, 348, *foto 10*
Ho, Manli, 124-127, 246, 310, 316, 335
Ho, Dr Feng Shan, 13, 120, 310, 316, *foto 26*
Hoare, Samuel, 37
Holger, Hilde, 12, 18, 225-226, 230-231, 309, 346-347, *foto 35*
Hoover, Herbert, preşedinte, 34
Hortense, Helen, 43
Housman, A.E., 352
Huffener, Henk, 2, 13, 28, 167, 178, 180, 186-187, 243, 310, 316, 341-342

I

ICCJ (Consiliul Internaţional al Creştinilor şi Evreilor), 25, 70, 161, 278, 321, 330, 351, 359
Iehova, Martorii lui, 62
Ierusalim, 12, 55, 62-63, 70, 118-120, 126, 176, 305, 310, 326, 334, 341, 348, 355, 358
India, 12, 155, 225, 227-230, 232, 318, 361
Israel, 37, 51, 71-72, 79, 99, 105, 111, 118-119, 124, 132, 174, 175, 180, 223, 250, 267, 276, 292, 305, 351, 353
Israel, Wilfrid, 35-36, 181, 326, 342, 358

J

Jewish Chronicle, 26, 285, 317, 321, 329, 331, 334, 338, 340, 344, 351, 353

K

Kagan, Margaret & Joseph, 13, 143-144, 147, 149, 309, 337, 338
Kartuzy (Karthaus), 212, 218
Kaunas, (*vezi şi* Kovno), 128-129, 258
Keen-Thiryn, Claire, 13, 188, 309, 316, 342-343
Keneally, Thomas, 173, 175, 243
Kennedy, Arleen, 14, 66, 164, 198, 339, 340
Kershaw, Ian, 270, 329, 350, 357
Kindertransport, 32, 42, 136, 139, 210, 288, 336, 358
Klein, Armin, 29-30
Klemperer, Victor, 250-251
Klerk, Jacob & Hendrika, 14, 194-198, 200, 249, 310, 318, *foto 33–34*
Knesset, Parlamentul israelian, 132, 294, 305
Kovno, 128-129, 143-145, 337
Kristallnacht (Noaptea de Cristal), 64, 68-69, 122
Kruger, Haim, rabin, 89, 92, 94
Kwaadgras, Evert, 14, 198-199, 343-344

L

Lacalle, Louis, 13, 81, 83-84, 246, 332
Ladigiené, Stefanija, 15, 128-129, 309, 318
Landau, Moshe, judecător, 306
Landréa, Bernadette, 13, 16, 83, 84, 331-332
Lapid, Yosef (Tommy), 294
Ledger, Maria Sax, 186, 342
Leroy, numele de familie fals al lui Josie, 114
Lesterps, 13, 81-82, 85-86

Lezer, Max Arpel, 100, 333
Liga Naţiunilor, 88, 275, 289
Liov, ghetoul din, 105
Lisabona, 51, 86, 88, 90, 92-94, 112, 167
Lista lui Schindler, 22, 174-175
Locke, Hubert, 249, 348
London, Perry, 24, 139, 284-285, 337, 341, 348, 357
Londra, 2, 12, 14, 16, 26, 29, 33, 36, 42, 55, 66, 71, 79, 97, 100, 122, 141, 148, 150, 178, 180, 184, 187, 194, 200, 220, 226, 229, 232, 240, 243, 284-285, 299, 309-310, 317, 325-332, 334, 336-346, 348-359
L'Or, Josie, 80
Lutz, Carl, 13, 26, 53-56, 58-60, 86, 243-244, 246, 309, 318, 328-329, 359
Lyon, 114, 116
Lyon, Lillian Bowes, 135

M

Maas, Hermann, 13, 61-62, 64-72, 245-246, 309, 318, 330, *foto 11*
Maistriau, Robert, 12, 26, 201, 202, 204-207, 310, 318, 323, 344-345
Malines (Mechelen), lagărul de tranzit, 27, 112, 201, 206
Man, insula, 39
Marsilia, 12, 21, 45-46, 48, 52, 228, 243-244, 281, 286
Martin-Levy, Josie, 13, *foto 16*
Martorii lui Iehova, 62
Mauthausen, lagărul, 191, 223
McDonald, James Grover, 273-277, 289, 293, 351
Mechelen, (Malines) lagărul de tranzit, 27, 112, 201, 206
Mehring, Walter, 52
Mendes, Sebastian, 11, 26, 86, 88-97, 246, 311, 320, 332-333
Metodişti, 63, 295
Meyerhof, Otto, 23
Meyerhof, Walter, 23, 325
Mezuză, 330
Milgram, Stanley, 301, 354
Milosz, Czesław, 263, 350
Monroe, Kristen, 302, 351, 354
Moscova, 148, 198
Mower, Martha, 13, 71-72, 246
Mower, Paul, 246
Mower, Ron, 13, 71-72, 309, 318, 329-330
München, 79, 111
Mussolini, Benito, 133-134, 140
Muzeul Beit Lohamei Haghetaot, 252
Muzeul Holocaustului din Washington, 207

N

Nagyvárad, ghetoul din, 214, 263
New York, 12, 21, 174, 301, 325, 326, 341, 345, 349, 350, 353-359
Nissim, Gabriele, 11, 306, 307
Noaptea de Cristal (Kristallnacht), 64, 68-69, 122
Nobel, premiul, 23, 31, 88, 264, 285-286, 350
Non-arieni, 64, 68-69, 275-276, 280
„Numerus clausus", 56
Nürnberg, 33-34, 183

O

„Oamenii lui John Donne", 302
Obstfeld, Henri, 14, 194-195, 249, 310, 318, 343-344, *foto 33–34*

Öhler, rabin şef şi dna, 208-209, 211
Opdyke, Irene, 260, 349, 358
Origo, Iris, 14, 133, 135-136, 138, 141-143, 246, 288, 311, 315, 336-337, 358
Origo, Benedetta, 141-142, 246, 311

P

Pacelli, cardinal (ulterior, papa Pius al XII-lea), 275
Paldiel, Mordecai, 124, 306, 354, 358
Papa Pius al XI-lea (1922–1939), 278-279, 351
Paris, 44, 46-47, 50, 74, 117-118, 187, 190, 198, 228, 230, 342, 358
Partidul Crucilor cu Săgeţi (fasciştii maghiari), 59, 224
Pastré, Lily, contesă, 45
Petras, Charles (Karl), 12, 225, 227-232, 309, 318
Pilkington, Fiona, 297, 353
Pintus, Else, 13-14, 182, 212-213, 218, 245, 252, 309, 322, 342, 345-346
Pirinei, 23, 103
Porter, Monica, 14, 78-79, 320, 321, 330-331, 348, 358
Portugalia, 51, 87, 89-90, 92-93, 95-96, 180, 313
Praga, 37, 134, 211, 240, 267
Premiul Nobel, 31, 286
Pringle, Reginald, 464, 329
Proosdij, Jaap van, 14, 149, 152, 156, 242, 244, 309, 318, 338, 339, 348
Protestanţi, 317
Prycskowska, Dorota, (născută Stenzel), 218

Q

Quakeri (Societatea Prietenilor), 31, 33

R

Rácz, Vali, 14, 72, 242, 320, 331, *foto 12–13*
Ravasz, Lazlo, 56-57
Ravensbrück, lagărul, 191
Raza, Sayed Haider, 230
Regimul de la Vichy, 48
Reich, Gisele, 13, 206, 322-323
Rezistenţa, 48, 81, 103, 161, 163, 179-180, 311
Rijswijk, Ed, van,14, 161, 311, 339
Rinkevicius, Elia, 148, 260
Rinkevicius, Vytautas, 13, 143-144, 148-149, 249, 309, 320, *foto 29–30*
Roma, 12, 25, 53, 105, 108, 241, 263, 310, 314, 333
Roosevelt, Eleanor, 19, 274
Rosenzweig, Paul, 64, 67, 245, 329
Rotterdam, 97-98, 195, 200
Royal Society, The, 285, 352, 357
Rusesabagina, Paul, 290
Rutherford, lord, 285
Rwanda, 269, 289, 290-295, 302, 352-353

S

Saidler, Marie (Mitzi), 12, 207, 211, 320
Saint Cybard, sora, 13, 80-85, 243, 245-246, 307, 310, 320, 321, *foto 14–15*
Salazar, preşedinte, 86-87, 93-94, 96
Salinger, J.D., 263, 269-350, 358
Sanders, Ria, 14, 158, 311, 339
Schindler, Emilie, 170, 172-173, 341, 358

Schindler, Oskar, 2, 11, 22, 103, 167-177, 238, 242, 247, 305, 306, 309, 323, 340-342, 356, 359
Schindler, Lista lui, 22, 174-175
Schoen, familia, 14, 156, 159-161, 243-244, 249, 311, 320-321, 339, *foto 32*
Schutzpass, 55, *foto 8*
Serviciul de muncă forţată, 77, 234, 276
Shanghai, 12, 120, 122-123, 210, 212, *foto 27*
Shumate, Lily, mătuşă, 42
Siberia, 101-103, 111, 131
Sidney, Sir Philip, 299
Sobibor, lagărul, 162
Sommer, Dna, 208-209, 211-212
Sousa Mendes, Aristides, de, 11, 26, 86, 88-97, 246, 311, 320, 332
Spiegel, Paul, 205, 344-345, 359
Spielberg, Steven, 22, 167, 171, 173, 339, 341
Stein, Edith, 249, 279, 351-352, 355
Steinhouse, Herbert, 169, 174, 175, 340-341, 359
Stenzel, familia, 212-214, 216-218, 241, 245, 252, 309, 322-323
Stern, Iţhak, 176, 341
Stiefel, Doris, 14, 212, 218, 309, 322, 342, 345-346
Strauch, Richard, 12, 238, 310, 322
Svitavy, 169-170, 177, 340-341
Szilard, Dr Leo, 284
Szinai, Naomi, 14, 219, 310, 322, 346
Szwajger, Adina Blady, 216, 263, 346, 350, 359

T

Tarfon, rabin, 18
Templewood, viconte, 282, 352
Theresienstadt (Terezin), ghetoul din, 139, 208, 211, 253
Times, The, 21, 26, 141, 230, 274, 275, 285, 287, 317, 328, 332, 334-336, 340-344, 348, 350, 351, 354, 356
Tory, Avraham, 145, 337
Tóth, János, 14, 220, 223-225, 241, 257, 310, 322-323
Treatment (grup muzical), 186, 326, 342
Turkov, Margarita, 15, 233, 309, 314, 347

U

Utrecht, 183

V

Velde, van der, familia, 206, 310, 322
Varşovia, 104, 233, 253, 261
ghetoul din, 201, 216, 263
Veisaite, Irena, profesor, 15, 128, 132, 245, 309, 318, 336
Viccars, George, 299
Vichy, Regimul de la, 48
Viena, 12-13, 33, 109, 120-124, 127, 194, 208-211, 226-227, 229, 232, 282, 284-285, 323, 326, 346
Vilnius, 15, 128, 130-132, 309, 336, 356
„Vize pentru viaţă", expoziţia, 26, 97

W

Wallenberg, Raoul, 56
Walton, Henry, 15, 250, 265-267, 310, 322, 350

Washington, 55, 97, 137, 207, 269, 350-351, 358
Muzeul Holocaustului din, 207
Webb, Pat, 12, 28, 308, 314, 327, *foto 1*
Weizmann, Haim, 61-62, 285
Westerbork, lagărul de tranzit, 151, 153, 162
Whelan, Richard, 297-298
Wiesel, Elie, 264, 293, 298, 350, 353, 359
Willemsen, Els, 194-195, *foto 34*
William Temple, 57, 277, 351
Woman's Hour, 194
Wundheiler, Luitgard, 171, 340

Y

Yad Vashem, 5, 16-17, 22, 85-86, 104-106, 112, 117, 119, 125, 155, 175, 187, 197, 209, 211, 220, 225, 292-293, 295, 305, 307, 312, 325-326, 333-334, 340, 342, 345-348, 353, 355, 358

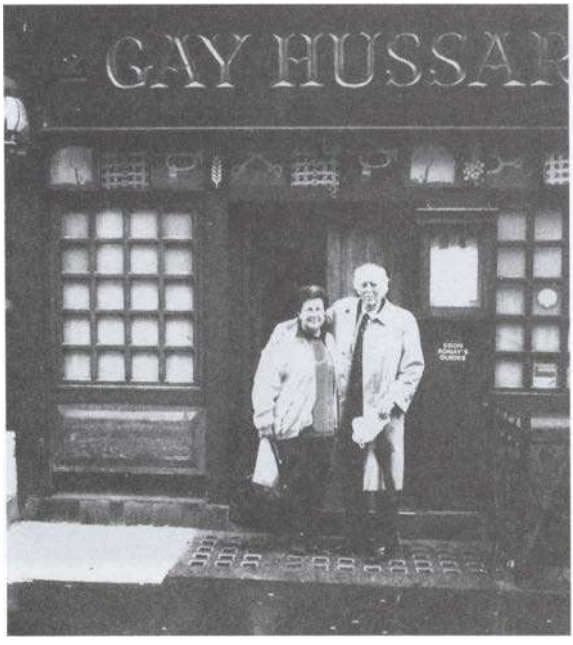
Z

Zeigerman, Dror, H.E., 2, 187, 342
Zembsch-Schreve, Guido, 192, 343
Zwittau, 173, 340

Tipar: ARTPRINT
E-mail: office@artprint.ro
Tel.: 021 336 36 33

1. Bertha Bracey împreună cu strănepoata ei, Pat Webb, în jurul anului 1938. Sursa: *Pat Webb*

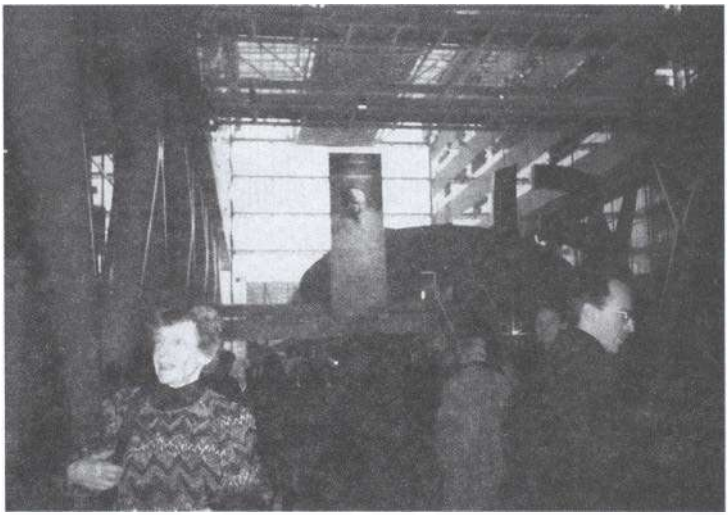
2. Charles Fawcett împreună cu autoarea în Londra, 1998. Sursa: *arhiva autoarei*

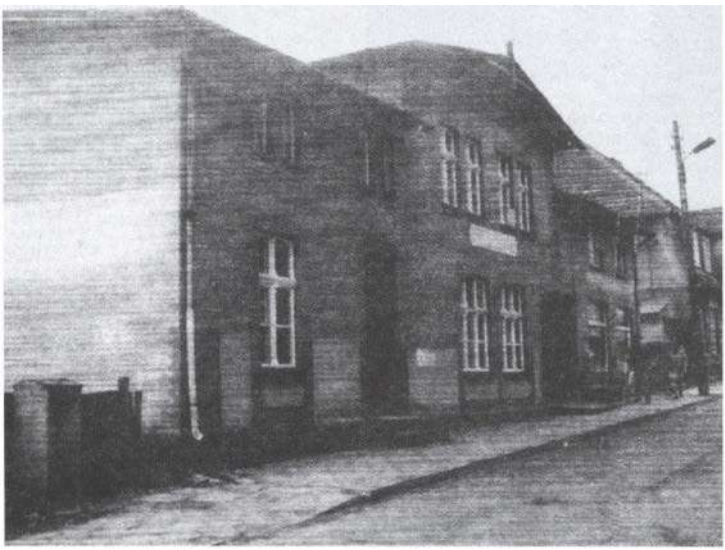
3. Charles și April Fawcett împreună cu Tony și Cherie Blair la Ziua Memorialului Holocaustului în Cardiff, 2006. Sursa: *HMDT*

4. De la dreapta la stânga: Miriam Ebel-Davenport, Charles Fawcet și o persoană necunoscută, 1999. Sursa: *arhiva autoarei*

5. Annette Fry (văduva lui Varian Fry) la Colocviul Varian Fry, Marsilia, 1999. Sursa: *arhiva autoarei*

6. Casa soților Stenzel, unde a fost ascunsă Else Pintus, anii 1980. Sursa: *Doris Stiefel*

7. Evrei stând la coadă în fața Casei de Sticlă, Biroul de Imigrație Suedez, așteptând emiterea de *Schutzpass* (document de protecție), 1944.
Sursa: *Agnes Hirschi*

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V., VADASZ-UTCA 29

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADASZ-UTCA 29.

Die Schweizerische Gesandtschaft, Abteilung fremde Interessen, bescheinigt hiermit, dass

KRAUSZ ISTVÁN & Frau
geb. Rosenberger Rózsa

im schweizerischen Kollektivpass zur Auswanderung eingetragen ist, daher ist der (die) Betreffende als Besitzer eines gültigen Reisepasses zu betrachten.

Budapest 25. Oktober 1944

A Svájci Követség, Idegen Érdekek Képviselete, ezennel igazolja, hogy

KRAUSZ ISTVÁN és neje
sz. Rosenberger Rózsa

a svájci csoportos (collectiv) útlevélben szerepel és ezért nevezett érvényes útlevél birtokában levő személynek tekintendő.

Budapest, 1944. október 25

LEGATION DE SUISSE
BUDAPEST

8. Un *Schutzpass* emis pentru Istvan Krausz și soția lui, Rozsa (părinții lui Tom Keve), 23 octombrie 1944.
Sursa: *Tom Keve*

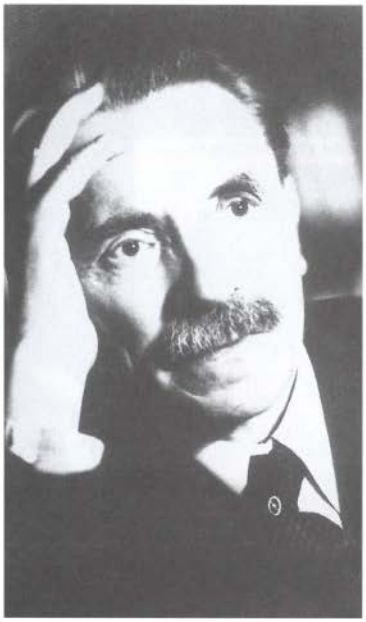

În sens orar de sus in jos:

9. Carl Lutz la vârsta de 55 de ani, 1950. Sursa: *Agnes Hirschi*

10. Agnes Hirschi.
Sursa: *Agnes Hirschi*

11. Hermann Maas.
Sursa: *Paul Mower*

12. Vali Rácz în casa ei din Budapesta, în perioada războiului. Marietta Herzog ascunsă în spatele bibliotecii în timpul unui raid Gestapo. Sursa: *Monica Porter*

13. Vali Rácz. Sursa: *Monica Porter*

14. Sora St. Cybard la vârsta de 59 de ani.
Sursa: *Louis Lacalle*

15. Eleve la École Saint-Gauthier din Confolens, 1944-1945.
Sursa: *Louis Lacalle*

16. Josie Martin Levy și autoarea, 2003.
Sursa: *arhiva autoarei*

17. Józef Barczynski și soția lui, Anna, anii 1970.

18. Anna Barczynski și recunoașterea acordată de Yad Vashem lui Józef, 1998. Sursa: *Olympia*

19. Familia Guicherd împreună cu Betty și Jacques, 1943. Sursa: *Betty Eppel*

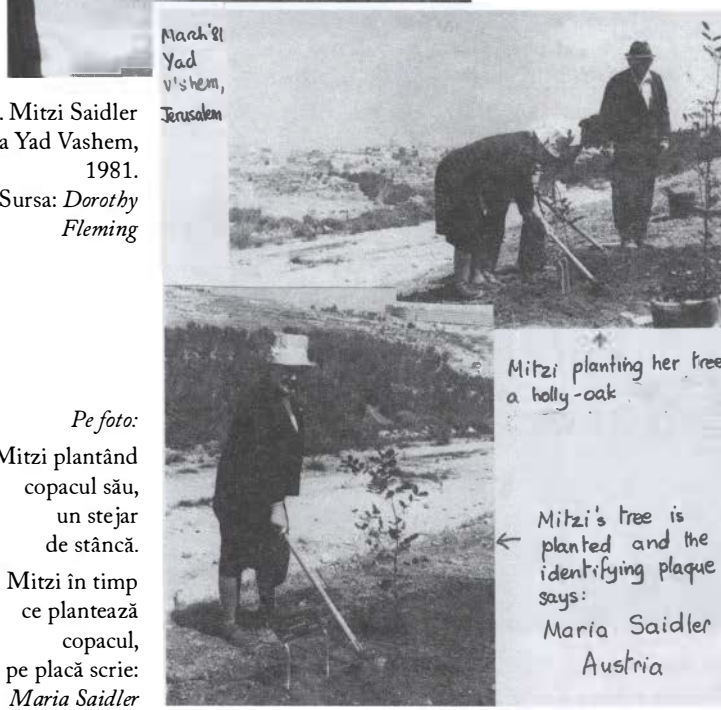
20. Betty Eppel și Victor Guicherd, 1983. Sursa: *Betty Eppel*

21. Victor, Josephine și Betty, 1983. Sursa: *Betty Eppel*

22. Betty în bucătăria cu dulapul pentru păstrarea făinii și pâinii, în care obișnuia să se ascundă împreună cu fratele ei, 2009.
Sursa: *Betty Eppel*

23. Mitzi Saidler la Yad Vashem, 1981.
Sursa: *Dorothy Fleming*

Pe foto:
Mitzi plantând copacul său, un stejar de stâncă.
Mitzi în timp ce plantează copacul, pe placă scrie: *Maria Saidler Austria*

24. Mitzi împreună cu Otto Fleming, 1993. Sursa: *Dorothy Fleming*

25. Mitzi, 1988. Sursa: *Dorothy Fleming*

31. Suze van der Bijl, salvată de familia Schoen, la vârsta de 4 ani. Fotografia a fost făcută de familia Schoen în mai sau iunie 1945. Sursa: *Peter Schoen*

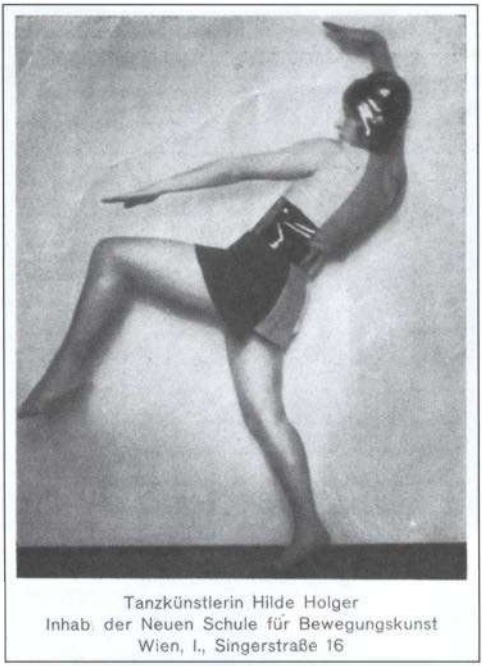
32. Joost și Anna Schoen, 1945. Sursa: *Peter Schoen*

33. Vizita familiei Klerk la Heemstede, împreună cu Henri Obstfeld, iulie 1946. Sursa: *Henri Obstfeld*

34. Familia Klerk împreună cu familia Obstfeld în Arnhem, aprilie 1947. *De la stânga la dreapta:* Jan Willwmsen, soția sa, Els (fiica soților Klerk), Henri Obstfeld (la vârsta de 7 ani), Emmy Willemsen (la vârsta de 5 ani), Hendrika Klerk, mama lui Henri și Jacob Klerk. Sursa: *Henri Obstfeld*

35. Poster de la școala de dans al Hildei Holger, anii '30. Sursa: *Primavera Boman-Behram*

36. Tatăl lui Henry Walton, Siegmund Weltlinger, împreună cu regina Marii Britanii și Willy Brandt, 1965. Sursa: *Henry Walton*

exemplului ei moral.

Agnes Grunwald-Spiel se poate mândri cu o carieră impresionantă, din care distingem rolul său ca fondator și administrator al Zilei Internaţionale de Comemorare a Victimelor Holocaustului (Holocaust Memorial Day Trust) și membru timp de 15 ani al Consiliului Deputaţilor Britanici Evrei.

Ceilalţi Schindleri. De ce unii oameni au ales să salveze evrei în timpul Holocaustului este a treia carte a autoarei, care explorează zone mai puţin cunoscute ale istoriei acestui genocid.

„ ... o carte inspiratoare, care ne ajută să punem cap la cap un portret al exemplelor de curaj și moralitate din perioada Holocaustului, precum și a motivaţiei lor." *Jewish Book World*

ISBN 978-606-910-122-3

Distribuţie la:
tel. 021.222.83.80
e-mail: carte@meteorpress.ro
www.meteorpress.ro